

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
ÂTATÜRK VE ÇANAKKALE SAVAŞLARINI
ARAŞTIRMA MERKEZİ

Yıl: 11, Güz 2013, Sayı: 15 / Year: 11, Autumn 2013, Issue: 15

ISSN: 2148-0877

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi

The Journal of Çanakkale Studies

ÇANAKKALE

**ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK VE ÇANAKKALE SAVAŞLARINI
ARAŞTIRMA MERKEZİ**

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi, yılda iki kez yayınlanan hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar yayın kurulunda incelendikten sonra konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve yayın kurulunun nihai onayıyla yayınlanır. Yayın kurulu, araştırma makaleleri, dışındaki yazıları (sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımları vb.) bizzat inceleyip hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.

Adres:

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Terzioğlu Yerleşkesi Fen Edebiyat Fakültesi
17100 Merkez/ÇANAKKALE

Tel: (+90) (286) 2180018 - 1675

Faks: (+90) (286) 2180533

Erişim: www.canakkalearastirmalari.comu.edu.tr
www.acasam.comu.edu.tr

E-posta: canakkalearastirmalari@comu.edu.tr

Yayın Türü: Ulusal Süreli Yayın

Yayın Şekli: 6 aylık Türkçe ve İngilizce

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi'nde yayınlanan yazılarda savunulan fikirler yazarlarına aittir. Dergi sahibi, yayıncı ve editörler sorumlu değildir. Derginin tüm hakları saklıdır. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar dışında önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden basılamaz.

The Journal of **Çanakkale Studies** are solely those of the authors and do not imply endorsement by the editors, other authors or publishers. All Rights Reserved. No part of this publication may be reproduced, stored or introduced into a retrieval system, or transmitted in any form, or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior written permission of the editors.

Tarayan İndeksler: ASOS Index, Arastirmax tarafından taranmaktadır.

Kapak: Fatma BOYNUKALIN, Ressam

Tasarım-Baskı Hazırlık: Karınca Ajans Tel: 0312 431 54 83

Baskı: Eflal Ajans, Matbaacılık, Zübeyde Hanım Mah. Kazım Karabekir Cad. No: 95-1A
Altındağ - Ankara

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi

The Journal of Çanakkale Studies

ISSN: 2148-0877

Yıl: 11, Güz 2013, Sayı: 15 / Year: 11, Autumn 2013, Issue: 15

Sahibi/ The Owner

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi adına sahibi Prof. Dr. Sedat LAÇİNER: Rektör / Rector

Editörler/ Editors

Lokman ERDEMİR, Kürşat SOLAK

Editör Yardımcıları/ Editorial Assistants

Erhan ACAR, Mehmet YILDIZ

Yayın Kurulu/ Editorial Board

Doç. Dr. Muhammet ERAT
(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Doç. Dr. Ömer ÇAKIR
(Çankırı Karatekin Üniversitesi)
Doç. Dr. Beyhan KANTAR
(Mardin Artuklu Üniversitesi)
Doç. Dr. M. Fatih YAVUZ
(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Doç. Dr. Murat YILDIZ
(Namık Kemal Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Lokman ERDEMİR
(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. İbrahim ERDAL
(Bozok Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Aşkın KOYUNCU
(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Yusuf SAGIR
(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Mustafa SELÇUK
(İstanbul Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Kürşat SOLAK
(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Cahide Sınmaz SÖNMEZ
(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Yüksel NİZAMOĞLU
(Turgut Özal Üniversitesi)

Danışma Kurulu/ Advisory Board

Prof. Dr. Nurettin AKTAN
(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Tuncer BAYKARA
(Ege Üniversitesi, Emekli)
Prof. Dr. Edward J. ERICKSON
(Marine Corps Üniversitesi, ABD)
Prof. Dr. Cezmi ERASLAN
(İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Raelene FRANCES
(Monash University)
Prof. Dr. Ramazan GÜLENDAM
(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Vehbi GÜNAY
(Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Cüneyt KANAT
(Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Bayram Ali KAYA
(Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Yılmaz KURT
(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. İzzet ÖZTOPRAK
(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Cemil ÖZTÜRK
(Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK
(Bahçeşehir Üniversitesi)
Prof. Dr. Keir REEVERS
(Monash University)

Prof. Dr. İbrahim SEZGİN
(Trakya Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ŞEKER
(Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN
(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mete TUNÇOKU
(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Tülay UĞUZMAN
(Başkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Osman UYSAL
(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. Selma YEL
(Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Rüstem ASLAN
(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Doç. Dr. Taner ASLAN
(Aksaray Üniversitesi)
Doç. Dr. Yusuf AYÖNÜ
(İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)
Doç. Dr. Recep DÜNDAR
(İnönü Üniversitesi)
Doç. Dr. Samira KORTANTAMER
(Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Reyhan KÖRPE
(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Doç. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR
(Mardin Artuklu Üniversitesi)

Doç. Dr. M. Fatih SANCAKTAR
(İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Haşim ŞAHİN
(Sakarya Üniversitesi)
Dr. Brad WEST
(University of South Australia)
Yrd. Doç. Dr. A. Mesut AĞIR
(Batman Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Mithat ATABAY
(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Volkan ERTÜRK
(Namık Kemal Üniversitesi)
Yrd. Doç. Ahmet ESENKAYA
(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. İsmet GÖRGÜLÜ
(Başkent Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin KAYHAN
(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Özkan KESKİN
(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Feridun Hakan ÖZKAN
(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Burhan SAYILIR
(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Ali SÖNMEZ
(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)

Bu Sayının Hakemleri/ This Issue's Referee Board

Prof. Dr. Bülent ÖZDEMİR
(Balıkesir Üniversitesi)
Doç. Dr. Muhammet ERAT
(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Doç. Dr. Ömer ÇAKIR
(Çankırı Karatekin Üniversitesi)
Doç. Dr. Uğur TÜRKMEN
(Afyon Kocatepe Üniversitesi)

Doç. Dr. Şerif KORKMAZ
(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Lokman ERDEMİR
(Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Mustafa BIYIKLI
(Dumlupınar Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Figen ATABEY
(Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Ahmet MEHMETEFENDİOĞLU
(Dokuz Eylül Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Ferhat BERBER
(Celal Bayar Üniversitesi)

Kapak Resminin Ressamı: Fatma BOYNUKALIN

Stone Bridge College (Fine Arts)

Eserleri çeşitli ülkelerde; (İspanya, İtalya, ABD, Cin, Meksika) sergilendi. Türkiye’de ve yurtdışında üniversiteler, müzeler ve sanat galerilerinin koleksiyonlarına kabul edildi. Modern sanatlar alanında uluslararası projeler ve küratöryal çalışmalarda bulunmaktadır.

İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti görsel sanatlar çalışmaları, Resimli Türk Kültürü Ansiklopedisi, Türk Kültür Tarihi resimleme çalışmaların gerçekleştirdi. Sanat hayatına İstanbul Sanat Stüdyosu’nda devam etmektedir. Ulusal ve Uluslararası önemli sanat ödüllерinin sahibidir.

İletişim:

fboynukalin@gmail.com

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

Sunuş/Introduction	vii
<i>Heinz Richter</i>	
The Impact of the Confiscation of the Turkish Dreadnoughts and of the Transfer of Goeben and Breslau to Constantinople upon the Turkish Entry into WWI	1-16
<i>Türk Drednotlarına El Konulması ve Goeben ile Breslav Gemilerinin İstanbul'a Transfer Edilmesinin Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi Üzerindeki Etkisi</i>	
<i>Salim Aydüz</i>	
İslam Dünyasının İlk Tıp Ansiklopedisi Firdevsü'l-Hikme ve Müellifi 'Alî b. Sehl Rabbân Taberî: Hayatı ve Eserleri.....	17-33
<i>The First of the Islamic World Encyclopedia of Medicine and Author of Firdevsü'l-Hikma c Alî b. Sahl Rabban al-Tabari: The Life and Works</i>	
<i>H. Yılmaz Küçüköncü</i>	
Bir Çanakkale Marşı	35-51
<i>A Çanakkale Anthem</i>	
<i>İsmail Sabah</i>	
Çanakkale'ye Asker İhracının İlk Günleri ve İstanbul'da Okullara Yansımaları	53-76
<i>The First Days of Military Landing to Dardanelles, and Its Impact on Schools in Istanbul</i>	
<i>Aşkın Koyuncu</i>	
Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale'de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri	77-127
<i>Non-Muslim and Foreign Schools in Canakkale in the Light of Tanzimat-Period Education Reforms</i>	
<i>Burhan Sayılır</i>	
1917 Yılında Kafkas Cephesi'nde III. Ordu'ya Mensup 1869-1898 Doğumlu Askerler Üzerinde Yapılan Ankete Göre Askerlerin Aile Yapısı ile İlgili Bazı Bilgiler.....	129-144
<i>Soldiers of the 3rd Army in the Caucasus Front in 1917, According to the Survey Administered to Soldiers Born in 1869-1898, Some Information About the Structure of the Families of Soldiers</i>	
<i>Azer Banu Kemaloğlu</i>	
Proje Tanıtımı / Project Promotion.....	145-147

Sunuş

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi yayınlarından olan Çanakkale Araştırmaları Dergisi, ulusal hakemli bir sosyal bilimler dergisidir. 2003 yılından bu yana yayın hayatına devam eden dergimiz 15. sayısını ulaştı.

Ciddi bir emek ürünü olan dergi yayıncılığı, sabırlı ve kolektif hareketin ürünüdür. Bu meyanda Çanakkale Araştırmaları Dergisi, ulusal ve uluslararası tanıtımdan makale kabulüne, Yayın Kurulu'ndan hakem sürecine, arşivlemeden basım evine kadar muhtelif aşamalardan ve pek çok gönüllünün emeğinden geçmektedir.

Adı Çanakkale Araştırmaları Türk YılığI olan dergimiz, bu ismi ile yayın hayatına devam etmektedir. Bununla beraber dergimizin ön kapağında bir değişikliğe gidildi; dergi adını daha hatırlanabilir ve markalaşabilir kılmak, ayrıca kapakta daha yalın bir görüntü yakalamak amacıyla 'Çanakkale Araştırmaları' ifadesinin kullanılması tercih edildi. Yine kapakta yer alan ve değerli bir ressamımıza ait olan özgün çalışmanın, dergimize kıymet kattığını düşünüyoruz. İçeriğinin yanı sıra görsel yönden de dergimizin üzerindeki zihni ve fiili gayretlerimiz devam ediyor. Nitekim gerek meslektaşlarımızdan ve gerekse araştırmacılardan, Çanakkale Araştırmaları Dergisi'nin yakaladığı yukarı ivme, nitelik ve nicelik yükselişİ, ulusal tanınırlık ve tercih edilirlık hususlarında, türlü iletişim yolları ile takdir ifadeleri duyduğumuzu burada ifade etmek isteriz.

Çanakkale Araştırmaları'nın 15. sayısında altı makale ve bir proje tanıtımına yer verildi. Dört çalışmanın Çanakkale konusunda olduğı bu sayımızda yer alan ve İngilizce kaleme alınmış olan çalışma, dergimizin uluslararası olma hedefine uygun düşmektedir. 'Bir Çanakkale Marşı' isimli çalışma ile bilim ve sanat dünyasına yeni bir marşın tanıtımı yapılmaktadır. Öte yandan Ortaçağ bilim tarihi ve Tanzimat Donemi reformlarının Çanakkalede gayrimüslimlerin eğitimi üzerine etkileri de dergide yerini alan konulardır. 1917 Yılında Kafkas Cephesi'nde III. Ordu'nun askerleri üzerinde yapılan ankete dair çalışma ise Birinci Dünya Harbi'ne farklı bir bakış açısı sunmaktadır.

Şunu da belirtmek isteriz ki 2015 yılında 100. Yıl dönümü olacak Çanakkale Savaşları üzerine ayrıca bir çalışma içindeyiz. Bu vesile ile bir sosyal bilimler dergisi olan Çanakkale Araştırmaları'nın çıkmasında emeğİ geçen tüm arkadaşları, değerli katkıları ile desteğini esirgemeyen araştırmacılara ve üniversitemiz idaresine teşekkür ederiz.

Editörler

The Impact of the Confiscation of the Turkish Dreadnoughts and of the Transfer of Goeben and Breslau to Constantinople upon the Turkish Entry into WWI

Heinz RICHTER*

Abstract

When Winston Churchill then First Seelord of the Royal Navy had the two Drednoughts, ordered and paid for by the Ottoman Empire before World War I, confiscated he created the preconditions for the Goeben-and Breslau-affair and the entry of Turkey into the war. This "act of piracy" (B. Tuchman) shifted the weight from the so far stronger neutralists to the bellicists with in the Turkish Government towards war minister Enver. Without this mistake Goeben and Breslau would never have sought shelter in Turkey. And these two men of war were the reason for Turkey's entry into the war when they bombarded Russian harbours in the Black Sea.

Keywords: World War I, Goeben, Breslau, Ottoman Empire, Çanakkale

Türk Drednotlarına El Konulması ve Goben ile Breslav Gemilerinin İstanbul'a Transfer Edilmesinin Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi Üzerindeki Etkisi

Özet

İngiliz Kraliyet Donanması'nda dönemin Birinci Deniz Lordu (müsteşarı) olan Winston Churchill, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Osmanlı İmparatorluğu tarafından sipariş edilen ve ödemesi yapılan iki drednota el koydurmadan önce Goben (Yavuz) ve Breslav (Midilli) meselesinin gelişmesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesi için gerekli zemini çoktan hazırlamıştı. Bu "korsanlık" (B. Tuchman), Türk Hükümeti içerisinde taşların yerinden oynamasına ve dengenin o ana kadar daha güçlü olan tarafsızlardan uzaklaşarak savaşa

* Professor emeritus of the University of Mannheim Germany, hrichter@rumms.uni-mannheim.de

yanlılarına, Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya yönelmesine neden olmuştur. Eğer bu hata gerçekleşmeseydi, Yavuz ve Midilli asla Osmanlı'ya sığınmazdı. Bu iki savaş gemisi, Karadeniz kıyılarında bulunan Rus limanlarını bombaladıkları zaman Osmanlı'nın savaşa girmesinin temel nedeni olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Goben, Breslav, Osmanlı İmparatorluğu, Çanakkale

The Confiscation of Sultan Osman and Reshadieh

In 1909 the Ottoman Government ordered two Dreadnoughts (worth 4 million Pounds) in England.¹ They were to bear the names *Reshadie* (gift) and *Rashad I. Hamiss*. The keel of *Reshadie* was laid on 6 December 1911 at the Vickers Dockyard and the ship was launched on 3 September 1913. The building of the second Dreadnought was given up out of financial reasons. Instead the half-finished Brazilian battleship Rio de Janeiro was bought which was under construction at the Armstrong Dockyard at New Castle-upon-Tyne. Brazil had ordered this ship during the arms race with Chile and Argentina. But when the price of the world trade of rubber collapsed it became clear that Brazil could not pay for the ship and thus in October 1913 it was offered for sale. Turkey bought it for 2.75 million pounds and called it Sultan Osman I.² Together both ships cost 3.680.650 pounds.³

Since the Ottoman Government did not have enough cash a fund raising campaign was started. Donation boxes were put up in taverns, coffee houses, schools and markets and a huge propagandistic effort was made to appeal to the patriotism of the Turks to donate. They reacted positively: even poor people gave their mite. Wealthy people who donated great sums were decorated with navy-donation-medal (Donanma Cemiyeti).⁴

By the end of July 1914 both ships were ready for delivery. At the same time it became known that Vickers and Armstrong-Whitworth had received the order to build the docks at Constantinople. It was to be financed by a loan guaranteed by the Ottoman Government. The bonds were primarily to be sold in Britain. Ottoman-British relations seemed to improve constantly.⁵

On 27 July 1914 Admiral Limpus, chief of the British naval mission, ordered a part of the Turkish fleet to set sail. The ships were to sail through the Dardanelles

1 http://en.wikipedia.org/wiki/Reshadieh-class_battleship.

2 <http://smnmcshannon.hubpages.com/hub/World-One-War-Turkeys-failed-Dreadnoughts>.

3 Martin Gilbert, *Winston Churchill*, II., 1914-1916, London 1971, p. 191.

4 http://en.wikipedia.org/wiki/Reshadieh-class_battleship.

5 Gilbert, *Winston Churchill*, p. 191.

and wait at the entrance of the Straits for the arrival of *Sultan Osman* and *Reshadije* in order to escort them to Constantinople. This gesture would increase English prestige and lessen the German. The Turkish public was full of pleasant anticipation because great parts of the population had participated in the donation campaign. In the meantime 500 Turkish sailors had arrived in England. On 29 July they were waiting onboard their steamer in the river Tyne ready to be brought to the brand new *Man of War*, which was to steam off towards Turkey on 16 August. But Limpus and those 500 sailors were waiting in vain.

On 29 July 1914 the Assistant Undersecretary of State for Foreign Affairs Eyre Crowe informed the Admiralty that the *Sultan Osman* was coaling and would soon set sail to Constantinople. Winston Churchill who was then First Lord of the Admiralty reports that since 1912 in the framework of war preparations the construction of warships in British dockyards were constantly supervised. The production of ships which might be finished within six months were to be pushed up. By this British naval superiority should be assured at the beginning of a war. But these rules did not only apply to British ships but went much further as Churchill reports:

*"The plan of course covered all ships being built in Great Britain for foreign Powers. Of these there were two battleships building for Turkey [...] The Turkish battleships were vital to us. With a margin of only seven Dreadnoughts we could not afford to do without these two fine ships. Still less could we afford to see them fall into bad hands and possibly be used against us. Had we delivered them to Turkey, they would, as the event turned out, have formed with the Goeben a hostile force which would have required a force of not less than four Dreadnoughts battleships or battle-cruiser to watch them. Thus the British numbers would have been reduced by two instead of being increased by two."*⁶

Churchill's arguments contain facts which did not exist before the outbreak of WWI. He uses these later facts to justify his actions before the war broke out. Not even Churchill could have known that the German battle cruiser *Goeben* would become a Turkish warship. In reality it was his action which triggered this development. Lastly Churchill tries to justify the illegal acquisition, the illegal confiscation of alien property, with these arguments.

When Churchill was informed that *Sultan Osman* was getting ready to set sails he informed the Navy's chief of staff Prince Louis Battenberg and the Third Sea Lord who was responsible for the acquisition of ships: *"The builders should by every means prevent & delay the departure of these ships while the situation is strained: & in no case shd they be allowed without express permission. If necessary authority will be*

6 Winston Churchill, *The World Crisis 1911-1918*, v. I, London 1938, p. 168.

given to restrain them." Churchill asked the Foreign Office whether there were any objections to keep the ships in British waters.⁷

On 30 July Eyre Crow wrote to Foreign Secretary Grey that the Admiralty should be allowed to do what they thought best. Afterwards one would diplomatically defend any action in Turkey. Grey agreed. On the same day the Third Sea Lord informed Churchill that the dockyard had been informed to do everything possible to hinder the hoisting of the Turkish flag on *Sultan Osman*.⁸ But Churchill doubted that the workers of Armstrong would be capable of stopping a forceful action by the Turkish sailors to hoist the flag. Additionally this would lead to a difficult diplomatic situation therefore on 31 July he ordered the navy to occupy the ship with suitable forces. On 1 August sailors of the Royal Navy occupied the ship.

When the Turkish ambassador raised protest at the Foreign Office the official there justified the confiscation of both ships with Churchill's arguments. They added that ships had been confiscated only temporarily. Had the ships been on a visit in a British harbour they would have been allowed to set sail. Had they flown the Turkish flag there might have been complications. When the ambassador indicated that his country had paid three million pounds his interlocutor promised that Turkey would get the money back. On 31 July the Cabinet agreed with Churchill's proposal that the two ships should be integrated in the Royal Navy and be used against Germany. The confiscation of ships of a foreign nation was considered a necessary measure in the present crisis in order to secure British naval superiority. *Sultan Osman* became *HMS Agincourt* and *Reshadieh* was re-baptized *HMS Erin*. Both ships participated in the battle of Jutland 1916 and served in the Royal Navy until the end of the war. When Turkey surrendered on 30 October 1918 they became British property.⁹

The ships had been confiscated before the war broke out. Allegedly Churchill had asked the Foreign Office for judicial advice. The answer was that there was no precedent for a confiscation in peacetime. In wartime confiscation was legal but even in this case it was ambiguous whether one should do it or not. When Churchill ordered the confiscation the two ships Great Britain was not in a state of war with any state. The occupation of the two ships by sailors of the royal Navy was a clear breach of international law.¹⁰ Rightly Barbara Tuchman called this action "a piece of piracy"¹¹

7 Gilbert, *Winston Churchill*, p. 192.

8 Gilbert, *Winston Churchill*, p. 192.

9 Gilbert, *Winston Churchill*, p. 192.

10 Peter Hart, *Gallipoli*, London 2011, p. 8.

11 Barbara Tuchman, *The Guns of August*, New York 1994, p. 165.

The reaction in Turkey was a popular outrage; after all both ships had been paid for with the donation of broad strata of the population. With his action Churchill pushed the Turkish side into the arms of the Germans. If the Turks entered the war they would close the Straits for all ships of the belligerent states and thus cut the supply rout to Russia. They would attack the Russians in the Caucasus thus forcing a two front war upon them and then would undertake an attack on the Suez Canal. Did these disadvantages really outweigh the advantage of getting two more Dreadnoughts? Was Churchill not able to foresee these consequences? Most probably not because as First Sea Lord he did not have the necessary broad vision. He was confined to naval matters. In his eyes the addition of two Dreadnoughts to the seven which the Royal Navy owned was considerable. Additionally his action was a typical example of his disposition to aimless activism and adventurism.¹² Van der Vat is right if he speaks of “foolishness” and comes to the conclusion that the only person who could have stopped Churchill was Admiral John Fisher but he unfortunately had retired in 1910.¹³

In his memoirs Churchill justifies his action by quoting German documents which were published after the war. But the facts referred to in them did not play any role in the last peaceful days before the outbreak of the war. Then German ships *Goeben* and *Breslau* were operating in the Western Mediterranean and it is more than doubtful whether they would ever been given to Turkey without Churchill's action. Had these two Dreadnought been given to Turkey the position of the neutralists would have been strengthened; among them was the Turkish minister for the navy. It is improbable the war minister Enver could have influenced the Turkish commanders in the same way as he was able to do this with the German commanders of *Goeben* and *Breslau*. After all Germany wanted Turkey to enter the war. The confiscation of the two Ottoman Dreadnoughts may be regarded as one of the main reasons for the entry of Turkey into the war on Germany's side. There is no doubt that the signing of the military alliance between Germany and the Ottoman Empire on 2 August 1914 was influenced by these events.

On 3 August Foreign Secretary Grey tried to make the confiscation acceptable to Turkey. He informed the British embassy in Constantinople that Britain intended to enter into the contract between Turkey and Armstrong. The embassy should inform the Turkish Government accordingly. The Grand Vizier and the Minister of the Interior considered the confiscation as an unfriendly act especially as Turkey was not

12 Tuchman, *The Guns of August*, p. 165.

13 Dan Van der Vat, *The Ship that Changed the World. The Escape of the Goeben to the Dardanelles in 1914*, Edinburgh 2000, p. 27.

in the war. Turkey would remain neutral. The mobilisation of the army was a measure of precaution against Bulgaria.

The continuous presence of the military mission was politically irrelevant.¹⁴

In the middle of August Churchill and Foreign Secretary Grey wrote a warning letter to Enver: Should Turkey give up her neutrality, she could lose everything she had gained in the second Balkan War. To side with Germany would lead to a catastrophe.¹⁵ At the same time Enver received a letter from Churchill in which the latter apologised himself for the confiscation: *"I deeply regretted necessity for detaining Turkish ships because I knew the patriotism with which the money had been raised all over Turkey. As a soldier you know what military necessity compels in war."* At the end of the war the two ships would be returned fully repaired. In the meantime the British Government was ready to pay a daily rent of 1,000 pounds for the ships which would be transferred on a weekly basis provided that Turkey remained neutral and the German crews of Goeben and Breslau were sent home to Germany.¹⁶ Enver even refused to accept this message as it reminded him of haggling at a bazar.¹⁷

The German Mediterranean Naval Division

Ever since the peace treaty of 1856 which ended the Crimean War the European powers had the right to station a war ship in the Bosphorus. Prussia stationed the steam yacht *Loreley* there whose task was representation.¹⁸ When during the First Balkan War Bulgaria threatened to occupy Constantinople the Grand Vizier asked the great powers to send an international fleet to Constantinople. The Powers agreed and send quite a number of ships there. The German part was called *Mittelmeer Division* (Mediterranean Division) and consisted out of the heavy cruiser *Goeben* and the small cruiser *Breslau* as well as the *Loreley* which remained at Therapia, however. When Thessaloniki was conquered by Greek troops *Loreley* fetched the exiled former Sultan Abdul Hamid and brought him back to Constantinople. During WWI *Loreley* served as a depot ship.¹⁹

Goeben launched 1911 by Blom & Voss in Hamburg was an armoured cruiser with a tonnage displacement of 23,00 tons. Her artillery consisted of ten 28 cm,

14 Great Britain Foreign Office, *Events Leading up to Rupture of Relations with Turkey*, London 1914, p. 1.

15 Gilbert, *Winston Churchill*, p. 194.

16 Gilbert, *Winston Churchill*, p. 196.

17 Alan Palmer, *Verfall und Untergang des Osmanischen Reiches*, München 1994, p. 323.

18 [Http://de.wikipedia.org/wiki/SMS_Loreley_1885](http://de.wikipedia.org/wiki/SMS_Loreley_1885).

19 Hermann Lorey, *Der Krieg in den Türkischen Gewässern*, Vol. 1 Die Mittelmeer-Division, Berlin 1928, p. 1.

twelve 15 cm and twelve 8.8 cm guns plus 4 torpedo tubes. Its maximum speed was 29 sm. Its crew counted 1,013 officers and men. *Goeben* was the quickest and strongest ship of the German navy. *Breslau* launched 1911 by the *Vulkan* dockyard had a tonnage displacement of 4.500 tons. She was armed with twelve 10.5 cm and two torpedo tubes. Her maximum speed was 27.6 sm. She had a crew of 373. In Mid-November 1912 both ships arrived in the Mediterranean.²⁰

During the next 20 months both ships paid courtesy visits to the Mediterranean harbours. But in spring 1913 it was discovered that *Goeben* had boiler problems and her normal speed was substantially reduced to 12-14 knots. Her maximum speed was 20 knots. It was decided to replace *Goeben* with her sistership *Moltke* in October 1914.²¹

In October 1913 Rear Admiral Wilhelm Souchon became commander of the *Mittelmeer Division*. Born in Leipzig in 1864 he made a steep career climb and gained extensive experience especially during his overseas commands.²² He was self-confident and decisive. He executed orders but he was no subordinate. He reserved the final decision for himself. As he was politically interested and having greater insights in this field, also, more than of the other naval officers he often came to other assessments of the situation than his superiors in the Admiralty. Additionally Souchon also had his share of good luck and - incapable adversaries.

When on 28 June the Austrian heir to the throne was killed Souchon understood immediately that war was imminent. Thus a return to Germany was impossible in view of the boiler problems of *Goeben*.²³ Besides that a return of *Goeben* would have deprived the *Mittelmeer Division* of its strongest ship. Thus improvisation was necessary. Souchon asked the Ministry to send material and experts to repair his ship to the Austrian port of Pola. (Pula).²⁴ This was done and when the war began *Goeben* was able to make 18 knots permanently and for a short period 24 knots. This was still not the original speed of 29 knots but *Goeben* was quicker than most of the British

20 Wilhelm Souchon, "Der Durchbruch SM Schiffe 'Goeben' und 'Breslau' von Messina nach den Dardanellen", (ed. Eberhard von Mantey), *Auf See unbesiegt. Erlebnisse im Seekrieg erzählt von Mitkämpfern*, München 1922, p. 17; Wilhelm Souchon, "La percée de SMS 'Goeben' et 'Breslau' de Messine aux Dardanelles", in: *Les Marins Allemands au Combat*, (French Edition), Paris 1930, pp. 32-51.

21 Lorey, *Der Krieg in den Türkischen Gewässern*, p. 2.; Souchon, "Der Durchbruch SM Schiffe 'Goeben' und 'Breslau' von Messina nach den Dardanellen", p. 17.

22 http://de.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_Souchon.

23 Souchon, "Der Durchbruch SM Schiffe 'Goeben' und 'Breslau' von Messina nach den Dardanellen", p. 20.

24 Souchon, "Der Durchbruch SM Schiffe 'Goeben' und 'Breslau' von Messina nach den Dardanellen", p. 19.

ships in the Mediterranean. *Breslau* had no technical problems and at the outbreak of the war she was in Albanian harbor of Durazzo (Durrës).²⁵

As early as 1913 Souchon and his colleagues of the allied Italian and Austrian navies had agreed that in case of a war the united navies of the *Dreibund* (Germany, Italy, Austro-Hungary) would attack the French supply lines between Algeria and France. But when the war broke out Italy remained neutral and the Austrian Admiral preferred to keep his ships in harbour. Although Souchon faced a numerically superior French force he had a chance to attack the French forces successfully because Goeben was technically superior. First Sea Lord Churchill understood this and on 30 July - still in peace - he gave the following order to the British ships in the Mediterranean: "*Your first task should be to aid the French in the transportation of their African army by covering and if possible bringing to action individual German ships, particularly Goeben, which may interfere with the transportation.*" But the British ships should avoid clashes with "superior forces".²⁶

The moment, however, when Britain entered the war the two ships of the *Mittelmeer Division* were doomed because the modern British ships could cope with *Goeben*. Thus Souchon had only this alternative: Fight and be sunk or withdraw to an Austrian harbour and stay there for the rest of the war and the Adriatic Sea would be sealed by the united fleets of the Entente. Nobody could imagine that the two ships might flee to Turkey.

On 4 August *Goeben* and *Breslau* bombarded Philippeville and Bône in Algeria without any interference by the French fleet which operated further West. The British had not yet entered the war and thus when the German ships encountered British ships nothing happened. Churchill had ordered his commanders to refrain from any action before the end of the ultimatum: "*The moral integrity of the British Empire must not be compromised at this solemn moment for the sake of sinking a single ship.*"²⁷

On her way to the Algerian coast on 4 August at 3.35 a. m. the following wire-less telegram was received by *Goeben*: "*On 3 August alliance with Turkey was signed. Goeben and Breslau go to Constantinople immediately. Naval Staff.*"²⁸ But Souchon first finished the attack against the Algerian harbours and obeyed this order afterwards.

25 Lorey, *Der Krieg in den Türkischen Gewässern*, p. 2; Souchon, "Der Durchbruch SM Schiffe 'Goeben' und 'Breslau' von Messina nach den Dardanellen", p. 18.

26 Churchill, *The World Crisis 1911-1918*, p. 180; Tuchman, *The Guns of August*, p. 169.

27 Churchill, *The World Crisis 1911-1918*, p. 181.

28 Lorey, *Der Krieg in den Türkischen Gewässern*, p. 5, The German original read: "3. August Bündnis geschlossen mit Türkei. 'Goeben' und 'Breslau' sofort gehen nach Konstantinopel. Admiralstab."

Turkey and the two German Ships

Already on 1 August the German Ambassador Wangenheim had mentioned the two ships during a conversation with the Grand Vizier. He told him that the Austro-Hungarian ambassador had informed him that the Russian fleet planned an attack on the Bosphorus. The Turkish fleet would certainly not be able to repulse such an attack alone but if it were strengthened by German ships the Russian would refrain from attacking the Straits. The Grand Vizier accepted the offer but asked to postpone concrete steps until the position of Bulgaria was clear. Nevertheless Wangenheim asked the German Foreign Ministry to obtain permission from the competent authorities. Kaiser Wilhelm II rejected the proposal because he had not yet been informed of the content of military alliance between Germany and Turkey. The Navy leadership was against it because they still believed in the functioning of the *Dreibund* and considered operations of *Goeben* and *Breslau* in the Black Sea as senseless. But Wangenheim did not give up and tried to get Enver's permission for an entry into the Dardanelles of the two ships. Enver replied that such an order had been already given, but this was not right. But when Souchon recognized on 2 August that he alone would have to fight against an Entente superiority he informed the Admiralty accordingly. There one finally understood that there existed only three options: 1) Glorious perishing; 2) Immobilisation in the Austro-Hungarian harbour of Pola; and 3) Sailing to a neutral country where the crew would be interned. If the *Mittelmeer Division* was to continue playing a military role this could only be done from Constantinople. It was Grand Admiral Tirpitz who persuaded Wilhelm II to intervene with the Admiralty and induce them to agree to the transfer of the two ships to Constantinople. The result was the telegram of the night of 4 August mentioned above.²⁹

A detailed description of the flight of the two German war ships and their being chased by British men of war from Sicily across the Adriatic, around the Peloponnese and through the Aegean Sea to the entry of the Dardanelles is in my book on the Battle of Gallipoli.³⁰ Thus we can confine ourselves on the political developments happening during the days of the flight.

When on 6 August Souchon got ready to leave the Strait of Messina and set sail for the Dardanelles he received a telegram from the Berlin Naval Staff: "*Entering Constantinople is not possible for the time being because of political reasons.*"³¹ This

29 Bernd Langensiepen, Dirk Nottelmann, Jochen Krüsmann (Eds. *Halbmond und Kaiseradler*), *Goeben und Breslau am Bosphorus 1914-1918*, Hamburg 1999, p. 11; Lorey, *Der Krieg in den Türkischen Gewässern*, p. 15; Carl Mühlmann, *Deutschland und die Türkei*, Berlin 1929, p. 62.

30 Heinz A. Richter, *Der Krieg im Südosten, Band 1 Gallipoli 1915*, chapter 2, Mainz & Ruhpolding: Rutzen 2014, pp. 58-68.

31 Lorey, *Der Krieg in den Türkischen Gewässern*, p. 14; The German text read: "*Einlaufen Konstantinopel zur Zeit nicht möglich aus politischen Gründen.*"

message left only one option open: Take course towards the Adriatic and try to break through the allied blockade. The consequence would have been the immobilisation of two German war ships. But from earlier visits to Constantinople Souchon knew the political circumstances there so well and was convinced “*that he considered it promising to pull Turkey on our side into the war if we succeeded in bringing the two German cruisers into the Dardanelles thus putting Turkey into an exigency which would violate her neutrality and cause her to enter the war against Russia and England. [...] He was convinced that the cleverest heads of the Turkish cabinet, Talaat and Enver had already understood this.*”³² Obviously Souchon was already planning then what was realised in October, i.e. the entry of Turkey into war. There he defied this order: “*I had the hope that I could make the Turks join in the attack against their archenemy the Moskv*”³³ And thus Souchon set sail for the Dardanelles.

On 9 August the two ships reached the Greek island Donousa and coaled from a German collier. Since Souchon did not want to betray his position by using his ship’s wireless and because he did not yet have any official permission to enter the Dardanelles he send the German depot ship *General* to Smyrna to send a cable message to the *Loreley*. In this message Souchon urged the Embassy to obtain a formal or informal permission to enter the Dardanelles.³⁴ On 10 August at 1 a.m. a rather garbled message from the Naval Staff arrived via *General*. It read: “*Enter. Demand surrender fortress. Take Dardanelles pilot for the barriers. Turkey call back fleet under the order of British officers.*” The coal stockyard of the Turkish Government at Çanakkale is ready for coaling.³⁵

This text needs diligent interpretation. At the beginning of the message the Naval Staff and the Turkish authorities authorised the entry into the Dardanelles. But since Turkey was neutral she was per agreement obliged to prevent the passage of war ships through the Dardanelles at war times. The fortresses were to threaten foreign war ships and stop them. The demand for surrender would be a kind of alibi for the Turks if they undertook nothing. That Turkey was ready to let the German ships pass is proved by the directive to take a pilot on board. If Turkey had really intended to block the Dardanelles there would never have a pilot ready to steer the German

32 Lorey, *Der Krieg in den Türkischen Gewässern*, p. 14.

33 Souchon, “Der Durchbruch SM Schiffe ‘Goeben’ und ‘Breslau’ von Messina nach den Dardanellen”, p. 28.

34 Lorey, *Der Krieg in den Türkischen Gewässern*, p. 20.

35 Langensiepen, *Goeben und Breslau am Bosporus 1914-1918*, p. 13. Original text: “Einlaufen. Festung zur Kapitulation auffordern. Dardanellen Sperrlotsen nehmen. Türkei Flotte unter dem Befehl von englischen Offizieren zurückrufen.”; Tuchman, *The Guns of August*, p. 185, totally misunderstood the text when she translated it thus “Enter. Demand surrender of forts. Capture pilot.” Similar: Redmond McLaughlin, *The Escape of the Goeben. Prelude to Gallipol*, London 1974, p. 84.

ships through the mine fields. The readiness to supply the German ships with coal inside the Dardanelles reinforces this interpretation. The interpretation of the last sentence is more complicated because it is syntactically senseless. Should the ships with English officers on board or the English officers themselves be withdrawn? The first interpretation is more plausible, since the British officers were withdrawn as late as September. Van der Vat translated the German sentence in the following way: “*Turkish fleet under command of English officers called away.*”³⁶ And there is no doubt that his translation is correct.

At 5.45 a.m. the two ships left Donousa and steamed towards the Dardanelles. Around noon a message of the Naval Staff sent the previous day arrived via *General*. It said that *Goeben* was expected to enter the Dardanelles as early as possible. Souchon was asked to acknowledge the receipt of this message.³⁷ In Constantinople things moved too. Enver was informed that the two ships wanted to enter the Dardanelles. Without asking the Grand Vizier Enver agreed that they were allowed to enter the Straits. British war ships would be rejected. In case they tried to force their way in they would be shot at.³⁸ At 5 p.m. of 10 August the two ships arrived at the entry of the Dardanelles and hoisted the flag demanding a pilot. A Turkish torpedo boat appeared showing the flag “Follow me”. At 19.35 hours the two ships anchored at Çanakkale. At 21 hours a British war ship was seen at the entrance of the Dardanelles but the two German ships were safe inside.³⁹

With this singlehanded decision Enver had taken a risk if he did not succeed in bringing the majority of the Cabinet behind him. In the evening the Cabinet met for the usual evening session at the office of the Grand Vizier. This time Enver appeared last and smilingly he said: “*Bir oğlumuz dünyaya geldi,*” (A son has been born to us) meaning *Goeben* of course. The Cabinet was taken aback, they feared a declaration of war by the British. They began thinking about ways out. The simplest solution would have been to apply international law. According to this a foreign warship had to leave the territorial waters of a neutral state after 24 hours, in this case the Dardanelles or it had to be disarmed and the crew interned. Because Turkey was in an alliance with Germany this way out was excluded. Moreover had the two ships left the Dardanelles they would certainly have been sunk by the Royal Navy. And ambassador Wangenheim would never have agreed with an internment of the crews. Thus another way out had to be found. Wangenheim developed the saving idea when he sug-

36 Van der Vat, *The Ship that Changed the World. The Escape of the Goeben to the Dardanelles in 1914*, p. 110.

37 Lorey, *Der Krieg in den Türkischen Gewässern*, p. 21.

38 Hans Kannengießer, *Gallipoli Bedeutung und Verlauf der Kämpfe 1915*, Berlin 1927, p. 22.

39 Lorey, *Der Krieg in den Türkischen Gewässern*, p. 21.

gested that Turkey fictitiously purchase the two ships. Enver immediately agreed and Navy Minister Cemal approved the idea. Since only the Minister of Finances raised objection the Grand Vizier agreed to the nominal purchase.⁴⁰

Wangenheim openly admitted the fake purchase to his American colleague Henry Morgenthau. During a conversation with him Wangenheim received the message that *Goeben* and *Breslau* were inside the Dardanelles. "*He was waving the wireless message with all the enthusiasm of a college boy whose football team has won a victory. Then momentarily checking his enthusiasm, he came up to me solemnly, humorously shook his forefinger, lifted his eyebrows, and said, 'Of course, you understand that we have sold those ships to Turkey! And Admiral Souchon,' he added with another wink, 'will enter the Sultan's service.'*" Wangenheim openly admitted that both ships remained German and Talaat agreed.⁴¹ On 16 August 1914 both ships were solemnly transferred to the Turkish navy. *Goeben* became *Yavuz Sultan Selim* and *Breslau's* new name was *Midili*. From now on the German sailors wore fez.⁴²

The British ships which had been hunting the two German war ships had lost them by the evening on 7. August. Only on 11 August did the British Admiralty learn that *Goeben* and *Breslau* were inside the Dardanelles. The light cruiser *Weymouth* was ordered to control the entrance of the Dardanelles. When she came to close to the shore the Turkish fortress there fired a warning shot. A day later the Turks informed the captain of the *Weymouth* that the two German ships had become Turkish. An entry into the Dardanelles for British ships was not possible.⁴³ The British reacted by increasing the number of war ships guarding the entrance of the Dardanelles. The presence of the two German ships obliged the British to keep numerous ships in the Northern Aegean. Their presence excluded any operation of *Goeben* and *Breslau* there.⁴⁴

On 2 September the British Cabinet decided that each Turkish ship leaving the Dardanelles should be sunk. The Admiralty's order was clear: "*your sole duty is to sink the Goeben and Breslau, under whatever flag, if they come out of the Dardanelles.*"⁴⁵

40 Kannengießer, *Bedeutung und Verlauf der Kämpfe 1915*, p. 24; Langensiepen, *Goeben und Breslau am Bosphorus 1914-1918*, p. 11; Ahmed Djemal Pascha, *Erinnerungen eines Türkischen Staatsmannes*, München 1922, p. 126.

41 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, New York 1919, pp. 71-78.

42 Kannengießer, *Gallipoli* (wie Anm. 73), S. 24.

43 Van der Vat, *The Ship that Changed the World. The Escape of the Goeben to the Dardanelles in 1914*, p. 92.

44 Paul G. Halpern, *The Naval War in the Mediterranean 1914-1918*, Oxford 1987, p. 50.

45 McLaughlin, *The Escape of the Goeben. Prelude to Gallipoli*, p. 87.

Further Developments until the entry of Turkey into the War

The acquisition of two modern war ships changed the military weight of Turkey. Although operations in the Aegean were excluded due to British naval superiority the balance of naval power in the Black Sea changed in favour of Turkey. So far the Russian fleet had been superior to the Turkish with its outdated ships but with the acquisition of *Goeben* and *Breslau* Russian domination of the Black Sea ended. The German ships were much quicker.

In the following weeks the Russians and the British tried to keep Turkey neutral. The Russians were ready to guarantee solemnly Turkey's territorial integrity and give financial help if Turkey remained neutral. The French agreed to this proposal but the British hesitated. Churchill wanted to destroy the two German ships and for this he wanted to send a torpedo boat flotilla through the Dardanelles. But War Minister Kitchener stopped him and thus Britain, too, was ready to guarantee the territorial integrity.⁴⁶ The British went even further offering membership in the Entente. The diplomatic haggling reminded one of an oriental bazar.⁴⁷

While the British, Russian, French and American ambassadors did their best to keep Turkey neutral, the Germans pressed Turkey to provoke the Russians. Towards the end of August the British ambassador wrote: *"There are grounds for thinking that Germans are urging Turks to send 'Goeben' into Black Sea, where they would argue that she has a right to go as a Turkish ship. Germans would count upon Russian war-ship attacking her, and war would ensue, seemingly provoked by Russia. Object of Germans is to create a diversion here, draw off some Russian troops and enemies from Austria, and embroil us at the same time."*⁴⁸

Turkey on the other hand tried to prove her neutrality by giving such declarations to Petersburg, London and Paris on 13 and 14 August. In order to avoid a naval clash with the Russians the two German war ships were ordered to stay inside the Straits. At the same time Berlin was informed that Turkey would enter the war as soon as Bulgaria declared herself openly for the German side. Berlin accepted this since the difficult external and internal situation of Turkey was known.⁴⁹ Though Turkey had concluded a military alliance with Germany the majority of the cabinet minister was against an entry into the war. The question was now who would prevail, the neutralists or the bellicists?

46 Tuchman, *The Guns of August*, p. 160 ; Mühlmann, *Deutschland und die Türkei*, p. 69.

47 Djemal, *Erinnerungen eines Türkischen Staatsmannes*, p. 131.

48 Cd. 7628, p. 12.

49 Mühlmann, *Deutschland und die Türkei*, p. 65.

In early September the British ambassador had to admit that the German sailors had not been withdrawn but their number had increased and augmented by soldiers.⁵⁰ On 15 September he reported that the Turkish navy was totally under German control. The minister of the navy had been deprived of all his powers. The fortresses of the Dardanelles had been rearmed by the Germans and the Straits barred by mines. *"Both I and my Russian colleague have received independent information that German and Austrian Ambassadors are making a determined effort to force the Minister of War to send the 'Goeben' and the rest of the fleet into the Black Sea."*⁵¹ On 21 September the ambassador informed the Foreign Office that in the meantime 4-5,000 German sailors and soldiers had arrived in Turkey. War Minister Enver did not worry about Cabinet decisions but acted as he liked. Foreign Secretary Grey instructed the ambassador to protest against the violations of neutrality. At the beginning of October the German induced the Turks to close the Strait for all traffic.⁵² Souchon was afraid of a British naval attack on Constantinople. Therefore he wanted to strengthen the defence of the Dardanelles and the Bosphorus. Already on 15 August he asked Berlin to send specialists for the modernization of the fortresses. Already in early September 400 specialists arrived and under the supervision of Admiral Usedom and Admiral Merten the Dardanelles were made ready for defence.⁵³

Until September the Turkish government had been dithering as to the entry into the war. But when the German troops lost the battle of the Marne and Austro-Hungarian troops had to withdraw behind the Carpathian Mountains the Turks hesitated to take the final step. Supply problems in the fields of food and military equipment increased this tendency. Ven Enver hesitated to do the decisive step. Souchon on the other hand tried to provoke a clash with Russian ships by sending every now and then a ship into the Black Sea but unfortunately for him no Russian ship showed up.⁵⁴

Souchon was convinced that the only way to bring Turkey into the war was to cause an incident in the Black Sea. The German Government had repeatedly declared that it was desirable that Turkey began to attack. On 7 September the commander of the German Military Mission Liman von Sanders received a telegram from the German Chief of Staff that Turkey should enter the war after the reorganisation of the Defences of the Dardanelles. Next day Wangenheim was told the same. On 15 September Chancellor v. Bethmann-Hollweg demanded action in the Black Sea.⁵⁵

50 *Cd.* 7628, p. 22.

51 *Cd.* 7628, p. 24.

52 *Cd.* 7628, p. 26, 29, 34.

53 Halpern, *The Naval War in the Mediterranean 1914-1918*, p. 50.

54 Lorey, *Der Krieg in den Türkischen Gewässern*, p. 42.

55 Lorey, *Der Krieg in den Türkischen Gewässern*, p. 44; Mühlmann, *Deutschland und die Türkei*, p.70.

By the end of September the reconstruction of the defences of the Dardanelles had progressed so much that a direct successful attack against Constantinople seemed improbable. The mobilization of the Turkish army was almost finished. Enver gained the impression that Turkey was ready for war.⁵⁶ But the Cabinet procrastinated and even Wangenheim was not ready to act decisively. Thus Souchon took the initiative: *"He decided to act on his own. He made a confidential oral agreement with Enver in which the latter promised to let the [German ships] return into the Bosphorus even if something happened in the Black Sea."* On 24 October the naval officers received a secret order to obey Souchon's orders.⁵⁷ Souchon intended to attack the Russian Black Sea harbours so thoroughly that this led to war. Enver had the same plan. On 23 October he ordered the Turkish fleet to gain full naval control of the Black Sea. *"Search the Russian fleet and attack it without a declaration of war."*⁵⁸

On 27 October all operational Turkish ships entered the Black Sea for an "exercise". On 28 October the German Embassy informed Souchon that the general situation of the war demanded the entry of Turkey into it. This was the green light for the attack. On the same day several Russian Black Sea harbours were bombarded and a few ships sunk. On 31 October the Russian, British and French Ambassadors asked for their passports and Russia declared war on Turkey.

Conclusions

Churchill's capital mistake to confiscate the two Turkish Dreadnoughts created the pre-condition for the transfer of *Goeben* and *Breslau* to Turkey. Without this "act of piracy" (Tuchman) nobody on the German side would have conceived the idea to send these two ships to Constantinople. Without this mistake *Goeben* and *Breslau* would never have sought shelter in Turkey. The German-Turkish military alliance did not oblige Turkey to enter the war. In the Turkish Cabinet the neutralists had a clear majority and they wanted a neutrality in arms. The two Dreadnoughts would be the main weapons for this purpose. The bellicists around Enver would never have been able to make Turkey enter the war as long as the armed neutrality was secured. But the confiscation shocked the public and led to a change of mood. It was the confiscation which enabled the transfer of the two German ships to Turkey. This strengthened the bellicists and enabled Enver and Souchon to force Turkey into the war.

⁵⁶ Mühlmann, *Deutschland und die Türkei*, p. 70.

⁵⁷ Lorey, *Der Krieg in den Türkischen Gewässern*, p. 45.

⁵⁸ Lorey, *Der Krieg in den Türkischen Gewässern*, p. 45.

Bibliography

- Ahmed Djemal Pascha, *Erinnerungen eines Türkischen Staatsmannes*, München 1922.
- Churchill, Winston, *The World Crisis 1911-1918*, C. I, London 1938.
- Gilbert, Martin, *Winston Churchill*, c. II, 1914-1916, London 1971.
- Great Britain Foreign Office, *Events Leading up to Rupture of Relations with Turkey*, London 1914.
- Halpern, Paul G., *The Naval War in the Mediterranean 1914-1918*, Oxford 1987.
- Hart, Peter, *Gallipoli*, London, 2011.
- Kannengießer, Hans, *Gallipoli Bedeutung und Verlauf der Kämpfe 1915*, 1927 Berlin.
- Langensiepen, Bernd, Dirk Nottelmann, Jochen Krüsmann (Eds. *Halbmond und Kaiseradler*), *Goeben und Breslau am Bosphorus 1914-1918*, Hamburg 1999.
- Lorey, Hermann, *Der Krieg in den Türkischen Gewässern*, Vol.. 1 Die Mittelmeer-Division, Berlin 1928.
- McLaughlin, Redmond, *The Escape of the Goeben. Prelude to Gallipol*, London 1974.
- Morgenthau, Henry, *Ambassador Morgenthau's Story*, New York 1919.
- Mühlmann, Carl, *Deutschland und die Türkei*, Berlin 1929.
- Palmer, Alan, *Verfall und Untergang des Osmanischen Reiches*, München 1994.
- Richter, Heinz A., *Der Krieg im Südosten, Band 1 Gallipoli 1915*, Mainz & Ruhpolding: Rutzen 2014.
- Souchon, Wilhelm, "Der Durchbruch SM Schiffe 'Goeben' und 'Breslau' von Messina nach den Dardanellen", (ed. Eberhard von Mantey), *Auf See unbesiegt. Erlebnisse im Seekrieg erzählt von Mitkämpfern*, München 1922.
- Souchon, Wilhelm, "La percée de SMS 'Goeben' et 'Breslau' de Messine aux Dardanelles", in: *Les Marins Allemands au Combat*, (French edition), Paris 1930.
- Tuchman, Barbara, *The Guns of August*, New York 1994.
- Van der Vat, Dan, *The Ship that Changed the World. The Escape of the Goeben to the Dardanelles in 1914*, Edinburgh 2000.

Web Addresses

- http://en.wikipedia.org/wiki/Reshadieh-class_battleship.
- [Http://de.wikipedia.org/wiki/SMS_Loreley_1885](http://de.wikipedia.org/wiki/SMS_Loreley_1885).
- [Http://de.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_Souchon](http://de.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_Souchon).
- <http://smnmcshannon.hubpages.com/hub/World-One-War-Turkeys-failed-Dreadnoughts>.

İslam Dünyasının İlk Tıp Ansiklopedisi Firdevsü'l-Hikme ve Müellifi ʿAlī b. Sehl Rabbān Ṭaberī: Hayatı ve Eserleri

Salim AYDÜZ*

Özet

Bir fizikçi, bilim adamı ve düşünür olan 'Alī b. Sehl Rabbān et-Ṭaberī, Sehl Rabbān et-Ṭaberī'nin oğludur. Ali, eğitilmiş ve aydın bir Hristiyan ailenin evladı olarak dünyaya geldi. Felsefeye, tıbbı ve dini konulara dair pek çok eser kaleme aldı. Özellikle onun Firdevsü'l-hikmet isimli eseri, alanında ilk kez yazılan ve tıbbi bilimlerin bütün dallarını içeren bir tıp ansiklopedisidir. Bu makale, 'Alī b. Sehl et-Ṭaberī'nin felsefi, dini ve tıbbi çalışmalar açısından Müslüman mirasına olan katkıda değer katkısının önemini ortaya koymaktadır. Zengin kaynakça, makalede ele alınan konuları desteklemekte ve müstakbel okumalara güvenilir bir kaynak teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Taberī, İslam Tarihi, Tıp Tarihi, Firdevsü'l-hikme

The First of the Islamic World Encyclopedia of Medicine and Author of Firdevsü'l-Hikma ʿAlī b. Sahl Rabbān al-Ṭabarī: The Life and Works

Abstract

As a physician, scientist and philosopher, 'Alī b. Sahl Rabbān al-Ṭabarī was the son of Sahl Sahl Rabbān al-Ṭabarī. 'Alī was born in the educated and intellectual Christian family. He wrote many books on philosophy, medicine and religious matters. Particularly, his Firdaws al-hikma is the first ever written medical encyclopaedia which incorporates all the branches of the medical sciences. This article demonstrates how important 'Alī b. Sahl al-Ṭabarī's contribution was significant in Muslim heritage in terms of philosophical, religious and

* Prof. Dr., The British Muslim Heritage Centre, sayduz@hotmail.com

medicinal works. A rich bibliography backs the arguments of the articles and provides a solid basis for further reading.

Keywords: *Tabari, History of Islam, History of Medicine, Firdevsü'l-hikma*

Giriş

İslam medeniyetinin diğer farklı kültür ve medeniyetlerle karşılaştığı ilk devirlerde hayat sürmüş çok yönlü bir âlim olan Rabbân Taberî, İslam medeniyeti çerçevesinde gerek dini ilimler gerekse tıp alanında, etkisi uzun yıllar devam eden kayda değer mühim eserler vermiştir. Eserlerinde ortaya koyduğu fikirler ve tespitler, kendisinden sonra gelecek ilim adamlarının çalışmalarına tesir etmiştir. İslam medeniyetinin ilk devirlerindeki ilmî oluşumun iyi bir şekilde analiz edilip anlaşılabilmesi için Taberî gibi diğer din ve kültürlerden gelip İslam medeniyeti içinde eser vermiş olan ilim adamlarının hayat ve eserlerinin iyi bir şekilde tahlil edilmesi gerekmektedir. Buradaki çalışmada onun kısaca hayatına temas edip, Firdevsü'l-Hikme isimli eseri üzerine değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Tam ismi Ebü'l-Hasan ʿAli ibn Sehl Rabbân (veya Raban) et-Taberî olup babası Sehl Rabbân et-Taberî'dir. Dokuzuncu yüzyıl Müslüman âlimlerinden olan Taberî tıp ve psikolog olmanın yanı sıra tarihte ilk defa karşılaştırmalı dinler tarihi çalışmalarını yapan kişidir. Bunun yanı sıra tarihte tıp alanında yazılmış olan ilk ansiklopedik eserin de müellifidir. Yetmiş yıldan fazla yaşamış olan Taberî'nin gerek yayınlamış olduğu dini eleştiri kitapları gerekse ailesinin geçmişi ve dini kökenleri bazı karışıklıklar arz etmektedir.

Hayatı

Taberî Türkmenistan'ın Merv şehrinde Hristiyan Süryani bir ailede dünyaya gelmiştir. Üst düzey bir devlet görevlisi olan babası Sehl Rabbân et-Taberî (ö. civ. 845-850) hayli iyi eğitilmiş birisi olup Süryani-Hristiyan toplumunun seçkin bir mensubuydu. Aynı zamanda iyi bir ilim adamı olan babası, iyi bir hattat olmanın yanı sıra astronomi, felsefe, matematik ve edebiyat ile de meşgul olmuştur. Sehl aynı zamanda Batlamyus'un *Almagest* isimli meşhur eserini Arapçaya ilk defa Hicri dördüncü yüzyılın ilk yarısında (Miladi dokuzuncu yüzyılda) tercüme eden kişidir¹. Tercümede daha önceki mütercimlerin karşılaştığı sıkıntıları entelektüel birikimi sayesinde kolayca çözmüştür. Ayrıca tercüme üzerine bazı yorumlar yapmış ve özellikle daha önceki mütercimlerin anlayamadığı ince konulara açıklık getirmiştir.

1 George Sarton, *Introduction to the History of Science*, I, Baltimore 1927, s. 565; Ibn al-Nadim, *Kitâb al-Fihrist*, ed. Rizâ Tajaddud, Tahran 1971, s. 296, 354.

Sehl'in "lider" veya "öğretmen" manasında kullanılan *Rabbān* mahlasını almasının sebebi ise onun geniş bilgisi ve eğitimi sebebiyle olmuştur. Ancak "Rabbān (rabbi)" mahlasının Yahudilerin dini liderlerine de verilen bir unvan olması sebebiyle, bazı tarihçiler ailenin Yahudi asıllı olduğunu düşünmüşlerdir. Oysa Taberî kendisinin Hristiyan bir aileye mensup olduğunu eserlerinde açık bir şekilde dile getirmiştir. Değişik kitaplarda isminin muhtelif şekillerde verilmiş olmasından dolayı adı çok farklı şekillerde zikredilir. Mesela *Taberistan Tarihi*² kitabının müellifi İbn Cerir et-Taberî (ö. 922) şeceresini: "Ali b. Rabbān al-Nasrānī, Mas'ūdī" olarak verirken ismini "Ali b. Zayd" olarak zikreder. İbn al-Nedīm ismini: "Ali b. Sahl b. Rabbal"³ olarak zikrederken Yāqūt "Ali b. Zeyn"⁴, Ebü'l-Hasen Cemālüddin Ali b. Yûsuf b. İbrâhim b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kiftî (İbnü'l-Kiftî) (ö. 1248) ise "Ali b. Rabbān"⁵ olarak verir. Onun aslının Yahudi olmasıyla ilgili yanlış bilgiler muhtemelen İbnü'l-Kiftî'nin onun hakkında yazdığı şu bilgilerden ileri gelmektedir: "Taberistanlı Yahudi bir doktor olarak Rabbān, matematik, astronomi ve Yahudi dininin kanunları hakkında geniş bilgi sahibiydi ve felsefe konularında başka dillerden çeviriler yapmaktaydı. Onun oğlu Ali de meşhur bir doktor idi ve Irak'a gidip Samarra'ya yerleşti. Onlara er-Rabbān, er-Rabin ve Er-Rāab nisbelerinin verilmesinin sebebi onların seçkin Yahudi ilahiyatçıları olmalarından kaynaklanmaktadır"⁶.

Diğer taraftan Ali b. Rabbān *Kitābu'l-Dīn ve'l-Devlet* isimli eserinde kendisinin aslının Hristiyan olduğunu açık bir şekilde ifade etmektedir. *Firdevsü'l-hikme* isimli eserinde de ayrıca babasının *Rabbān* nisbesini nasıl aldığını ve manasını izah etme babında şöyle söylemektedir:

"Benim babam Merv'de yaşayan soylu, entelektüel, kibar, tıp ve felsefe kitapları konusunda geniş bilgi sahibi bir kâtip idi. Aile mesleği olduğu için tıp konusunda son derece ileri bilgi sahibiydi. Tıpta faaliyet göstermenin ve uğraşmanın sebebi ise dinen ve manen memnuniyet elde etmek olup onunla kibirlenmek ve ondan faydalanmak gayesi yoktu. Bu yüzden Rabbān nisbesini almıştır. Buna göre bu nisbe "liderimiz, ileri gelenimiz ve öğretmenimiz" manalarına gelmekteydi".

2 İbn Jarir al-Tabarî, *Tarih al-umam wa al-muluk*, ed. M. Abu al-Fadl Ibrahim, Dar al-Savaydan, IX, Beirut, s. 352.

3 İbn al-Nadīm, *Kitāb al-Fihrist*, ed. Rizā Tajaddud, Tahran 1971, s. 296, 354.

4 Yāqūt al-Hamawî, *Mu'jam al-'Udabā*, ed. Ahmad Farid Rifai, VI, Cairo 1936-38, s. 429.

5 Jamāl al-Dīn al-Kiftî (d. 1248), *Tārīkh al-hukamā*, ed. Julius Lippert, Dietrich, Leipzig 1903, s. 31, 167, 187.

6 Zahir al-Din 'Ali Bayhaqî, *Tārīkh hukamā al-Islām*, Muhammad Kurd 'Ali edition Damascus 1946, s. 22-23; D. Thomas, "al-Tabarî," in *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, , X, E. J. Brill, Leiden 2000, s. 17-18.

7 Sami. K. Hamarneh, *Health Sciences in Early Islam*, ed. Munawar A. Anees, II, Zahra Publications, Texas 1983, s. 353-358.

Risale fi'r-Redd 'ale'n-Nāṣarā adlı eserinde ise yetmiş yaşına kadar Hristiyan olarak yaşadığını ve bu yaşında Müslüman olduğunu belirtir. Buna rağmen bazı müellifler onun Arapça yazan bir Yahudi olduğunu veyahut Yahudi bir bilim adamı olduğunu ifade ederlerse de eserlerinin yayınlanmasıyla hiç şüphesiz bu konu tamamen geçerliliğini yitirmiştir.

Ṭaberi'nin tam olarak hangi tarihlerde doğduğu ve vefat ettiği konusunda kesin bir ifade birliği bulunmamaktadır. Muhtemelen 778-9 yıllarında doğmuştur. Mesela Brockelmann'a göre H. 192 (M. 808) tarihinde⁸, Meyerhof'a göre ise H. 193 (M. 809) yıllarında doğmuştur⁹. *Firdevsü'l-hikme* isimli eserinde geçen bir ifadeye göre onun daha erken tarihlerde doğmuş olduğu anlaşılr. Buradaki ifade şöyledir: "...*Babamla birlikte akşam namazını kılariken gökyüzünde büyük bir sütun şeklinde bir ateş gördüm. Bu hadiseden çok geçmeden sonra hükümdar ciddi sıkıntılar geçirdi ve topraklarının bir kısmını kaybetti...*" İbnü'l-Esir ve İbn Kesir gibi kaynaklar bu hadisenin Halife Mehdi zamanında H. 167 (M. 783-84) yılında ve Vindād Hürmüz Ṭaberistan hükümdarı iken 167 (783-84) yılında meydana geldiğini ifade ederler¹⁰. Bu hadise açık bir şekilde gösteriyor ki söz konusu tarihte Rabbân hadiseyi hatırlayacak bir yaştadır. Bundan dolayı onun doğum tarihinin miladi 778-9 yılları civarında olduğu tahmin edilir.

İlk eğitiminin yanı sıra, tıp, tabii bilimler, hüsnü hat, matematik, felsefe ve edebiyat konularındaki hususları babasından talim etmiştir. Babası ona iyi bir eğitim vermenin yanı sıra onu ayrıca dini bilgiler ve felsefe konusunda da sağlam bir şekilde yetiştirmiştir. Çalışmalarından anlaşıldığı kadarıyla, Arapça, Farsça ve Süryanice'nin yanı sıra, İbranice ve Yunanca dillerine de hâkimdi. Nitekim kendi telif ettiği *Firdevsü'l-hikme* isimli eserini Arapça telif etmiş ve hemen sonra Süryaniceye tercüme etmiştir.

On yaşına ulaştığı zaman babası tarafından Merv'den Ṭaberistan'a götürülmüş ve ilk gençlik yıllarını burada yaşamıştır, bu yüzden *Ṭaberi* unvanıyla tanınmıştır. Buradaki entelektüel ve huzurlu ortam içerisinde zamanın hemen tamamını felsefe, tıp, dini ilimler ve tabii ilimlerin de dâhil olduğu pek çok farklı ilim dalında çalışarak değerlendirmiştir. Ṭaberistan'daki eğitimini tamamladıktan sonra 813 yılında Irak'a taşınmıştır. 825 yılında Mâzyâr b. Kârin'in Ṭaberistan valiliğine tayin edilmesi üzerine tekrar buraya dönmüş ve onun hizmetine girerek hususi kâtipliği görevini üstlen-

8 C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur*, (1898–1902), C. I, E. J. Brill, Leiden 1898, s. 231.

9 M. Meyerhof, "Ali ibn Rabban at-Tabari, ein persischer Arzt des 9 Jahrhunderts", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, s. 85, 1931, 36-68.

10 İbn Kesir, *el-Bidāye ve'n-nihaye*, I, Kahire 1932, 149; Ali b. Muhammad b. al-Athir, *al-Kāmil fi al-Tārikh*, C. VI, ed. C. J. Tornberg, Leiden 1851, s. 75, 76, 191, 192.

miştir¹¹. Bu esnada *Firdevsü'l-hikme* isimli eserini telif etmeye başlamış ancak eserini 850 yılında Samarra'da tamamlayabilmiştir. Ancak Mâzyâr'ın 839 yılında halifeye karşı yapmış olduğu başarısız bir darbe girişiminin ardından idam edilmesiyle Rey şehrine gitmiş ve esas vazifesi olan doktorluğu icra etmeye başlamıştır. Bir süre burada kaldıktan sonra tekrar Irak'a gitmiş ve Samarra şehrine yerleşmiştir. Abbasi Halifesi Mu'tasım'a (833-842) hakim ve entelektüel bir bilim ve aynı zamanda idari kabiliyetleri olan bir devlet adamı olarak tavsiye edilmesi üzerine, halife tarafından Bağdat'a davet edilmiş ve sarayda hizmete alınmıştır. Burada halifenin en yakın adamlarından birisi olmuş ve onun divan kâtipliğine tayin edilmiştir. Halifenin vefatına kadar bu görevinde kalmış ve onun vefatından sonra Halife Vatık'ın (842-847) döneminde tekrar Samarra'ya dönmüştür.

Yeni Halife Mütevekkil (847-861) döneminde tekrar Bağdat'a gelen Taberî, sarayda onun hususi doktoru ve nedimi olarak vazifeye başlamıştır. Taberî yeni halife döneminde terfi etmiş ve şöhretini bu dönemde elde etmiştir. Halife Mütevekkil Müslüman olması konusunda onu ciddi bir şekilde teşvik etmiş ve onun bu ısrarlı davetleri sonucunda Taberî 849-50 yılları civarında Müslüman olmuştur. Bunun üzerine halife tarafından *Mevlâ Emîrû'l-Mü'minîn* unvanıyla ödüllendirilmiştir. *Kitâbu'd-Dîn ve'd-Devlet* isimli eserinin sonunda kendisinin Müslüman olmasına vesile olan Halifeye övgülerde bulunur. Müslüman olmasından sonra, seçkin bir ilim adamı ve toplumun ileri gelen liderlerinden birisi olan amcası Ebû Zekkâr Yahya b. en-Nu'man et-Taberî'nin onu eski dinine dönmesi ve tekrar Hristiyan'ca bir hayat yaşaması konusunda ısrarlı bir şekilde uyarmasına rağmen başarılı olamamıştır.

Doğum tarihi gibi Taberî'nin ölüm tarihi de kaynaklar tarafından belirtilmez. Bununla birlikte, Halife Mütevekkil döneminde yetmiş yaşında Müslüman olup bundan sonra da birkaç kitap telif ettiği göz önünde bulundurularak onun 864 yılından sonra Bağdat veya Samarra'da vefat etmiş olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Eserleri

Farklı alanlarda eserler veren Ali b. Rabbân'ın eserlerinin önemli bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. Pek çoğu tıp üzerine olmak üzere felsefe, matematik ve astronomi konularında da söz sahibi bir âlim olan Taberî'nin toplam olarak on iki eserinin ismi bilinmekte ve bunlardan ancak dört tanesi günümüze ulaşabilmiş haldedir. Eserleri konusunda kaynaklarda verilen bilgiler arasında büyük tutarsızlıklar bulunur. En çok bilinen eseri *Firdevsü'l-hikme* adlı tıp ansiklopedisidir.

11 F. Aydın, "Ali b. Rabbân et-Taberî Hayatı ve Eserleri", C. I, *Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996, s. 303-331.

1. Risale fi'r-Redd 'ale'n-Nāṣārā (Hristiyanlığa Reddiye), *er-Red 'alā eṣnāfi'n Nāṣārā* ve *en-Neṣāyih* isimleriyle de bilinir. (Süleymaniye Library, Şehid Ali Paşa, 1628). Müellif eserin mukaddimesinde bir Hristiyan olarak doğup yaşadığını ve yetmiş yaşındayken Müslüman olduğunu ifade eder. Eseri miladi 850 ila 855 yılları arasında telif etmiştir. Eseri telif etme sebebini izah ederken sadece Allah rızasını gözettiğini ve aynı zamanda Hristiyanları ikaz etmek istediğini belirtir. Hristiyan bir kökene ve Hristiyanlık teolojisine hâkim bir ilahiyatçı olmasından dolayı Kur'an-ı Kerim'i diğer ilahi kitaplarla doğru bir şekilde kıyas edebilmektedir. Eser, Hristiyanlığa yazılan diğer reddiye kitapları arasında en başarılı reddiye olarak kabul edilir. Beş kısımdan oluşur.

Kıptı Sâfî b. Assâl, *al-Sahâ'ih fî javâbi al-Nasâikh* ve *Nahj al-sabil fî tahjîli mu-harrif al-Injîl* (Kahire'de 1926-1927 yıllarında tek cilt olarak neşredilmiştir.) isimlerinde iki adet Hristiyanlığa reddiye kitabı yazmıştır. İlk eserinde herhangi bir atıf bulunmamasına rağmen, Taberî'nin eseri ile kıyaslandığında, onun yazmış olduğu esere reddiye olarak telif ettiği anlaşılır. *Risale fi'r-Redd 'ale'n-Nāṣārā*, I. A. Caliph and W. Kutsch. Khalil Samir tarafından gözden geçirilip neşredilmiştir. Ancak İbn Assâl'ın yazmış olduğu eser ile kıyas edildiğinde, orijinal eserin yarısının eksik/kayıp olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Khalil Samir bu konuda bir makale neşretmiş ve iki eseri mukayese ederek Taberî'nin kitabının önemli bir bölümünün eksik olduğuna işaret etmiştir. Ayrıca İbn Assâl'ın eserini kullanarak kitabın eksik kısımlarının tamamlanabileceğini teklif etmiştir.

2. Kitābu'd-Dîn ve'd-Devlet (Din ve Devlet Kitabı) (Manchester, John Ryland Library, MS 6131). Taberî'nin din ve devlet ile ilgili olarak telif ettiği bir diğer kitabıdır. Taberî'nin en çok bilinen risalesi olması hasebiyle dikkat çekicidir. Eseri, İslam'a girmesinden sonra 855 yılı civarında telif etmiştir. Bu eserini İslam'ın hak din, Kur'an-ı Kerim'in Allah'ın kitabı ve Hz. Muhammed'in (sav) de onun son peygamberi olduğunu göstermek üzere telif etmiştir. Eseri kendisini Müslüman olmaya teşvik eden Halife el-Mütevekkil'in teşvikiyle telif ettiğinden dolayı hem bu eserini hem de *Firdevs* isimli eserini ona ithaf etmiştir. Eserde Hz. Peygamber'e (sav) ve onun Allah'tan getirdiği doğru mesajlara da övgüler yer alır. Ayrıca bu eserinden Hz. Muhammed'in (sav) isminin İncil ve Tevrat gibi eski ilahi kitaplarda sarıh bir şekilde bahsedildiğini, ancak bu ifadelerin daha sonraları gizlendiğini ve yanlış bir şekilde tefsir edildiğini ifade eder.

Gerek muhtevaşı gerekse ele aldığı konular itibarıyla bu eser, onun daha önce telif ettiği *er-Redd* isimli eserinden daha geniştir. Eser Taberî'nin felsefi görüşlerine ve dini inançlarını yansıtmakta olduğundan, dokuzuncu yüzyılda, özellikle Irak bölgesinde İslam dini ve felsefesi düşüncesine ışık tutar. Ancak eser Müslüman ilahiyatçıları ve ilim adamları arasında olması gereken ilgiyi görememiş ve pek fazla yaygınlaşamamıştır.

Eser, Âdil Nüveyhiz tarafından açıklamalar ve geniş dipnotlarla birlikte neşredilmiştir. Bir mukaddime, on kısım ve bir de hatimeden meydana gelir.

3. Hıfzu's-sıhha Taberî'ye atfedilen bir eser olup sağlığı koruma ile ilgilidir. Oxford Üniversitesinde bulunan tek nüshası günümüze ulaşmıştır. (Bodleian Library, Oxford, catalogue 1:578).

4. Kitābü'l-Lü'lü'e Tıp konusunda yazmış olduğu diğer bir eseridir. Tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesinde bulunmakta olup halen Cambridge Üniversitesi doktora öğrencilerinden Joshua Olsson tarafından gözden geçirilmekte ve yayına hazırlanmaktadır. (Süleymaniye Library, Ayasofya MS. 3724, vr. 238b-248a).

Taberî'nin yukarıda zikrettiğimiz ve günümüze ulaşan eserlerinin yanı sıra, ismi bilinen ancak günümüze ulaşmayan eserleri de şunlardır¹².

5. Kitābu Menāfi'u'l-et'ime ve'l-eşribe ve'l-'akākīr Sağlıklı beslenme ve doğru ilaç kullanma ile ilgili bir tıp ve diyet kitabıdır.

6. Kitābu'l-ādāb ve'l-emsāl ve'l-Ādāb 'alā mazāhibi'l-Fars ve'r-Rûm ve'l-Arab.

7. Navādiru ehlü'l-şarkıyye ve nevādiru evsatu'n-nās ve nevādiru's süfle ve'd du'a (Bir önceki eserinin tercümesidir).

8. Kitābu irfāku'l-hayāt

9. Kitāb fi'r-rukā (Sihir ve muskalar ile ilgili bir kitaptır).

10. Kitābu'l-hacāmat (Kan alma ile ilgili bir risaledir).

11. Kitāb fi tertibi'l-'Ağziye (Yemek hazırlama ile ilgili bir risale).

12. Tuhfetü'l-Mülūk (Sultanlara hediye).

13. Firdevsü'l-hikme'nin Süryanice Tercümesi.

14. Kitābu'l-izāh mine's-seman ve'l-huzal ve teheyyüci'l-bāh ve ibtāluhu.

15. Firdevsü'l-Hikme

Firdevsü'l-hikme (Hikmet Cenneti) Tıbbın bütün ana ve alt dallarını ihtiva eden ilk tıp ansiklopedisidir (British Library Or. Arund. 41). *El-Künnaşu'l-hadra* olarak da bilinen bu eser esasında bir tıp sistemidir. Halife el-Mütevekkil'in hilafetinin üçüncü yılı olan 850 yılı civarında tamamlanmıştır. Eserin telifi yaklaşık yirmi sene kadar sürmüştür. Taberî eseri telif etmeden önce zamanına kadar telif edilmiş olan ve ulaşabildiği tüm tıp metinlerini okumuş ve incelemiştir.

¹² Aydın, "Ali b. Rabbân et-Taberî Hayatı ve Eserleri", s. 303-331.

Taberî'nin dünyaca meşhur bir müellif olmasının arkasında hiç şüphesiz bu eşsiz eseri bulunmaktadır. Bu eser bilindiği kadarıyla tarihte tıp konusunda yazılmış ilk ansiklopedik kitaptır. Eserde o tarihlerde tıp konusunda bilinen tüm tıp konuları ve alt başlıkları yer almaktadır. Eser o tarihe kadar Süryanice, Yunanca ve Hint dillerinde yazılmış her türlü tıp eserinde yer alan bilgileri ihtiva etmekte olup tıp konusunda bilinen tüm yazılı bilgiler tek ciltte özetlenmiştir. Özellikle anatomi konusundaki geniş uygulamaları ve tedavi usullerini göstermesi dikkat çekicidir. Tıp konusu ve kozmoloji ile ilgili temel prensipleri ihtiva eden bölümlerin yanı sıra Hint tıbbına dair özel bir bölüm yer almaktadır. Bu kısımda Hint tıbbından özet mahiyette alıntılar yapmanın ve tartışmaları aktarmanın yanı sıra (Susruta, Charaka, Nidana ve Ashtangahradaya gibi) bazı meşhur Hint tabiplerine de atıflarda bulunur.

Taberî ayrıca Hipokrat'ın yazmış olduğu eserlere atıflarda bulunarak Galen, Dioscorides, Pythagoras, Democritus, Aristoteles, Theophrastus ve Ptolemy gibi Yunan bilim adamlarını da zikreder. Nitekim eser Aristoteles'in mantığına ve tıbbına uygun olarak telif edilmiştir. Eski tabiplerin ve bilim adamlarının çalışmalarına atıflarda bulunmanın yanı sıra çağdaşı olan iki meslektaşının çalışmalarından da övgü ile bahsederek yararlandığını belirtir. Bunlardan birincisi halifenin özel tabibi olan Yuhanna b. Meseveyh (ö. 857), diğeri de Huneyn b. İshak'tır (ö. 873). Taberî, Huneyn'in eserlerini kullanmakla birlikte, Grekçe eserlerin Huneyn tarafından Arapçaya yapılan tercümeleri yerine Süryanice yapılan çevirileri kullanmıştır.

Taberî psikoloji ve tıp arasındaki güçlü bağlantıya dikkat çekerek psikoterapinin önemine de vurgu yapar. Ayrıca tabiplerin zeki, esprili olmalarını, hastanın kendisini daha iyi hissedebilmesi için onunla konuşarak onu teşvik etmesi gerektiğini ve hasta doktor ilişkilerinin çok yakın ve samimi olması gerektiğini ifade eder. Böylece hasta ve doktor psikolojisinin önemine vurgu yaparak tarihte bu konuda çok önemli bir çalışmaya imza atar. Tıp öğrencilerine ve ayrıca tabiplere bir ders kitabı mahiyetinde olan *Firdevs*, tercüme döneminin sonlarında telif edilmiş olan ve aynı zamanda erken dönem İslam tıbbı için çok önemli bir kaynaktır. Taberî bu eseri tamamlayabilmek için hayli uzun bir zaman harcamıştır. Nitekim Merv'de iken telifine başladığı bu eserini Samarra'da tamamlayabilmiştir. Eserini Arapça olarak telif etmiş ve kısa zamanda Süryaniceye tercüme etmiştir.

Kitapta yedi Nev' (نص), otuz makale ve üç yüz altmış beş bâb bulunur. İçinde Fars, Hint, Yunan ve Arap tıbbına dair bilgiler bulunur. Psikoloji ve psikoterapi konularının yanı sıra çocuk gelişimi ve çocuk hastalıkları konusunda çok geniş bilgiler ihtiva eder. Erken dönem tabiplerinden farklı olarak Taberî psikoloji ve tıp arasında çok yakın bir bağ kurar ve psikoterapinin gereği üzerinde durarak hastaların terapistlik tedavisinde danışma konusuna da önem verir.

Taberî ayrıca *Firdevs*'te her birini şifa sanatı olarak ele aldığı embriyoloji, doğum bilimi ve ebelik konularına da özel bölümler tahsis etmiştir. Ayrıca Arap tıbbında çok yeni bir konu olarak bitkiler ve tedavide bitkilerin kullanılması konularını ihtiva eden hususi bölümler de eserde yer alır. Huneyn ibn İshak ve daha sonraki yüzyıllarda yaşamış olan İbn Cülcül ve Ali ibn Abbas el-Mecûsî gibi tabiplerin de işaret ettiği üzere, Ebu Bekir Râzî (H. 250-312/AD 865-925) ile başlayan İslam tıbbının orijinal hale gelmesi ve tercüme sürecinden orijinal eser verme sürecine geçme noktasında *Firdevsü'l-hikme* çok mühim bir yer tutmaktadır.

Geleneksel tıbbın yanı sıra modern tıbbın bütün bölümlerini ihtiva eden bu tıp ansiklopedisi telifinden hemen sonra tabipler arasında bir müracaat kitabı olmuştur. Eser sonraki yıllarda yaşayan tabipler için de çok mühim bir rehber eser olmuştur. Bunlar arasında el-Mecûsî'nin yanı sıra Ebu Bekir Râzî, İbn Sînâ ve Bîrûnî gibi tıbbı orijinal katkılar yapan ve hem doğu hem de batı tıbbını yüzyıllarca etkileyen meşhur tabipler de vardır. Râzî'nin hemen hemen bütün tıp çalışmalarında Taberî'den yapılan alıntılar ve etkiler görülür. Her ne kadar bazı ilim adamları Râzî'nin Taberî'den eğitim aldığı ileri sürülmekteyse de gerçekte bunun doğru olma ihtimali söz konusu değildir. Zira Râzî doğduğunda büyük ihtimalle Taberî vefat etmişti.

Her ne kadar İbnü'n-Nedîm ve İbnü'l-Kiftî gibi bazı ilim adamları Taberî'nin *el-Künnâşul-hadrâ* isimli başka bir eserinin olduğunu ileri sürmekteyseler de, başta belirttiğimiz üzere bu eser esasında *Firdevsü'l-hikme*'nin diğer ismidir. Nitekim Taberî eserinin başlangıcında “Bu *Künnâş*'ın adı *Firdevsü'l-hikme* lakabı ise *Bahrü'l-menûfi* ve *Şemsü'l-âdâb*'dır” der. Böylece açık bir şekilde onun *Künnâş* isimli ayrı bir eserinin olmadığı anlaşılır.

Kitabın yedi bölümü ve bölüm başlıkları şu şekildedir:

1. Birinci Nev: *Külliyat-ı Tıp*. Burada özellikle kitabın adını, nisbesini, telif sebebini, hangi kaynaklardan derlediğini belirtir. Madde, şekil, keyfiyet, kemmiyet, tek ve birleşik mizaçlardan, değişimden, yaratılış (kevn) ve yok oluştan (fesad), tabiatın oluşumundan, yörüngelerin filinden, havada meydana gelen renklerden kara, deniz ve hava hayvanlarının oluşumundan bahisler bulunur. Bu bölümde dönemine kadar olan tıp bilgisi konuları ele alınır. Bu dönemde mevcut tıp bilimine göre ortaya konulmuş prensipler vardır. Bu bölüm ansiklopediye giriş mahiyetinde olup bazı felsefi tanımlar da ihtiva etmektedir.

2. İkinci Nev: Vücuttaki organların tanım ve izahları, vücudu sağlıklı tutma konuları ve tüm kas hastalıkları bu bölümde ele alınır. Bu nev içinde beş makale bulunmakta ve sağlığı koruma konuları hakkında bilgiler verilmektedir (hıfzıssıhha). Bu bölümde ayrıca hamileliğin meydana gelişi, ceninin oluşumu, çocuğun erkek ve kız olmasının sebebi, çocuğun doğumu, nefis, akıl ve duyguları, bedenlerin yapısı hak-

kinda bilgiler verilmekle birlikte; çocuk terbiyesi, sağlığın korunması, organların sınıflara ayrılması, güçlerini ve yaptıkları işleri, astronomik olayları, psikolojik olayları -hüzün, korku, cesaret, kızgınlık, düşünce vs.- rüya ve kâbus hakkındaki konulara da yer verilmiştir.

3. Üçüncü Nev: Bir makaleden oluşmakta olup muhtevasında ele aldığı konular şunlardır: sağlıklı bir hayat için gerekli olan beslenme, gıdalar, diyet ile ilgili tartışmalar ve diyetin tanımı, hastalıklardan korunma yolları.

4. Dördüncü Nev: Umumi hastalıklar, çeşitleri, sebepleri, ilaç yapım usulleri ve Tepeden tırnağa bütün hastalıklar, yaralar, beyin hastalıkları, göz hastalıkları, kulak-burun-boğaz hastalıkları, göğüs hastalıkları, rahim hastalıkları, vb. den hummadan, cüzzamdan, veremden, kan almaktan ayrıca renklerin delalet ettiği özelliklerden bahseder. Eski tıp bilimlerinden elde edilen bilgilerin yanı sıra, bu bölüme Taberî ayrıca kendi gözlem ve tecrübelerini de ilave eder. Bu kısım, ansiklopedinin en geniş ve en dikkat çekici bölümü olup neredeyse kitabın yarısına tekabül etmekte olup on iki makaleye ayrılmıştır:

- a. Hastalıkların ortaya çıkmasının genel sebepleri.
- b. Kafa ve beyin hastalıkları.
- c. Göz, burun, kulak, ağız ve diş hastalıkları.
- d. Kas hastalıkları (felç ve spazm geçirme).
- e. Göğüs, boğaz ve akciğer hastalıkları.
- f. Karın hastalıkları.
- g. Karaciğer hastalıkları.
- h. Safra kesesi ve dalak hastalıkları
- i. Bağırsak hastalıkları
- j. Ateşli hastalık çeşitleri.
- k. Muhtelif hastalıklar – vücudun organlarının kısa tanıtımları.
- l. Nabız ölçümü ve idrar tahlili.

5. Beşinci Nev: Tat alma, tat ve renk ile yemekler ve vücut arasındaki ilişkiler anlatılır. Ayrıca renklerin oluşumu, maden cevherleri, bitkiler, ağaçlar ve meyveler hakkında bilgi verilir.

6. Altınca Nev: Bitkisel ilaçlar, eczalar ve zehirler. Taneli bitkilerden, meyvelerden, etten, süttten, peynirlerden, balıktan, yağdan içeceklerden, doğal ilaçlardan, ilaçların yapımı ve korunmasından, insandan, domuz, köpek ve fare de dahi olmak

üzere bütün hayvanların faydalarından ve merhemlerden bahseder. Altı makaleden meydana gelir.

7. Yedinci Nev: Tam bir kırkambar mahiyetinde olup muhtelif başlıklardan ve konulardan oluşur. Mevsimlerden ve astronomiden bahseder. Ayrıca kısaca Hint tıbbından bahis vardır. Dört bölümden oluşur. Ülkelerden, suların, rüzgârlardan, şehir, şehir ahalisinin hallerinden, ülkelerin sıcak ve soğuk oluşlarının sakinlerinin ahlakına etkisinden, havanın insan sağlığına yaptığı tesirden, meteorolojiden, tıbbın geçerliliğini inkâr edenlere verilen cevaplardan, bitkilerin özelliklerinden, ilk muharrikten, astrolojiden, kâinatın sonsuz olamayacağından bahsettikten sonra bu bölümün son nev'ini tamamen Hint kitaplarından derlenen hastalıklar ve sebepleri konusuna tahsis eder.

Ahlâki tavsiyeler Taberî'nin bu eserinde çok ciddi bir yer teşkil eder. Ona göre tabiplerin davranışları da meslekleri gibi çok yüksek olmalıdır. Sağlık işleriyle uğraşmak isteyen kişilerin günlük hayatlarında şu dört özelliği mutlaka taşımaları gerekir: nezaket, kanaat, merhamet ve dürüstlük. Hastaya hizmet etme hususunda tabibin gözetmesi gereken birinci husus para değil, hastanın iyileşmesi olmalıdır.

Muhammed Zübeyr es-Sıddîqî *Firdevsü'l-hikme*'nin mevcut yazma nüshalarını kıyaslayarak gözden geçirmiş ve 1928 yılında Berlin'de *Firdaws al-hikma fî al-tibb* ismiyle neşretmiştir. Bu neşirden önce dünya kütüphanelerinde sadece beş nüshası tespit edilmiştir. Al-Sıddîqî neşrinin ön sözünde hem müellif hem de eser ile ilgili son derece faydalı bilgiler vermiştir. Eserin içerisinde gerekli gördüğü yerlerde izahat ve açıklamalarla eseri anlaşılır hale getirmiş ve modern ilim standartları çerçevesinde yayınlamıştır. Fuat Sezgin söz konusu eseri bir takdim ile tıpkıbasım olarak tekrar neşretmiştir (Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1996, *Islamic Medicine*; 29). Eserin göz hastalıkları ile ilgili kısmı ise Dr. M. R. Kal'ateci ve Dr. M. Z. Al-Wafai tarafından (*Emrazü'l-ayn ve mualecatuha min kitâbi: el-Mualecatü'l-bukratiyye ve Firdevsü'l-Hikme*, cem'a tertib tahkik ta'lik Muhammed Revvas Kal'ateci, Muhammed Zafır el-Vefai, London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasî'l-İslâmî; al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 1998/1419, s. 323-368) Arapça olarak gözden geçirilerek yayınlanmıştır.

Netice

Kendisinden önceki medeniyetlerin birikimlerini dikkate alan İslam Medeniyeti ilim adamları, özellikle tercümeler yoluyla bu eski medeniyetlerin birikimlerini kendi bünyelerine aktarmışlardır. Bunların yanı sıra 'Alî b. Rabbân al-Tabarî gibi ilim adamlarının telif ettiği eserlerle eski medeniyetlerin ilimleri yeni gelişmelerle telif edilerek ortaya yeni eserler konulmuş, ciddi katkılar yapılmış ve İslam medeniyetinin kendine

has çalışmaları ortaya konulmaya başlanmıştır. Burada listesini vermiş olduğumuz eserler, bu dönemlerde yazılmış olan diğer eserler ile birlikte değerlendirilerek İslam medeniyetinin oluşum dönemlerinde yapılan ilmi faaliyetleri ortaya konulabilir. Bunlar arasında çok mühim bir yer tutan Rabbân al-Ṭabarî'nin çalışmalarının çalışılması İslam medeniyetinin oluşum dönemlerinin anlaşılması açısından çok önemlidir.

Kaynakça

- Adang, Camilla, *Muslim Writers on Judaism and the Hebrew Bible: From Ibn Rabbān to Ibn Hazm*, Leiden 1996.
- Ali b. Husayin al-Mas'ūdī, *Murūj al-zahab wa ma'ādīn al-Jawhar*. Ed. M. Muhyiddin Abdulhamīd, Kahire 1948, Beirut 1964-5.
- Ali b. Muhammad b. al-Athīr, *al-Kāmil fī al-Tārikh*, ed.C. J. Tornberg, Leiden 1851.
- Ali b. Rabbān al-Ṭabarī, *al-Dīn wa al-dawla*, ed. Ādil Nuwayhiz, Beyrut 1973.
- Ali b. Rabbān al-Ṭabarī, *Ar-Radd 'alā-n-Nāṣarā de 'Ali at-Ṭabarī*, ed. I. A. Khalifa - W. Kutsch, Beyrouth: Imprimerie Catholique, 1959.
- Ali b. Rabbān al-Ṭabarī, *Firdaws al-hikma fī al-tibb*, ed. by M. Z. Al-Siddiqī, Gibb Memorial, Matba' Āftāb, Berlin 1928.
- Ali b. Rabbān al-Ṭabarī *Kitāb al-Dīn wa al-Dawlah: fī ithbāt nubūwat Muhammad, The book of Religion and empire; a semi-official defence and exposition of Islam written by order at the court and with the assistance of the Caliph Mutawakkil (A. D. 847-61) by Ali Ṭabarī: Arabic text. Ed. From an apparently unique ms. In the John Rylands Library, Manchester. Ed. by A. Mingana, with English translation and commentary, Cairo, al-Muqtataf, and Manchester: University Press, Longmans, Green, Longman, New York 1922-1923.*
- Arnaldez, R., Le Paradis de la sagesse du medecin 'Ali b. Rabbān al-Ṭabarī," *Documenti e studi sulla tradizione filosofica medievale*, 8 (1997), s. 389-402.
- Aydın, Fuat, "Ali b. Rabbān et-Ṭabarī Hayatı ve Eserleri," *Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I (1996), s. 303-331.
- Aydın, Fuat, "Ali b. Rabbān et-Ṭabarī'nin Kitābu'd-Dīn ve'd-Devle Adlı Eseri ve İsbāt-ı Nübüvve Geleneğindeki Yeri," *Usul*, 6 (2006), 27-56.
- Aydın, Fuat, *Ali b. Rabbān et-Ṭabarī ve Eseri er-Red ale'n-Nasārā*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1994.
- Bagdatli İsmail Pasha, *Hadiyyat al-ārifin, Asma al-muallifin wa asār al-musannifin*, trans. Kilisli Rifat Bilge; ed. İbnülemin Mahmūd Kemal İnal, Avni Aktuç, C. I, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1955.
- Belguedj, Moh. Salah., "L'embryologie chez le medecin Ali Rabbān al-Ṭabarī et dans le commentaire coranique de Fahr al-Din al-Razi," *Actas V. Cong. Int. Filos. Med.* I, 1979, s. 551-561.
- Bouyges, S. J. Von Maurice, "Nos informations sur 'Aliy ibn Rabbān at-Tabary," *Mélanges de la Faculté Orientale*, 28 (1949-50), s. 67-114.
- Bouyges, S. J. Von Maurice, "Aliy Ibn Rabbān at-Tabariy," *Der Islam*, XXII (1935), s. 120-121.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen litterature*, Leiden: E. J. Brill, 1943, I, 231, 265, 1898; supp. I (1937).

- Browne, Edward G., *Arabian Medicine*, Cambridge 1921.
- Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History* Volume 1 (600-900), ed. David Thomas and Barbara Roggema, E. J. Brill, Leiden 2009.
- Elgood, Cyril, *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate: From the Earliest Times until the Year A.D. 1932*, Cambridge University Press, Reissue edition, Cambridge 2010.
- Faddegon, J. M., "Notice critique sur le Firdausu'l-hikmat or Paradise of wisdom de 'Ali b. Rabbān al-Ṭabarī," edited by M. Z. Siddiqi," *Journal Asiatique*, 218 (1931), s. 327-352.
- Flügel, G. L., *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, XIII, Leipzig/Wiesbaden 1846.
- Friedman, R., "The story of scabies. IV. At-Ṭabarī: discoverer of the acarus scabiei," *Medical Life*, 45 (1938), s. 163-76.
- Gilliot, Claude, "Textes Arabes Anciens Édites en Égypte au Cours des Années 2004-2006," *Mélanges Institut Dominicain des Études Orientales*, XXVIII (2010), Cairo, s. 295-300.
- Hamarneh, Sami Khalaf, *Index of Manuscripts on Medicine and Pharmacy in the Zahiriyah Library*, Damascus 1969.
- Hamarneh, Sami Khalaf, "Al-Ṭabarī," in *Encyclopedia of the History of Science, Technology and Medicine in Non-Western Cultures*, Ed. Helaine Selin, London; Dordrecht: Kluwer Academic, 1997, s. 930.
- Hamarneh, Sami Khalaf, *Health Sciences in Early Islam*, ed. Munawar A. Anees, C. II, Zahra Publications, Texas 1983.
- Hamarneh, Sami Khalaf, "Al-Ṭabarī, Abu'l-Ḥasan 'Alī Ibn Sahl Rabbān," in *Complete Dictionary of Scientific Biography*, 2008. *Encyclopedia.com*. captured on 25 Sep. 2011.
- Hamarneh, Sami Khalaf, "Contributions of 'Ali at-Ṭabarī to ninth-Century Arabic Culture," *Folia Orientalia*, 12 (1970), s. 91-101.
- Haq, Amber, "Psychology from Islamic Perspective: Contributions of Early Muslim Scholars and Challenges to Contemporary Muslim Psychologists," *Journal of Religion and Health*, 43 (4), 2004, s. 357-377.
- Ibn 'Abū Usaybi'a, *Uyūn al-Anbā fī tabaqāt al-atibbā*, ed. Nizār Riza, Beirut 1965.
- Ibn Jarīr al-Ṭabarī, *Tārīkh al-umam wa al-muluk*, ed. M. Abu al-Fadl Ibrahim, IX, Dar al-Savaydan, Beirut t.y.
- Ibn al-Nadīm, *Kitāb al-Fihrist* (completed 376/987), ed. Rizā Tajaddud, Tehran 1971.
- Ibn Isfandiyār, *Tārīkh-i Tabaristān*, ed. and translation by E. G. Browne, Leiden 1905.
- Ibn Kathīr, *al-Bidāya wa al-Nihāya*, C. I, Cairo 1932.
- Ibn Khallikan, *Vafayāt al-'u'yān wa anbā u abnā al-zamān*, ed. Ihsan Abbas, C. IV, Beirut 1968.
- Jamāl al-Dīn al-Qiftī (d. 1248), *Tārīkh al-hukamā*, ed. Julius Lippert, Leipzig, Dietrich, 1903, s. 31, 167, 187.

- Kahhala, O. R. *Mujam al-mu'allifin, Tarajim al-musannifin fî al-kutub al-Arabiyya*, C. VII, Maktabak al-muthanna, Beirut t.y.
- Kaya, Mahmut, "Firdevsü'l-Hikme", *İslam Ansiklopedisi*, C. XIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1996, s. 131-132.
- Kemal Samerrai, *Muhtasaru Tāriḫ al-tibb al-Arabi*, C. I, Dārü'l-Hürriyye, Bağdad 1984.
- Khalifa, I. A., - W. Kutsch, "Ar-Radd , ala-n-Nasārā de 'Ali at-Ṭabarī", *Mélanges de l'Université Saint Joseph*, 36 (1959), s. 113-148.
- Leclerc, Lucien, *Histoire de la Médecine Arabe*, Paris, 1876, I, 292-293.
- Margoliouth, D. S., "On the book of Religion and Empire by 'Ali b. Rabbān al-Ṭabarī", *Proceedings of the British Academy*, 16 (1930), s. 164-182.
- Marra, Ornella, "La flebotomia nel *Firdaws al-ḥikma* di 'Ali ibn Rabbān al-Ṭabarī", in *Studi arabo-islamici in onore di Roberto Rubinacci nel suo settantesimo compleanno* 2 volumi, Napoli, 1985, s. 398-428.
- Matvievskaya G. P., and B. A. Rozenfeld, *Matematiki i astronomy musul'manskogo srednevekov'ya i ikh trudy (VIII-XVII vv.)*, C. II Moscow 1983.
- Meyerhof, Max, "Ali at-Ṭabarī's 'Paradise of Wisdom,' One of the Oldest Arabic Compendiums of Medicine", *Isis*, 16 (1931), s. 6-54.
- Meyerhof, Max, "Ali ibn Rabbān at-Tabarī, ein persischer Arzt des 9. Jahrhunderts n. Chr.", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 85 (1931), s. 38-68.
- Meyerhof, Max, "Ali Ibn Rabbān at-Tabarī", *Zeitschr. d. Deutschen Morgenland. Gesellschaft*, 10 (1931), s. 38-68.
- Meyerhof, Max, "On the Transmission of Greek and Indian Science to the Arabs", *Islamic Culture*, 11 (1937) s. 17-27.
- Mingana, A., "Remarks on Ṭabarī's Semi-Official Defence of Islam", *Bulletin of the John Rylands Library*, IX/1 (1925), s. 236-240.
- Muhammad ash-Shahrazuri (d. 647/1250), *Tawarikh al-Hukama*, ms. no. 990 in Raghīb Pasha Library of Istanbul fol. 214B-215A.
- Muhammad b. Jarīr al-Ṭabarī, *Tāriḫ al-rusul wa al-mulūk*, ed. M. J. de Goeje, II, Leiden 1879-1901.
- Muhammed Ferid b. Abdirrezzak b. Muhammed, Muhammed Kürd Ali, Kunūz al-ajdād, Dār al-Fikr, Damascus 1984.
- Muhammed Ferid b. Abdirrezzak b. Muhammed, Muhammed Kürd Ali, "Kunūz al-ajdād", *Macallat Majma' al-'ilm al-Arabi*, XXII/7-8 (1947), s. 304, 306.
- Muhammed Kamil Hüseyin, *al-Mujaz fî Tāriḫ al-tibb wa al-saydaliyya 'ind al-Arab*, al-Munazzamat al-Arabiyya.
- Nasr, Seyyed Hossein, *Islamic science an illustrated study*, World Islam Festival Publication, 1976.

- Nasr, Seyyed Hossein, "Life Sciences, Alchemy and Medicine", *The Cambridge History of Iran*, ed. Richard Nelson Frye, C. IV, Cambridge University, Cambridge 1975.
- Newman, N. A., "Ali Ṭabarī's "Book of Religion and Empire"", in *The early Christian-Muslim dialogue : a collection of documents from the first three Islamic centuries, 632-900 A.D.*, translations with commentary, Hatfield, Pa.: Interdisciplinary Biblical Research Institute, 1993, s. 547-584.
- R., Mo., "Ali ibn Sahl ibn Rabbān al-Ṭabarī", *Encyclopaedia Judaica*, ed. Cecil Ruth, Jerusalem: Keter Publishing House, C. II, s. 632.
- Reddy, D. V. Subba, "Indian Medicine in Firdausu'l-ḥikmat of Ali Raban-al-Ṭabarī", *Bulletin of the Departmen of History of Medicine*, C. I (1963), s. 26-49.
- Rihab, Mohammad, "Der Arabische Arzt at-Ṭabarī, Übersetzung einzelner Abschnitte aus seinen Hiporatischen Behandlungen, von Mohamed Rihab", *Archiv für Geschichte der Medizin*, 19 (1927), s. 123-168.
- Rosenfeld, B. A. and E. Ihsanoglu (2003). *Mathematicians, Astronomers, and Other Scholars of Islamic Civilization and Their Works (7th–19th c.)*. IRCICA, Istanbul 2003.
- Sahl Ibn Bishr*, ed. Lambert M. Shurhone, Miriam T. Timpledon, Susan F. Marseken, Publisher: VDM Verlag Dr. Miller AG & Co. Kg, 2010.
- Samir, Khalil, "La Réponse d'al-Safi ibn al-'Assāl A la Réfutation des Chrétiens de 'Alī al-Ṭabarī", in *Parole de L'Orient*, 11 (1983), s. 281-328.
- Sarton, George, *Introduction to the History of Science*, vol. 1, Baltimore 1927.
- Schachter, M., "Un médecin perse du IXe siècle, d'Origine Chrétienne Ali ibn Rabbān at-Ṭabarī", *Bulletin de la Société Française d'Histoire de la Médecine*, 26 (1932), s. 165-170.
- Schmidtke, Sabine, "Abū al-Husayn al-Basrī and his transmission of Biblical Materials from *Kitāb al-Dīn wa-al-Dawla* by Ibn Rabbān al-Ṭabarī: The Evidence from Fakhr al-Dīn al-Rāzī's *Mafātih al-ghayb*", in *Islam and Christian-Muslim Relations*, XX/2 (April 2009), s. 105-118.
- Schmucker, Werner, *Die pflanzliche und mineralische Materia Medica im Firdaus al-ḥikma des Ṭabarī*, (Bonner Orientalistische Studien, Neue Serie, Bd. 18.) [ii], s. 551 [Bonn]: Selbstverlag des Orientalischen Seminars der Universität Bonn, 1969 and *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 33 (1970), s. 691-691.
- Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, C. III, E. J. Brill, Leiden 1995.
- Siggel, A., "Die indischen Bücher aus dem Paradies der Weisheit über die Medizin des 'Alī ibn Sahl Rabbān at-Ṭabarī", Übersetzt und erläutert, *Abhandlungen der Geistes-und-Sozialwissenschaftlichen Klasse der Akademie der Wissenschaft, u. d. Literatur*, Nr. 14, Wiesbaden 1950, s. 1097-1152.
- Siggel, A., "Die Propädeutischen Kapital aus dem Paradies der Weisheit über die Medizin des 'Alī b. Sahl Rabbān at-Ṭabarī", in, *Akademie der Wissenschaften und der Litteratur, Abhand. Geistes-undSozialwissensch. Klasse*, Wiesbaden, 1953, s. 109.

- Siggel, A., "Gynakologie, Embryologie und Frauenhygiene aus dem 'Paradies der Weisheit über die Medizin des Abu Hasan 'Ali b. Sahl Rabbān at-Tabarī nach der Ausgabe von Dr. Zubair as-Siddiqi, 1923," Übersetzt und erläutert von A. Siggel, in *Quellen Studien Geschichte der Naturwissenschaftliche Medizin*, Berlin, Springer, 8 (1941), parts 1 and 2, s. 216-272.
- Steinschneider, M., *Die arabische Literatur der Juden*, Frankfurt 1902.
- Subba, Reddy, D. V., "Indian medicin in Arabian treatises on Firdausu'l-hikmat of Ali b, Rabbān al-Ṭabarī," *Bulletin of the department of the history, of Medicine*, 1 (1963), s. 26-49.
- Suter, Heinrich., *Die Mathematiker und Astronomen der Araber und ihre Werke*, Druck und Verlag von B. T. Teubner, Leipzig 1900.
- Taylan, Necip, "Ali b. Rabbān et-Ṭabarī", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, II, İstanbul 1989, s. 343-436.
- Thomas, David, "Ali ibn Rabbān al-Ṭabarī: A Convert's assessment of his former faith," in *Christians and Muslims in dialogue in the Islamic Orient of the Middle Ages*, ed. Martin Tamcke, Beirut: Orient-Institut; Ergon Verlag in Kommission, Würzburg 2007, s. 137-156.
- Thomas, David, "al-Ṭabarī," in *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, C. X, E. J. Brill, Leiden 2000.
- Ullmann, M., *Die Medizin im Islam*, Leiden 1970.
- Williams, L. F. Rushbrook, "A ninth-century defence of Islam," *Islamic Culture*, 8 (1934), s. 109-110.
- Wüstenfeld, F., *Geschichte der arabischen Ärzte und Naturforscher*, Göttingen 1840.
- Yāqūt al-Hamawī (d. 1229), *Dictionary of Learned Men*, ed. D. S. Margoliouth, VI, Luzac, London 1931.
- Yāqūt al-Hamawī, *Mu'jam al-'Udabā*, ed. Ahmad Farid Rifai, C. VI, Cairo 1936-38.
- Zahīr al-Dīn 'Alī Bayṭhaqī (d. 1170), *Tārīkh hukamā al-Islām*, ed. Muhammad Kurd 'Alī, Arab Academy, Damascus 1946.

Bir Çanakkale Marşı

H. Yılmaz KÜÇÜKÖNCÜ*

Özet

Müzik, toplum hayatında kültürel bir ürün olarak, tarihin her döneminde ve her zaman çeşitli amaçlarla hem üretilmiş hem de kullanılmıştır. Toplumu oluşturan bireyler öncelikle kendi duygularını yansıtan müzikleri oluştururlar. Toplumun, ortak duygulara sahip diğer fertleri de bu müzikleri, dinleyerek ve seslendirerek kullanıp paylaşırlar. Bu şekilde, her toplumda kültürel yapıyı yansıtan, toplumun harsına uygun üretilen müzikler, toplumsal müzik kültürünün ortak malı haline gelir ve bu kültürel müzik biçimi halk müziği olarak adlandırılır. Toplumlari yönetenler, toplumların ortak malı olan müzikten, onlari daha rahat yönetebilmek için daima yararlanmışlardır. Aynı şekilde, toplumda yönetilen durumundakilerde yönetenlere, olumsuz ya da olumlu isteklerini belirtmek istediklerinde, her zaman müziği araç olarak kullanmaktadırlar.

Bu çalışmada, iki farklı kaynaktan elde edilen “Çanakkale Marşı” adlı eserin kayıtlari ile ilgili olarak, kaynak tarama yöntemiyle kuramsal çerçevede karşılaştırmalı nitel bir durum tespiti yapılmaya çalışılmıştır. Eserin söz yazarı ve bestecisi ile ilgili kesin bir veri elde edilememiştir. Eser şan için piyano eşlikli olarak marş formunda yazılmıştır.

Sonuç olarak, bu çalışmayla öncelikle tarihsel süreçte Çanakkale ile ilgili yapılmış bir müzik eserinin kayıt altına alınması, müziksel bakımdan eserle ilgili gerekli bilgilerin ortaya konulması, eserin besteleniş amacı, bestelendiği dönemdeki müzik ortamı hakkında bilgilerin elde edilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale Marşı, Kültürel Müzik, İbrahim Mehmed Ali, İbrahim Ethem

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Fakültesi GSE Bölümü Müzik Öğretmenliği Ana Bilim Dalı, yilmazkucukoncuc@yahoo.com

A Çanakkale Anthem

Abstract

Men have ever been driven to make music, which is a sociocultural product, for various reasons, primarily to reflect their emotions. Members of a society who share common emotions use and share such music by listening to and singing (chanting) them. In this way, the music made in accordance with the culture of the society which reflects the cultural structure in every society becomes the common property of the music culture. This cultural music form is called folk music. Public administrators have always benefited from music so as to manage people with ease. Similarly, the managed have always used music as a tool to place their negative or positive requests to administrators.

This study attempts to comparatively describe the records of “The Çanakkale Anthem” obtained from two different sources through literature review. No exact data about the composer and lyricist of the piece (work) has been obtained. The work has been composed in the form of an anthem with the piano accompaniment for vocalizing.

In conclusion, this study primarily aims to record a piece of music about Çanakkale and to reveal necessary information related to the work, the reason why it was composed and the musical environment in the period when it was composed.

Keywords: Çanakkale Anthem, CulturalMusic, Ibrahim Mehmed Ali, Ibrahim Ethem

Giriş

Ülke yönetiminin toplum üzerindeki etkisini ve toplumun yönetimle olan durum, tutum ve iletişimini müzikle ilişkilendirmesi bakımından Konfüçyüs’ün “*Bir ülkenin ahlâkî biçimde yönetilip, yönetilmediğini anlamak isterseniz, o ülkenin müziğini inceleyiniz*”¹ sözü, özellikle toplum kültürünün vazgeçilmeyen ürünü olan müziğin önemini belirterek açıklaması bakımından gerçekten önemlidir. Tarih sürecinde, pek çok üst düzey devlet yöneticilerinin üstün vasıfları arasında çalgı çalmanın önemli yeri olduğunu biliyor ve bunun sosyal statü bakımından bir güç göstergesi olduğunu anlıyoruz. İmparator Adrianus, iyi Çitara çaldığını ve güzel şarkı söylediğini övünerek söylerdi.² Fransız kralları da geleneğe karşı bilimsel müziği oluşturmaya çalışan bağımsız sanatçıları savunarak krallık kolejinin kurup, saraylarında sanatçılara fırsat

1 Feridun Çalşır, *Müziğin Düşüncedeki Yeri*, İş Matbaacılık ve Ticaret, Ankara 1971, s. 30.

2 Çalşır, *Müziğin Düşüncedeki Yeri*, s. 37.

tanınmışlardır.³ Orhan Gazi, davul çalan ilk Türk padişahı olarak bilinir.⁴ II. Mahmut 1826'da Avrupa sanat müziğini devlet politikası biçiminde kabul ederek, Türk müzik tarihinde yenilik yapmıştır.⁵

Tarihsel süreçte Türk toplumları ve kurdukları devletlerde, müziğin toplumsal, sosyal ve kültürel yönleriyle etkili biçimde yer aldığı görülmektedir. Türkler, musikiye devletin vazgeçilmez bir unsuru şeklinde ehemmiyet atfetmişlerdir. Eski Türk devletlerinde, onlardan alınarak Abbasilerde ve bütün İslâm devletlerinde askeri mızıka "istiklâl" alâmetidir.⁶ Türklerde ilk orkestra olarak kabul edilen *Tuğların* (açık mekân nefesli ve vurmali çalgılar topluluğu) her akşamüzeri hükümdarın sarayı önünde Nevbet denilen konser vermesi, hükümdarın gücünün sembolünü göstermesi yönüyle toplumsal ve sosyal bakımından; burada, her gün yeni bir eserin çalınması ise, müzik kültürü yönüyle önemli bir anlam barındırmaktadır.⁷

1284 yılında henüz yirmi altı yaşındaki Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'e Selçuklu Sultanı Gıyasettin Mesut tarafından *Beğlik Belgileri* Tuğ, Tabıl (Davul), Alem, Nakkare gönderilmiştir. Osman Bey, bunu davul döğdürerek kutlamıştır. Osman Bey'in 1284'te başlattığı kutlamaya hürmeten, Fatih Sultan Mehmet'e kadar Osmanlı padişahları döneminde "ikinci nevbeti" vurulurken ayakta dinleme, gelenek haline gelmiştir.⁸ Fatih Sultan Mehmet döneminde bu gelenek kaldırılmıştır.⁹

"Marş" kelimesi anlam olarak çok farklı amaçlarda ve yerlerde kullanılmaktadır. Müzikle ilgili olan anlamı bakımından, "*Ölçülü yürüyüşlerde kullanılan müzik çeşididir*". İtalyanca "*marcia*", Almanca "*marsch*", Fransızca "*marche*", İngilizce "*march*" olarak yazılmaktadır. Askeri, okul, gençlik, milli, yürüyüş, izci, spor, bayrak, konser, opera, düğün, yas, cenaze gibi konularda yazılmışlardır.¹⁰ Türk Dil Kurumu ise; "*Ritmi, yürüyen bir kimsenin veya topluluğun adımlarını hatırlatan müzik parçası*", "*Bir topluluğu simgelemek için düzenlenmiş müzik parçası*" olarak tanımlamaktadır.¹¹ *Marş: düzenli yürümeyi ve moral vermeyi amaçlayarak bestelenmiş müzik parçasıdır*. Marşlar opera ve oratoryo eserleri içinde de yer almıştır. Bu tür marşlar, askeri bandolar tarafından da seslendirilmişlerdir. Genellikle rondo formunda 4/4'lük ve 2/4'lük ölçülerde yazılmalarına rağmen, az da olsa 6/8'lik ölçüde yazılmış olanlar da

3 B. Champigneulle, *Müzik Tarihi*, (çev. T. Gökçel), Quesais-je Pres, s. 50.

4 Çalışır, *Müziğin Düşüncedeki Yeri*, s. 40.

5 Champigneulle, *Müzik Tarihi*, s. 75.

6 Yılmaz Öztuna, *Türk Musikisi Ansiklopedisi II*, MEB Yayınları, İstanbul 1974, s. 23.

7 H.Yılmaz Küçüköncü, *Genel Müzik Kültürü Öğretim*, Efil Yayınevi, Ankara 2010, s. 9.

8 Ahmet Say, *Müzik Ansiklopedisi*, c. 3, Ofset Yayınları, Ankara 1992, s.807.

9 Öztuna, *Türk Musikisi Ansiklopedisi II*, s. 23.

10 Etem Üngör, *Türk Marşları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966, s. 7.

11 ked.tdk.org.tr/index.php?option=com_bts&view=bts.

vardır.¹² Cangal, marşları şarkı formunda çalgı için yazılmış ‘çalgısal eserler’ kategorisinde incelemektedir. Marşın dans ile çok yakın akrabalığı bulunduğunu belirterek, “Yürüyüş anlamına gelmekle beraber, yürüyüşe uygun ve yürüyüşlerde çalınabilecek (ya da söylenebilecek) parçalarına Marş denir” demektedir. Bu yürüyüşten düzenli adımlar anlatılmak isteniyor ki, bu da tartım ögesi ile gerçekleştirilir. Marşlar, 4/4 (bazen 2/4,3/4) ve bütün şarkı formlarında yazılırlar.¹³

Öztuna; Osmanlı Devletinin askeri mızıkası (müzik topluluğu), bu mızıkta takımı ve teşkilatına Mehter-Hane, bunların padişaha mahsus olanına “Mehter-i Hane-i Hümayun” dendiğini belirtmektedir.¹⁴ Mehter’in Selçuklular döneminde geliştiği bilinmekle birlikte,¹⁵ Osmanlılarda Yeniçeri Ocağı’nın kurulmasından sonra, onun müzik topluluğu olarak kurulan ve Farsça “*Mihter*” kelimesinden geldiği düşünülen *Mehter* kelimesi ile adlandırılan “Mehter Takımı’nın” kuruluş tarihi tam olarak bilinmemektedir. Müzik, Osmanlı İmparatorluğu döneminde çok önemli yer tutmuş ve devlet yasalarıyla korunmuştur. Cumhuriyet döneminde de, yapılan çalışmalarla geliştirilerek bugünkü çağdaş konumuna getirilmiştir.¹⁶

Avrupa’da pek çok besteci, Osmanlı’nın savaşta dayanında ve ordunun önünde bulunan, askeri müzik topluluğu mehterin ritmik etkilerini, kendi algıladıkları biçimde oluşturdukları Türk esintilerini eserlerine yansıtmışlardır. 1770’lerde Türk Marşı yazmak sıradan normal bir çalışma durumuna gelmişti.¹⁷ Üngör, marşların çoğunun bestecilerinin ve sözlerini yazan şairlerin genellikle notaların üzerinde yazılı olmadığını belirtmekte ve yaptığı görüşmelerde ise marş bestecilerinin, bu konuya ilgisiz davrandıklarını belirtmektedir.¹⁸

1826 yılında, II. Mahmut’un Yeniçeri Ocağı’nı kapatmasıyla, onun müzik topluluğu olan Mehter de kapatılmış oldu. Yeniçerilerin yerine kurulan yeni orduya gerekli olan müzik topluluğunu kurmak üzere, kendisi de bir müzisyen olan Sultan II. Mahmut tarafından önce Manguel adlı bir Fransız görevlendirilir.¹⁹ 1828 de ise daha önce Napolyon’un bando şefi olarak da görev yapmış, Fransa ve İtalya’da bando şefliği ile tanınan Guiseppe Donizetti yeni ordunun bandosunu kurmak için, bando şefi olarak getirilerek görevlendirilir. Donizetti, bu amaçla 17 Eylül 1826 tarihinde İstanbul’a gelir ve ilk Türk konservatuarının da temeli olarak bilinen, Muzika-yı Hümayun’u

12 Say, *Müzik Ansiklopedisi*, s. 799.

13 Nurhan Cangal, *Müzik Formaları*, Arkadaş Yayınları, Ankara 2004, s. 83.

14 *Türk Musikisi AnsiklopedisiII*, s. 23.

15 Say, *Müzik Ansiklopedisi*, s. 807.

16 Say, *Müzik Ansiklopedisi*, s. 807.

17 Evin İlyasoğlu, *Zaman İçinde Müzik*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 278.

18 Üngör, *Türk Marşları*, s. 7.

19 Yılmaz Aydın, *Türk Beşleri*, Müzik Ansiklopedisi Yayınları, Ankara 2003, s. 18.

kurar.²⁰ Burada, Türk müziği ve Avrupa müziği bölümleri bulunmaktadır. Avrupa müziği bölümünde bando ve şeflik eğitimi veren Donizetti, öğrencilerine Avrupa’da kullanılan nota yazısının sistemini de öğretir. Donizetti’nin görevleri arasında bando-yu yetiştirmenin yanı sıra saray mensuplarına müzik dersleri vermek de bulunmaktadır.²¹ Osmanlı döneminde tahtta olan padişahlar için marşlar yazılması Donizetti ile birlikte başlayan bir gelenek haline geldi. Donizetti, II. Mahmut için “Mahmudiye”, Abdülmecit için ise “Mecidiye” marşlarını besteler.²² Mahmudiye on bir yıl, Mecidiye yirmi iki yıl Osmanlı İmparatorluğu’nun milli marşı olarak çalınır.²³ Franz Liszt, Mecidiye marşının temaları üzerine bir çalışma yaparak “Grand Marche Paraphase” adını verdiği solo piyano eserini besteler. Gaetano Donizetti ve Rossini de Osmanlı sultanları için besteler yapmıştır.²⁴ 19. Yüzyılın ikinci yarısında, Avrupa müziği eğitimi alanında, yeterli eğitim almış olan, Osmanlı hanedanı mensuplarından da bazılarının beste yaptıkları görülmektedir. Bu eserlerin içinde marş, polka, vals, polka-mazurka formlarında parçalar bulunmaktadır.²⁵

Muzika-yı Hümayun’un kuruluşundan Cumhuriyet’in ilânına kadar olan 95 yıllık dönemde (1828-1923), orada yetişen pek çok değerli müzisyenimiz marşlar bestelemişlerdir. Bundan başka padişahlar, sultanlar, şehzadeler, paşalar, gayrimüslim vatandaşlarımız ve yurda gelen ya da gelmeyen yabancı müzisyenler de çeşitli değerli marşlar yapmışlardır.²⁶ Bu marşların çoğunluğu askeri marşlardır Marş formu klâsik Türk sanat müziği bestecileri arasında da ilgi çekmiştir ve ilk defa Zekâi Dede tarafından kullanılmıştır.²⁷ Üngör, 1966 yılına kadar yaptığı çalışmalarda, 135 yıllık dönemde 750 marşın kaydına ulaşabildiğini belirtmektedir.

Buraya kadarki bilgiler çerçevesinde her tür müziğin, çok çeşitli amaçlar için kullanıldığını ve buna uygun olarak üretildiğini söyleyebiliriz. Amaç ne olursa olsun, üretilen her eserin mutlaka müziksel bakımdan bir biçimi, formu ve ses yapısı vardır. Müzik eserleri, bestelenişlerindeki müziksel teknik özelliklere göre seslendirilirler. Bir bestenin yapılması ve buna çalgı eşliği yazılması için, öncelikle yeterli düzeyde müziksel yetenek ve duygu birikiminin bulunması gerekir. Bununla birlikte, bunların eğitimle geliştirilerek besteci olacak kişinin yeterli bilgi düzeyine de erişmiş olması gerekir. Bir başka deyişle, bestecilik mutlaka eğitim gerektiren, çok önemli ve zor bir

20 Üngör, *Türk Marşları*, s. 31.

21 Emre Aracı, *Ahmet Adnan Saygun, - Doğu Batı Arası Müzik Köprüsü*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 24.

22 Aracı, *Ahmet Adnan Saygun, - Doğu Batı Arası Müzik Köprüsü*, s. 24.

23 İlyasoğlu, *Zaman İçinde Müzik*, s. 279.

24 Aracı, *Ahmet Adnan Saygun, - Doğu Batı Arası Müzik Köprüsü*, s. 24.

25 Aracı, *Ahmet Adnan Saygun, - Doğu Batı Arası Müzik Köprüsü*, s. 27.

26 Aracı, *Ahmet Adnan Saygun, - Doğu Batı Arası Müzik Köprüsü*, s. 24.

27 Üngör, *Türk Marşları*, s. 41.

iştir. Bu çalışmaya konu olan *Çanakkale Marşı* ise aşağıda bu bilgiler çerçevesinde, elde edilen bulgulara göre yorumlanarak incelenmeye çalışılacaktır.

Çanakkale Marşı

Gerek Osmanlı Devleti gerekse Türkiye Cumhuriyeti için büyük öneme haiz Çanakkale Muharebeleri hakkında birçok türkü yakılmış, marşlar yazılmıştır. Cepheye gidenlerden geriye gelemeyenlere yakınlarının yakmış olduğu türküler bugün dillerden düşmemektedir. Bununla birlikte dönemin devlet adamlarının ya da edebiyat çevrelerinin yazmış olduğu birçok marş vardır.

Bu marşlardan biri de Çanakkale Muharebeleri harp malzemeleri koleksiyoneri Seyit Ahmet Sılay'ın koleksiyonunda bulunan, "*Çanakkale Marşı*" adlı müzik eseri kendisi tarafından ulaştırılmış, henüz akademik bir dergide yayınlanmayan sözleri ve bestesi ekte (Ek 2, 3 ve 4) verilen Çanakkale Marşıdır.²⁸ Marşın orijinal nota kaydının ve Osmanlıca sözlerinin incelenmesinde, yazıların çok titiz biçimde elde yazılmış olduğu görülmektedir. 19.yüzyıl sonları ve 20.yüzyıl başlarında müzik eserlerine ait notaların, İstanbul'da bulunan ve "notacı" olarak tanınan kişilere yazdırıldığı²⁹ ve bunların ya çoğunlukla Almanya'ya ya da Fransa'ya gönderilerek matbaada bastırıldığı bilinmektedir. Çalışmamıza konu olan marşın notalarının da bu şekilde yayımlandığını söylemek mümkündür.

İncelediğimiz Çanakkale Marşı'nın kapak kompozisyonunun üst kısmında Türk bayrağı, alt kısmında Gelibolu Yarımadası'nın bir resmi vardır. Kapakta zeminin üzerinde, üstte başlık olarak yerleştirilmiş bulunan "*Çanakkale Marşı*" ve yan tarafında bulunan bir açıklama yazısı yer almaktadır. Başlığın hemen altında Enver Paşa, altta sol tarafta Cevat Paşa ve alt sağ tarafta Liman Von Sanders Paşa, açıklamanın altında ise bir asker fotoğrafı vardır. Ayrıca kapak üzerindeki metin konunun uzmanı kişiler ile incelenmiş olup "*Serkurena*³⁰ *Merhum Hurşit Bey'in Kerimesi şayan-ı Neşet Paşa tarafından*" şeklinde okunmuştur (Ek-1).

Marşın notaları, toplam olarak dört sayfaya yazılmış olup sözlerin yazılmış olduğu sayfa ise notlardan sonra konulmuştur. Ancak, kapakta ve diğer sayfalarda eserin ne zaman yazıldığına dair bir tarih ve söz yazarı veya bestecisinin ise kim olduğuna dair açık bir ifade yoktur.

28 Seyit Ahmet Sılay, Çanakkale Muharebeleri Harp Malzemeleri koleksiyoneridir. Koleksiyonerin ifadesi ile marş kendisine Enver Paşa'nın torunu Arzu Enver Hanım tarafından ulaştırılmıştır. Mülakat Seyit Ahmet Sılay, 1 Mart 2013 Cuma.

29 Aracı, *Ahmet Adnan Saygun, - Doğu Batı Arası Müzik Köprüsü* s. 24; Say, *Müzik Ansiklopedisi*, s. 799.

30 Serkurena (baş zurnacı / zurnacıbaşı / mabeynci) anlamlarına gelebilmektedir.

Özellikle dönemin basın yayınında askerin motivasyonu ve çoğu zaman da propaganda maksatlı olarak kullanılan gazete ve dergilerde subay ve cephede çekilmiş asker fotoğraflarının sıkça kullanıldığı bir gerçektir. Bu açıdan incelemesini yaptığımız bu şekil eserlere genelde dönemin ileri gelen devlet adamlarının fotoğrafları veya hadiselerin temsili fotoğrafları, resimler ve haritalar konulmaktadır. Bu açıdan dönemin bir propaganda eseri diyebileceğimiz *Harp Mecmuası'nda* Enver Paşa'nın fotoğrafı sık bir şekilde geçmiştir. Bu çerçevede sunulan bir bildiride "...Her sayıda ve pek çok sayfada özellikle cephede, teftişte ve toplu fotoğraflarda Enver Paşa'yı görmek mümkündür. Herhalde dönemin direktörü olarak Enver Paşa'nın bu kadar öne çıkarılması bir zorunluluktan kaynaklanıyor olsa gerekir. Bunun yanı sıra bazı şehit subay resimleri, üstün başarılı subay ve er resimleri de mecmuayı süslemektedir." şeklinde ifade edilmektedir.³¹

Bu ifadeye dayanarak, marşın sözlerinin komuta kademesince; halkın moral değerlerini yükseltmek için, propaganda amaçlı olarak Enver Paşa tarafından yazdırıldığını söylemek; aynı biçimde, bestelenişinde marş formunun kullanılma nedenini de, formun yukarıda belirtilen karakteristik özellikleri doğrultusunda açıklamak, mümkündür. Eser, piyano eşlikli şan (insan sesi ile söylenmesi için) parçası olarak düzenlenmiş. Hızı andante (İtalyanca ağırca, ağıra yakın 76 - 108 metronom hızında) olarak belirtilmiş. Tonal yapıda yazılan eserin başında Si bemol ve Mi bemol bulunmaktadır ve buna göre eserin sekiz ölçülük piyano giriş bölümündeki tonalitesi sol minördür. Sözlerin başladığı bundan sonraki kısımda ise Fa diyez kullanılarak tonalite Sol majör yapılmıştır.

Çanakkale Marşı'nın bestecisi olabileceğini tahmin ettiğimiz Şumnu göçmeni İbrahim Mehmed Ali'nin (1874-1936) korno çaldığı, besteci ve bando şefi olarak Tophane Muzikası'nda (bando) eğitim aldığı kaynaklardan anlaşılmaktadır.³² Üngör, Tophane Muzikası'nın 1891'de Zeki Paşa tarafından kurulduğunu, yabancı öğretmen ve yönetici olarak Italo Satvelli'nin getirildiği daha sonra Pepini Gaito'nun da bir müddet burada çalıştığını belirtmekte; çeşitli askeri gemiler, adalar ve Çanakkale dahil olmak üzere pek çok yerde Muzikaların (bandoların) varlığından bahsetmektedir. İbrahim, Birinci Dünya Savaşı'nda esir düşerek Mısır'a götürülmüş ve esaret sonrası yurda dönerek Kurtuluş savaşına katılmıştır.³³ Bandoların geliştirilmesiyle ilgili etkin biçimde çalışmalarda bulunan "Sarhoş İbrahim" lakaplı besteci "İbrahim Muharrem" veya "İbrahim Ethem" adlarını da kullanmıştır. Çeşitli formlarda pek çok eser yazdığının bilinmesine rağmen basılmadıkları için çoğu kayıtlarda bulunmamaktadır.

31 Genelkurmay Başkanlığı, *Türk İsrail Müsterek Askeri Tarih Konferansı II Bildiriler Kitabı*, Genelkurmay Askeri ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 60.

32 Üngör, *Türk Marşları*, s. 38.

33 Say, *Müzik Ansiklopedisi*, s. 643.

Çanakkale, Kumkale, Kule, Seddülbahir, Katya(Kadya), Kaçanık, Zafer marşları ile ünlüdür.³⁴ Bestecinin notaları mevcut olan Kumkale marşı, yakın geçmişte bazı bant-dolarımız tarafından yeniden düzenlenerek Çanakkale’de seslendirilmiştir. Ancak, besteciye ait olduğunu düşündüğümüz Çanakkale Marşı’nın notalarına ve daha önce seslendirildiğine ait elimizdekilerden başka herhangi bir kayda, bugüne kadar yaptığımız araştırmalardaki ve elimdeki mevcut kaynaklarda rastlanılmamıştır.

Bu belge üzerinde yapılan inceleme ve araştırmalardan elde edilen bilgiler şu şekildedir; notaların kapağı elimde bulunan diğer kapaktan farklıdır. Bunun, kompozisyonu tamamen değişik biçimde düzenlenmiş olup, alt zeminde İstanbul fotoğrafı bulunmaktadır. Fotoğrafın üst zemininde bayrak ya da sancak üzerinde ay yıldız ve içinde ne olduğu tam olarak seçilemeyen bir fotoğraf var. Ay-yıldızın üst kısmında “Çanakkale Marşı” yazısı, yazının altında ise “serkurena (baş zurnacı /mabeyinci) merhum Hurşit Bey’in kerimesi şayan-ı Neş’et Paşa tarafından” ifadesi bulunmaktadır.³⁵ Bu ifade tarafımıza ulaştırılan Marşta da bulunmaktadır.

Çanakkale ile ilgili bestelenen, bestecisi bilinmeyen notaları kayıtlı olmayan ve sözlerinin “müttefikler hepiniz bunu böyle biliniz” şeklinde başlayan bir marş ile “Çanakkale, Çanakkale şeref dolu her yerin” sözleriyle başlayan bir başka marşın daha bulunduğu bilinmektedir.³⁶

Marşın ilk seslendirilişi hakkında muhtelif görüşler vardır. Eseri tarafımıza ulaştıran Koleksiyoner Seyit Ahmet Sılay Bey eseri ilk defa açılmış olan marşı 18 Mart 2009 Altunizade’de ki Çanakkale Sergisi’nin akşamı 18:30 da Çamlıca Köşkü’nde icra edildiği, TRT’nin de çekim yaptığını belirtmektedir. Sılay Bey’in ifadesi ile eser büyük ilgi görmüştür. Yalnız tarafımıza bu seslendirilişin ham görüntüleri de ulaştırılmış TRT’nin kendi yayınlarında gösterip göstermediği tespit edilememiştir.³⁷ Eserin diğer icrası ise 2013 yılında Çanakkale Deniz Zaferi’ni kutlama programı çerçevesinde Çanakkale Boğaz Komutanlığı Bandosu tarafından 14 Mart 2013’de yapılmıştır. Marş ise kapak, nota ve sözleri ile valilik tarafından basılmıştır.³⁸

34 Üngör, *Türk Marşları*, s. 41; Say, *Müzik Ansiklopedisi*, s. 643.

35 Boğaz Komutanlığı Bandosu’nun icra ettiği bu marşın kitapçığında bestekâr olarak “*Serkürenadan Merhum Hurşid Bey’in kızı Şahan Hanım*” ifadesi yazmaktadır ki ifade yanlış okunmuştur. Burada şu unutulmamalı ki bu şekilde de eserin güftesi mi yoksa bestesi mi kastedildiği anlaşılamamaktadır. Bu husus sonuç bölümünde tarafımızca tartışılmış, tespitlerimiz bu kısma bırakılmıştır.

36 Üngör, *Türk Marşları*, s. 62-66.

37 Seyit Ahmet Sılay Bey, ayrıca eserin *Grup Orhun* tarafından da seslendirildiği ve 2014 yılında çıkacak albümlerinde “Çanakkale Marşı” ismi ile yer alacağını da belirtilmiştir. Seyit Ahmet Sılay, Mülakat, 28 Mart 2013.

38 Yzb. Mehmet Kılbaş tarafından icra edilen eser kendisine Yetkin İçcen tarafından Murat Bardakçı koleksiyonuna ait olduğu belirtilerek ulaştırılmış olup, bando için uyarlaması kendisi tarafından yapılmıştır. Bu baskının kapak fotoğrafı ise eklerde (Ek 6) verilmiştir. Ayrıca marşın baskısında eski harflerle olan metninin günümüz alfabesine çevirisinde de önemli hatalar yapılmıştır (Ek 5).

Sonuç ya da Tahlil

Müzik, yöneten ve yönetilenler arasında daima bir araç olarak kullanılır. Bu durum, elimizdeki Çanakkale Marşı'nda da görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin bulunduğu o günkü şartlar içinde, sözlerinin içeriğinde toplumun sosyal değerleri kullanılarak, orduya ve üst komuta kademesinde bulunan komutan Enver Paşa'ya övgü yapılmaktadır.

Üngör, marşların çoğunun bestecilerinin ve sözlerini yazan şairlerin genellikle notaların üzerinde yazılı olmadığını belirtmekte ve yaptığı görüşmelerde ise marş bestecilerinin, bu konuya ilgisiz davrandıklarını belirtmektedir.³⁹ Yapılan incelemeye göre, mevcut her iki belgeden de eserin güftesinin ve bestesinin kime ait olduğu tam olarak anlaşılamamaktadır. Nota yazım kurallarına göre; söz yazarı (güfteci) ve bestecinin kim olduğu, notanın sağ üst köşesine ve kapağa yazılır. Üngör'ün açıklamasına dayanarak; üzerinde paşaların resminin bulunduğu kapağa daha sonradan bir ek yazı ile açıklama yapıldığı, diğer kapağın ise daha sonra hazırlandığı ve ilk kapaktaki bilgiye göre oraya da benzer açıklama yazıldığı söylenebilir. Deniz Bandosu tarafından verilen konserde, seslendirilen Çanakkale Marşı kitapçığına göre; eserin 1915 yılında “Şayan Hanım” tarafından yazılıp bestelenen bir marş olduğu belirtilmektedir. Orada yazılı ibare, “merhum Hurşit Bey'in kerimesi şayan-ı nişan-ı Neşet Paşa tarafından” şeklinde olup, (İfade yanlış okunmuştur. Nişan ifadesi olmaması gerek.) buradaki “şayan-ı nişan-ı” ifadesinde geçen “kerime” ve “şayan” kelimelerine dayanılarak eserin Şayan adında bir hanım tarafından bestelendiği düşünülmüş olabilir. Ancak, kadın besteciler dahil olmak üzere yapılan araştırmalarda, Şayan Hanım'ın Türk sanat müziği bestecisi olduğu belirtilmektedir.⁴⁰ Hâlbuki eserin yapısının tonal sistemde ve marş formunda olduğu, aynı zamanda piyano eşlikli yazıldığı açıkça görülmektedir. Bu bilgilere göre, incelenen eserin Şayan Hanım tarafından yazıldığını (Metinde de esasında Şayan Hanım diye bir ifade yoktur.) düşünmek zor gözükmektedir. Eserin yazıldığı tarihle ilgili olarak uzmanlarca verilen bilgilere göre; kapaklarda, eserin 1915'te yazıldığına ait bilgi bulunmuyor. Başlığın altındaki yazıda “serkurena (baş zurnacı / mabeynci) merhum Hurşit Bey'in kerimesi şayan-ı Neşet Paşa tarafından” diye yazmaktadır.

Mehter Ahmet Muhtar Paşa tarafından 1911'de yeniden kuruldu ve 1914'e kadar kuruluşu tamamlandı. Enver Paşa tarafından da Mehter'in kuruluşu orduya bildirildi.⁴¹ Buradan, Mehter'in baş zurnazeni olan Hurşit Bey'in eserle ilgisinin olduğu söylenebilir. Eğer, eser açıklamada adı geçen Neşet Paşa'nın ise, durumu Şa-

39 Üngör, *Türk Marşları*, s. 7.

40 http://www.turkishmusicportal.org/list_composers.php?cat=10&lang2=tr, 10 Haziran 2014.

41 Öztuna, *Türk Musikisi Ansiklopedisi II*, s. 23.

yan Hanım (!) ile aynıdır. Neşet Paşa'da Türk sanat müziği bestecisi olarak kayıtlarda geçmektedir.⁴² Ancak, incelemenin bulgularına dayanarak, Çanakkale Marşı'nın sözlerinin Neşet Paşa'ya bestesinin ise İbrahim Mehmed Ali'ye ait olduğu düşünülmektedir. Çünkü onun çok sesli müzik eğitimi almış olduğu bilinmektedir. Bundan başka Çanakkale Marşı olarak kayıtlarda bulunan bestesi var ve Çanakkale ile ilgili başka besteleri de bulunmaktadır.

42 Öztuna, *Türk Musikisi Ansiklopedisi II*, s. 71.

Kaynakça

- Aracı, Emre, *Ahmet Adnan Saygun,- Doğu Batı Arası Müzik Köprüsü*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- Aydın, Yılmaz, *Türk Beşleri*, Müzik Ansiklopedisi Yayınları, Ankara 2003.
- Champigneulle, B., *Müzik Tarihi*, (çev. T. Gökçel), Quesais-je Pres.
- Cangal, Nurhan, *Müzik Formaları*, Arkadaş Yayınları, Ankara 2004.
- Çalışır, Feridun, *Müziğin Düşüncedeki Yeri*, İş Matbaacılık ve Ticaret, Ankara 1971.
- İlyasoğlu, Evin, *Zaman İçinde Müzik*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- Küçüköncü, H.Yılmaz, *Genel Müzik Kültürü Öğretim*, Efil Yayınevi, Ankara 2010.
- Öztuna, Yılmaz, *Türk Musikisi Ansiklopedisi II*, MEB Yayınları, İstanbul 1974.
- Say, Ahmet, *Müzik Ansiklopedisi*, c. 3, Ofset Yayınları, Ankara 1992.
- Genelkurmay Başkanlığı, *Türk İsrail Müsterek Askeri Tarih Konferansı II Bildiriler Kitabı*, Genelkurmay Askeri ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003.
- Üngör, Etem, *Türk Marşları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966.
- http://ked.tdk.org.tr/index.php?option=com_bts&view=bts.
- http://www.turkishmusicportal.org/list_composers.php?cat=10&lang2=tr.

EKLER

Ek 1: Çanakkale Marşı'nın kapak fotoğrafı.

Sayfa 1

Sayfa 2

Sayfa 3

Sayfa 4

Ek 2: Çanakkale Marşı'nın notaları.

" ۱ "
 قوزانی بولاج اولورلری
 اسلورلک کیمیا لری
 عیسی کیم سانی
 جھاز صادی بولاج قوزانی
 " ۲ "
 کورکسی ایمانی چنانچه قلدردی
 صومره راضی کورسون
 ای ارشقای عسکرلرک ایلوسی
 خنک شرفای ایلوسون
 " ۳ "
 ای اردناک قوزانی
 قلم ایلر باسا
 ایلرک کورکسی سانی
 اردورلرک عسکرلرک
 " ۴ "
 عسکرلرک کورکسی سانی
 عسکرلرک کورکسی سانی
 عسکرلرک کورکسی سانی
 عسکرلرک کورکسی سانی
 " ۵ "
 عسکرلرک کورکسی سانی
 عسکرلرک کورکسی سانی
 عسکرلرک کورکسی سانی
 عسکرلرک کورکسی سانی
 " ۶ "
 عسکرلرک کورکسی سانی
 عسکرلرک کورکسی سانی
 عسکرلرک کورکسی سانی
 عسکرلرک کورکسی سانی
 " ۷ "
 عسکرلرک کورکسی سانی
 عسکرلرک کورکسی سانی
 عسکرلرک کورکسی سانی
 عسکرلرک کورکسی سانی
 " ۸ "
 عسکرلرک کورکسی سانی
 عسکرلرک کورکسی سانی
 عسکرلرک کورکسی سانی
 عسکرلرک کورکسی سانی
 " ۹ "
 عسکرلرک کورکسی سانی
 عسکرلرک کورکسی سانی
 عسکرلرک کورکسی سانی
 عسکرلرک کورکسی سانی
 " ۱۰ "
 عسکرلرک کورکسی سانی
 عسکرلرک کورکسی سانی
 عسکرلرک کورکسی سانی
 عسکرلرک کورکسی سانی

Ek 3: Çanakkale Marşı'nın sözlerinin yazılı olduğu sayfa.

Çanakkale Marşı

-1-

Turanlı Türk evlatları!
İslâm'ın nigâhbanları!
Arşa yükseldi şanları
Cihana sardı büyük unvanları.

Nakarat

Göğsü imanlı Çanakkale ordusu,
Hak sizden razı olsun.
Ey, o şerefli askerlerin ulusu,
Bahtın şerefli olsun.
Tarihi zafer namınla süslensin
Millet ilelebet seninle şeref lensin.

Nakarat

Millete şerefli bir tarih yazan asker,
Hakk davacısısin.
Hak'kın inayeti seninle beraber,
milletin ser tacısın.

-2-

Kal'anın burcunda sallanan o sancak.
Millet senin sayende saye-saz olacak.

Nakarat

Cihan senin kılıcın önünde belki bir gün boyun eğecek
Sen bu hakka elbet layık oldun
ordu Hak yolunu gösterecek
Kara günleri unuttu bu millet

Zira ki, yükseldi Çanakkale'den şems-i satvet.
Millet için bu gün ne büyük devlet
Kutlu olsun sana Enver bu gaza-yı himmet.

Nakarat

Göğsü imanlı Çanakkale ordusu,
Hak, sizden razı olsun
Ey o şerefli askerlerin ulusu,
Bahtın şerefli olsun.
-devamı-

-3-

Ey ordunun kumandanı
Fahr-i ümem Enver Paşa.
Türklüğün yükseldi şanı,
Ordumuzla binler yaşa

Nakarat

Osmanlı azm-icihangiranesine
Dünya hayret eyliyor.
Osmanlı milletinin güzel hilâli
semaya yükseliyor.

Tarih senin ile müstehir Millet senin büyük ismin ile
müftehir
Nâmu şanın izzetle dâim
Ümmet-i Muhammed'in sesiyle yükselir.

ÇANAKKALE MARŞI

Bestekar: Serkurenadan merhum Hürşid Bey'in kızı Şayan Hanım

Turanlı Türk evlatları İslam'ın niğahbanları Arşa yükseldi şanlıları Cihana sardı büyük unvanları	Eyzen Göğsü imanlı Çanakkale Ordusu Hak sizden razı olsun Ey o şerefli askerlerin ulusu Bahut şerefli olsun
<i>Nakarat</i>	"2"
Göğsü imanlı Çanakkale Ordusu Hak sizden razı olsun Ey o şerefli askerlerin ulusu Bahut şerefli olsun Tarih zafer tacıyla süslensin Millet ülebet seninle şereflensin	Ey ordunun kumandanı Fahr-ı ümem Enver Paşa Türklüğün yükseldi şanı Ordumuzla binler yaşı
<i>Nakarat</i>	<i>Nakarat</i>
Millette şerefle bir tarih yazan asker hak davacısıdır Hakkın inayeti seninle heraber milletin sertiactan	Osmanlı azm-i cihangiranesine dünya hayret eyliyor Osmanlı milletinin güzel hilali semaya yükseliyor Tarih seninle müstehir Millet senin büyük isminle müstehir Nam-ı şanı izzetle daim Ümmet-i Muhammed'in seninle yükselir
<i>Nakarat</i>	-----0-----
Cihan senin kılıcın öünde belki bir gün boyun eğecek Sen bu hakka elbet layık oldun ordu hak bunu gösterecek Kara günleri unuttu bu millet Zira ki yükseldi Çanakkale'de gemisi satvet Millet için bugün ne büyük devlet Kuvvetli olsun şunu umur-u bu gaza-yı hümmet	Şayan Hanım tarafından 1915'te yazılıp bestelenen bu marş, bilindiği kadarıyla ilk kez çalınmaktadır... Beste, Çanakkale Boğaz Komutanlığı Bandı Şefi Yzb. Mehmet Kılıç tarafından yapılmıştır... Murat Bardakçı'nın koleksiyonuna ait olan bu kitapçık ise Yekün İcen tarafından yapılmıştır.

Ek 5: Deniz Badosu tarafından seslendirilen marşın Çanakkale Valiliği tarafından bastırılmış nüshanın çevirisi.

Ek 6: Çanakkale Boğaz Komutanlığı Bandosu tarafından seslendirilen Çanakkale Marşı'nın ön kapağı.

Çanakkale'ye Asker İhracının İlk Günleri ve İstanbul'da Okullara Yansımaları

İsmail SABAH*

Özet

Bu çalışma Çanakkale Kara Muharebelerinin ilk günlerinin, İstanbul'da okullara yansımalarını ortaya çıkarması açısından betimsel bir araştırmadır. Araştırma da veri toplamak için merkezi arşiv kayıtları -Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı (ATASE), Kızılay Arşivi- taranmıştır. Ulaşılan Osmanlıca belgeler araştırmacı tarafından günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Aynı zamanda konuya ilişkin Türkçe literatür taraması yapılmıştır. Çanakkale'ye asker ihracının ilk günü olan 25 Nisan 1915 tarihi itibarıyla cephede yaralanan asker sayısında ciddi artış yaşanmış ve bu yaralı askerlerin tedavi edilmesi ciddi bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Bu amaçla yaralı askerler vapurlarla İstanbul'a taşınmış ve okul binaları bu askerlerin tedavisi için hastane haline getirilmiştir. Birçok okulun eğitim-öğretim faaliyetleri bu sebeple aksamıştır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Türk Eğitim Tarihi, Çanakkale Cephesi, İstanbul

The First Days of Military Landing to Dardanelles, and its Impact on Schools in İstanbul

Abstract

This is a descriptive study intended to reveal the effects of the first days of the Battle of Gallipoli on schools in İstanbul. To collect data for the research, central archive records of the Ottoman Archives of the Prime Minister's Office (BOA), General Staff Department of Military History and Strategic Research (ATASE) have been searched. Documentation in Ottoman Turkish has been

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, vatansever35@gmail.com

translated into contemporary Turkish by the researcher. At the same time, literature in Turkish language related to the subject has also been searched. On April 25, 1915, which marks the first day of the Gallipoli landing, there was a significant increase in the number of injured soldiers and the treatment of these soldiers was a pressing matter. For this purpose, wounded soldiers were transported to Istanbul on ships, and school buildings turned into hospitals for the treatment of these soldiers. For this reason educational activities at many schools were hindered.

Keywords: Education, Turkish Education History, Çanakkale Front, İstanbul

Giriş

Çanakkale Savaşı'nın, Türk tarihinin dönüm noktalarından biri olduğu su götürmez bir gerçektir. Bu güne değin Çanakkale Savaşı ile ilgili sayısız çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar incelendiğinde genellikle savaşın askeri boyutta ele alındığı görülmektedir. Sosyal hayata etkileri, geride bıraktığı izleri inceleyen çalışmaların sayısı çok azdır.

Böylesine öneme sahip bir savaşın sosyal hayata olan etkilerinin bilinmesi ve gelecek kuşaklara aktarılması “önemli bir mesele” olarak karşımızda durmaktadır. Bu çalışma ile bu amaca hizmet edilmiştir. 1915 yılı boyunca sayısız saldırılara, taarruzlara rağmen ülkesini koruyan insanların hatıralarının yaşatılması aynı zamanda bir vefa borcudur. Büyük önder Mustafa Kemal Atatürk'ünde dediği gibi “*tarihini bil-meyen milletler yok olmaya mahkûmdur*”. Milletimizin milli bilincinin yok olmaması için bu tür çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

“Çanakkale’ye Asker İhracının İlk Günleri ve İstanbul’da Okullara Yansımaları” başlıklı bu çalışma ile Çanakkale Savaşı’nda da kara muharebelerinin başladığı tarih olan 25 Nisan 1915’ten itibaren, savaşın ilk günlerinin İstanbul’da eğitime olan yansımalarının ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu araştırmada; yerel gazeteler, merkezi arşiv kayıtları (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Milli Kütüphane, Kızılay Arşivi, İslam Araştırmaları Merkezi) ve diğer yayınlardan yararlanılarak Çanakkale’de Kara Muharebelerinin ilk günlerinde İstanbul’da eğitime yansımaları ortaya çıkarılmıştır. Bu yönüyle betimsel ve tarihsel bir araştırmadır.

Çanakkale’de Bir Cephe Açılıyor

20. yüzyılın başlangıcından itibaren Avrupa’daki siyasi hava iyice ağırlaşmış ve karşılıklı ilişkiler gerginleşmişti. Milli duyguların alevlenişi, büyük devletler hege-

monyası Avrupa’da düşman kamplarının kurulmasına neden oluyordu. Kimisi kıyı-lara çıkmayı, kimisi sömürgeci imparatorluklar aleyhine genişlemeyi, kimisi de eski Roma İmparatorluğu’nu hayal etmekte idi. Almanya’nın ekonomik ve endüstriyel alanda saldırgan bir duruma girmesi, gelişmesi ve harp gücünün artması etrafı te-dirgin ediyordu. Bu nedenlerle Avrupa’daki büyük devletler, karşılıklı iki bloğa ay-rılmışlardı. Rusya, her iki bloğa da ters düşmekte idi. Fakat Rusya’nın sınırsız insan kaynaklarını kullanması önemliydi. İngiltere ve Fransa Türk boğazlarından ödün ver-mek suretiyle bu devleti kendi taraflarına çektiler. Osmanlı Devleti üzerinde kesişen politikalar harp sonrası düşünülecekti.¹

Avusturya-Macaristan Veliahdı’nın bir Sırp milliyetçisi tarafından öldürülmesi, barut fıçısına dönmüş Avrupa’nın tutuşmasına sebep olmuş ve çok kısa sürede bir dünya savaşı halini almıştır. Fakat savaş planlayıcılarına göre Avrupa’yı saracak olan savaş bu kadar uzun sürmeyecekti. Birinci Dünya Savaşı’nın açılış aşaması planlara göre gelişmemişti. Fransız ve Alman genelkurmaylarının on yılı aşkın bir süredir ha-zırladıkları büyük stratejik hareketler, her iki tarafın da beklediği hızlı ve kesin zaferi sağlamış değildi. Ağustos başında, savaş ilanından hemen sonra üç buçuk ay süren hızlı bir savaş, erimiş lav gibi kuzey Fransa’yı ve batı Belçika’yı kaplamış ve Manş Denizi’nden tarafsız İsviçre sınırlarına kadar iki karşıt siper oluşturmuştu. Sonuçta ortaya çıkan durgunluk, savaşın ne kısa ne de hareketli olmayacağını gösteriyordu. Zaten ordular bir kere mevzilerine yerleşince politikacılar da bu gerçeği anlamakta gecikmemişlerdi.²

Batı cephesinde orduların birbirine üstünlük sağlayamaması tarafları savaşı ka-zanmak için alternatif çözümlere yöneltmiştir. Almanya, Osmanlı İmparatorluğu’nun savaşa dahil edilmesini planlıyordu. Bu sayede müttefik kuvvetleri, açılacak olan yeni cepheye batı cephesinden asker kaydırmak zorunda kalacak ve özellikle İngiltere’nin dominyonları (Hindistan, Avustralya, Yeni Zelanda) ile arasına bir set çekilmiş ola-caktı.

İngiliz tersanelerinde Osmanlı Devleti için inşa edilen iki gemiye (Sultan Osman ve Reşadiye) son anda İngilizler tarafından el konulması, Osmanlı Devleti’ni sava-şın içine sokmak isteyen Almanya’nın önüne altın bir fırsat sunmuş oldu. Almanlar Osmanlı’nın zararını tazmin etmek için(!) Goeben ve Breslau gemilerine İstanbul’a hareket emri verdi. Peşlerine İngiliz donanmasının takıldığı bu gemiler Çanakkale Boğazı’nı geçerek İstanbul’a gelmiştir. Onları takip etmekte olan İngiliz Donanması

1 Nusret Baycan, *I. Dünya Harbinde Türk Harbi Çanakkale Cephesi 25 Nisan 1915 Arıburnu Çıkar-ması 27. Piyade Alayının Karşı Taarruzu: 19. Tümenin Bu Karşı Taarruzu Desteklemesi*, Stratejik ve Taktik Sonuçlar Serisi No:4, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 3.

2 Nigel Steel-Peter Hart, *Gelibolu Yenilginin Destanı*, (çev. Mehmet Harmanacı), Sabah Kitapları, İstan-bul 1996, s. 1.

ise Çanakkale Boğazı'nın çıkışında bu gemileri beklemeye başlamıştır. Türk sularına girmeleriyle Yavuz ve Midilli adını alan gemiler ise İstanbul'a gelmelerinin ardından 29 Ekim'de Türk Donanması ile birlikte Karadeniz'e açılır, 31 Ekim 1914 tarihinde ise Amiral Souchon emri ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın da izniyle Rus limanlarını topa tutmuşlardır. Bu topların namlusundan çıkan sesler Osmanlı Devleti için artık I. Dünya Savaşı'nın başladığının işareti olmuştur. Bu sürpriz saldırının karşılığı çabuk gelmiş ve Çanakkale Boğazı önünde bekleyen İngiliz Donanması 3 Kasım 1914 tarihinde Çanakkale Boğazı'nın giriş istihkâmlarını bombardımana tutmuştur. Rusya ise Kafkas hududunu geçerek savaşı Türk topraklarına taşımıştır.

Rusya'nın askeri gücünü birkaç cepheye ayırması, zaman zaman bunalmasına, sıkışmasına ve böylece müttefiklerinden yardım istemesine sebep oluyordu. Çar Nikola, 2 Ocak 1915'te yaptığı bir çağrı ile İngiltere'nin derhal bir Türk cephesini açmasını istedi. Bununla Osmanlı Ordusunun karada ve denizde yeni cephede meşgul edileceğini ve güç durumunda bırakılacağını umuyordu.³

28 Ocak 1915'te toplanan İngiliz savaş meclisinde Bahriye Nazırı Winston Churchill'inde telkinleriyle Çanakkale'de cephe açılması teklifi kabul edildi. İngiltere böylelikle Ruslardan önce İstanbul'a girmiş olacak, böylelikle Osmanlı Devleti savaş dışı kalacak ve tarafsız kalan Balkan devletlerinin itilaf devletleri tarafında yer almasının önü açılmış olacaktı. Bunun sonucunda Mısır'dan, İngilizlerin bölgeye asker toplamaya başladığına yönelik istihbaratların da gelmesi dikkatlerin Çanakkale ve boğazlar üzerinde odaklanmasına sebep olmuştur.

Boğaz'a İlk Hücum

Günler geçtikçe Akdeniz'de hareketlilik artıyordu. Çünkü İngiliz ve Fransız birlikleri Doğu Akdeniz'e gönderilmeye başlanmıştı. Bu birliklerin hepsinin hedefi Limni Adası'nın büyük doğal limanı olan Mondrostu.⁴ Savaş Konseyi'nin, 13 Ocak'taki kararını teyit eden 28 Ocak kararı ile birlikte yapılacak harekâtın mahiyeti de belirlenmişti: Karadan bir çıkarma yapılmaksızın Boğaz denizden zorlanarak geçilecek, Dukwort'un⁵ harekâtı yeniden tekrarlanacaktı. Bu seferin bir asır önceki hadiseden en önemli farkı ise Boğaz'ın geçilmesinin ardından karaya asker çıkarmak üzere bir kara gücünün de kullanılmasına karar verilmiş olması ve bu yönde hazırlıkların başlamasıdır. Bu karar büyük riskleri de beraberinde taşıyordu. Taarruz tarihi 19 Şu-

3 Burhan Sayılır, *Türk Kurmay Subaylarının Gözüyle Çanakkale Savaşı*, Salyangoz Yayınları, İstanbul 2006, s. 23.

4 Nigel Steel-Peter Hart, *Gelibolu Yenilginin Destanı*, s. 24.

5 1807 yılında Çanakkale Boğazı'ndan geçmeyi başaran İngiliz komutanı.

bat 1915 olarak saptanmıştı... Amaç, Çanakkale Boğazı'nı sadece gemileri kullanarak geçmekti.⁶

19 Şubat saat 10.00'da başlayan taarruza altı zırhlı katıldı...⁷ Düşman savaş gemilerinin topçu faaliyeti ilk önce Çanakkale Boğazı girişini kapatan Seddülbahir ve Kumkale'nin eski istihkâm ve bataryalarını tahrip etmeye ayrılmıştı. Bu sırada düşman savaş gemileriyle bunların son sistem ağır topları, eski Türk toplarının atış menzili dışında kalıyordu. Bu muharebedeki harp vasıtaları eşit olmadığından sonucu baştan belliydi. Birkaç saat atıştan sonra Türk bataryaları tahrip edilmiş ve istihkâmın bir kısmı harabeye dönmüştü. Düşmanın, bir miktar deniz askeri çıkarak Seddülbahir'i zapt etmek için baskın tarzında yaptığı teşebbüsler püskürtüldü.⁸

25 Şubat tarihinde ise boğazın girişindeki tabyaların tahribi amacıyla ikinci bir saldırı gerçekleştirildi.

Dış tabyaların ilk bombalanması İstanbul'da büyük bir etki yaptı. Osmanlı Hükümeti Anadolu'ya harekete hazırlanıyordu, fakat Enver Paşa boğazı düşman gemilerine karşı korumayı düşünüyordu hâlbuki Liman von Sanders düşmanın karaya çıkmasını önleyecek teşkilatı tamamlamıştı ve 19 Şubat'taki taarruzu bir başlangıç kabul ediyordu.⁹

Hazırlıklar çerçevesinde Boğaz'a mayın hatları döşenmiş, tabya ve bataryalar onarılabildiği kadar onarılmış ve beklenen saldırının gerçekleşmesi an meselesiydi artık. Bu süre zarfında mayın hatları temizlenememiş bunlara ilaveten 7/8 Mart gecesi Nusret Mayın Gemisi tarafından kıyıya paralel olacak şekilde 26 mayın daha boğaz sularına bırakılmıştır.

18 Mart saat 11.00'da ilk gemiler Çanakkale Boğazı'ndan içeri girdiler. Saat 14.00'a kadar Müttefik gemileri Türklere üstün geldikleri izlenimindedirler. Sonra her şey çabucak tersine döndü.¹⁰ 18 Mart akşamı Müttefik gemileri emellerine ulaşmadan ve arkalarında üç gemi bırakarak Çanakkale Boğazı'ndan dışarı çıkıyordu.

Özetle, Müttefikler çok güvendikleri donanmalarıyla bir ayda İstanbul'u almayı hedeflemişken uğradıkları mağlubiyetle büyük bir hayal yaşamış bunun yanı sıra prestij kaybına da uğramışlardır.¹¹

6 Lokman Erdemir, *Çanakkale Savaşı; Siyasi, Askeri ve Sosyal Yönleri*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2009, s. 58-59.

7 E. Albay A. Thomazi, *Çanakkale Deniz Savaşı*, (çev. E. Korgeneral Hüseyin Işık), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997, s. 26

8 Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, (çev. Osmanlı Genelkurmayı Askeri Tarih Encümeni Tercüme Heyeti), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 75.

9 Thomazi, *Çanakkale Deniz Savaşı*, s. 26.

10 Thomazi, *Çanakkale Deniz Savaşı*, s. 40.

11 Muzaffer Albayrak-Tuncay Yılmaz, *Sorularla Çanakkale Muharebeleri-1*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 45.

18 Mart gününden sonra meselenin (karaya asker çıkarma) her yönü incelenildikten sonra, 23 Mart'ta kararlaştırılan planın çok fazla başarı ihtimali bulunduğu fikrinde mutabık kalınarak nihayet, projenin ana hatları kabul edildi.¹²

Asıl kuvvetler, iki bölgeye (Kabatepe ve Seddülbahir kıyılarına) çıkarılacak, kuvvet çoğunluğu az bir farkla üstünlük Seddülbahir kesiminde bulunacaktı.¹³

Seddülbahir'e beş koya çıkacak olan birlikler ilk gün Alçıtepe'yi ele geçirecek ve ardından Kilitbahir platosuna ilerleyerek boğaz savunmasını kıracaktı. Kabatepe bölgesine çıkacak olan Anzak birlikleri ise ilk olarak Conkbayırı-Kocaçimen tepe istikametini ele geçirecek ardından Maltepe ve son olarak Eceabat'ı işgal ile Gelibolu Yarımadasını adeta bıçak gibi ortaya iki kesecekti. Böylelikle Yarımada'nın uç kısmına destek için gelecek Türk birliklerinin önü kesilmiş olacaktı.

Öte yandan Anadolu yakasında Kumkale ve Beşige, Avrupa yakasında Saroz bölgesi aldatma/gösteri amaçlı kullanılacak çıkarma sahaları olarak seçilmiştir. Bu sahalara çıkacak olan birliklerin amacı, bölgedeki Türk birliklerini oyalayıp ana çıkarma bölgesi olan Gelibolu Yarımadası'na yardıma gitmelerini engellemek olarak belirlenmiştir.

Bu sırada Çanakkale'deki 5. Ordunun başına geçmiş olan Liman Von Sanders 26 Mart tarihinde Gelibolu'ya ulaşmış ve gelir gelmez icraatlarına başlamıştır.

*"Gelir gelmez yapacak pek çok işi karşımızda bulduk. Çünkü birliklerin yayılış tarzı ile sahillerin önemli kısmının kontrol altında bulundurulması usulünün tamamen değiştirilmesi gerekiyordu"*¹⁴ diyen

Liman Paşa dediğini yapmış ve yeni savunma planını şu şekilde açıklamıştır.

*Düşman tehdidinin oluşturduğu önceliğe göre üç muharebe grubu oluşturdum: 5. ve 7. Tümeni Yukarı Saroz Körfezine, 9. ve yeni kurulan 19. Tümeni¹⁵ yarımada'nın güney kısmına, 11. ve deniz yoluyla nakledilmekte olan 3. Tümeni Asya yönüne tahsis ettim.*¹⁶

Alman komutan hazırladığı savunma planını, Anadolu yakasında Kumkale, Beşige ve Avrupa yakasında Saroz bölgesine yönelecek tehditlere göre hazırlamıştı. Bu iki bölgenin arasında kalan ve müttefik kuvvetlerin çıkarma sahası olarak seçtiği Gelibolu Yarımadası ise tek başına 9. Tümen sorumluluk alanı olarak kalmıştır. Hazırlanan

12 C. F. Aspinall Oglander, *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askeri Harekatı: Seferin Başlangıcından 1915 Mayıs'ına Kadar*, Arma Yayınları, (Haz. Metin Martı), İstanbul 2005, s. 166.

13 *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi* 5. Cilt *Çanakkale Cephesi* 2. Kitap *Amfibi Harekat*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978, s. 10.

14 Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, s. 81.

15 19. Tümen ordu ihtiyatı olarak Bigalı Köyü'ne konuşlanmıştır.

16 Liman von Sanders *Türkiye'de Beş Sene*, s. 84.

plan gereği 9. Tümen, geniş sorumluluk alanı içerisinde olası çıkarma sahalarına kıyayı gözetlemeleri amacıyla taburlar görevlendirmiştir. Bu dağılıma göre Seddülbahir bölgesi 9. Tümenin 26. Alayının 3. Taburunun, Arıburnu bölgesi ise 9. Tümenin 27. Alayının 2. Taburunun sorumluluk sahası olmuştur.

Seddülbahir bölgesi “savunma kuvveti, 100’ü silahsız 1100 mevcutlu 26. Alayın 3. Taburu ile 200 mevcutlu tümenin istihkâm bölüğü ve 37,5 milimetrelık 4 adet küçük toptan ibaretti.”¹⁷ Bu kuvvete karşılık 25 Nisan’da karaya çıkmaya çalışan kuvvet ise İngiliz 29. Tümeni idi. Kuvvetler oranında büyük farklılık olmasına ve İngilizlerin donanma ateşi desteğine rağmen 26. Alayın 3. Taburu 25 ve 26 Nisan günlerinde bölgesini başarı ile savunmuştur. Geriden yardımın gelmemesi ve kayıpların artması gibi sebeplerden dolayı tabur çekildikten sonra adı geçen İngiliz tümeni karaya tutunabilmek için siper ve mevzi kazmış ve çıkarma sahasının güvenliğini sağlayarak karada tutunmayı başarmıştır.

Aynı saatlerde Arıburnu’nda yaşananlar da Seddülbahir de yaşananlardan farksız değildir. Arıburnu’na çıkan Anzak (Avustralya ve Yeni Zelanda Birleşik Kuvvetleri) kuvvetleri ile bölgeyi savunan 27. Alay 2. Tabur kuvveti arasındaki fark büyüktü. 2. Tabura bağlı birlikler direnebildikleri kadar direnmişler, kayıpların artması ve cephanenin tükenmesi gibi sebeplerden dolayı geri çekilmeye başlamıştır. Bu sırada Anzak birlikleri karada tutunabilmek için mevziler ve siperler kazmaya başlamıştır.

Muhtemel Yaralıların Tedavileri için İlk Hazırlıklar

Savaş öncesinde Seddülbahir, Kumkale, Kilitbahir, Çanakkale ve Eceabat’ta 25-100’er yataklı birer revir; Müstahkem Mevkii birlikleriyle, 9. Tümen için Çanakkale’de 250 yataklı bir mevkii hastanesi bulunuyordu.¹⁸ Ancak 3 Kasım 1914 tarihinde müttefik filosu tarafından Çanakkale Boğazı’nın giriş istihkâmlarının bombardımana tutulması adeta erken uyarı sistemi görevi görmüş ve Çanakkale’nin savunulması için çalışmalara hız verilmiştir.

Mart 1915 başına kadar sağlık hizmetleri için alınan önlemlerden olarak faaliyete geçen hastaneler şunlardı; Çanakkale Merkez (350 yataklı), Erenköy (50 yataklı), Ezine (200 yataklı), Umurbey (200 yataklı), Kilitbahir (50 yataklı) ve Eceabat Hastanesi (200 yataklı) olmak üzere toplam 1050 yatak¹⁹ kapasitesine sahiptirler. Bunlara ilaveten savaş bölgesine yakın korunaklı vadilerde sargiyerleri ve seyyar hastaneler

17 Mahmut Sabri Bey, Seddülbahir Muharebesi ve 26. Alay 3. Tabur Harekâtı, Çanakkale Hatıraları 3. Cilt, Arma Yayınları, İstanbul 2005, s. 66.

18 Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi V. Cilt Çanakkale Cephesi Harekâtı 1. Kitap (Haziran 1914-25 Nisan 1915), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 272.

19 Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi V. Cilt., s. 272.

(Kocadere, Soğanlıdere, Ağdere ve Akbaş gibi) açılmıştır. Akbaş iskelesi aynı zamanda yaralı aktarma merkezi olarak çalışıyordu. Gelen bütün gemiler boş dönerken buradan yaralıları alıyor, menzil hastaneleriyle diğer yurtiçi hastanelerine taşıyorlardı.²⁰

Belgeleri incelediğimizde sadece cephede ki hastane veya sargı yerleri ile bu hizmetin yerine getirilemeyeceğinin anlaşıldığını bu amaçla muharebeler öncesinde cepheye uzak mahallerde de bir takım hazırlıkların yapıldığını görmekteyiz. Seferberliğin henüz başlangıcı olan 5 Ağustos 1914 tarihinde Harbiye Nezareti'nin yayınladığı talimat ile İstanbul'da bütün hastalıklar için toplam 10.000 kişilik kapasiteleri olan hastanelerin tesisi amaçlanmıştır.²¹

Bu amaçla yaralı askerlerin tedavisinde kullanılmak üzere okul binaları da hastane haline getirilecektir. Bu sebeple ... *savaş halinin meydana gelmesi halinde Hilal-i Ahmer'ce (Kızılay) hastane olunması kararlaştırılmış sair mektep binasının Hilal-i Ahmer emrine amade bulundurulması...*²² istenmiştir. Bu okullar ve kaç yataklı hastane olacakları aşağıdaki gibi kararlaştırılmıştır.

500 Darülfünun

150 Vefa

200 Kadırga

250 Mülkiye Baytar Mektebi

300 İstanbul Sultanisi

Hilal-i Ahmer (Kızılay)
tarafından hastane ittihaz
edilecek mektep ve mebanî
(binalar)

Bu okullara durumu anlatan yazılar gönderilmiştir. Örneğin Mülkiye Baytar mektebine gönderilen yazıda, ... *savaş halinin meydana gelmesi halinde mülkiye baytar mektebinin 250 yataklı hastane haline getirilmesi kararlaştırılmış olmakla bu hususun icap edenlere emr...*²³ edilmesi gerektiği Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne yazılmıştır. Aynı şekilde Hilal-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) Harbiye Nezareti'nden, Vefa Lisesi için Maarif Nezareti'ne gerekli teşebbüslerde bulunulması istenmiştir. ... *kararlaştırıldığı üzere Vefa Sultanisinin hastane haline getirilmesi zımında cemiyetimize teslim edilmek üzere Maarif Nezareti Celilesine müracaat olunmuş ise de adı geçen bakanlık tarafından bu bapta haberi olmadığı beyan edildiğinden adı geçen lisenin ve mülkiye*

20 Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi V. Cilt. Çanakkale Cephesi 2. Kitap Amfibi Harekât, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978, s. 433.

21 Lokman Erdemir, Çanakkale Muharebe Meydanlarından İstanbul Hastanelerine: Sağlık Hizmetleri, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2012/1, Sayı 15, s. 92, 93.

22 ATASE, Kls. 2207, Dos. 19, Fih. 6-3.

23 ATASE, Kls. 2207, Dos. 19, Fih. 6-2.

baytar mektebinin hastane haline getirilmesi hakkında kararın acele olarak Maarif Nezareti Celilesine tebliğ...²⁴ edilmesi istenmiştir.

Okulların yapılma amaçlarının dışında kullanılması ilk defa yapılacak uygulama olmayacaktır. Balkan Savaşları (1912-1913) esnasında da özellikle İstanbul'daki okullar hastane olarak kullanılmıştır. 18 Aralık 1913 tarihinde İstanbul Maarif Müdüriyeti, Maarif Nezaretine gönderdiği yazıda, *...İdare-i askeriye tarafından hastane haline getirilmiş İstanbul Sultanisi'nin tahliyesi anında hastalara ait yatakların Vefa Sultanisi'nin teneffüs hanesine (dinlenme bölümüne) nakil edildiği ve alan kalmadığı ve mezkûr yatakların talebenin üzerinde sıhhat nokta-i nazarından fena bir tesir...²⁵ yapmasından çekinildiğinden, bu yatakların okuldan alınmasını istemiştir.*

Hastane haline getirilecek okullar önceki sayfada gösterilen liste ile sınırlı kalmamıştır. Dönemin gazetelerine (Tanin, Tasvir-i Efkâr, İkdâm, Sabah) 10 Eylül 1914 tarihinde verilen ilanda *...Ahval-i hazıra (zamanın şartları) dolayısıyla bazı liselerin hastane haline getirileceği münasebetiyle İstanbul liselerinden yalnız Mercan, Gelenbevi, Davut Paşa sultanilerinin açılmasıyla eğitime başlanılması ve diğer liselerin devam eden öğrencilerinin semtleri itibarıyla bu mekteplere devam ettirilmeleri...²⁶ istenmiş ve ... bütün okulların Eylülün 15. günü açılmasıyla eğitime başlanılması...²⁷ kararlaştırılmıştır.*

Öte yandan sadece Türk okulları değil, gayr-ı müslimlere ait okullarda hastane haline getirilmiştir. İstanbul'da bulunan Fransa Frer (papaz) mektebi müdürü, İstanbul Maarif Müdürüne gönderdiği yazıda ;

“Olağanüstü hal dolayısıyla mektep binalarının ihtiyaç hasıl oldukça bunları özel şartlar dairesinde tahliye ettirileceği 22 Eylül 1914 tarihli 4086 numaralı ihbarname ile bildirilmişti. Buna dair birkaç sözle de açıklamama müsaade etmenizi rica ederim. Esasında olağanüstü hal dolayısıyla devlet okulları binalarının tahliyesi her ne kadar bunlar için bir zarar teşkil ederse doğal ve mantıklıdır. Zira bu mektepler ancak hükümetin maddi ve manevi vasıtaları sayesinde hayat buluyorlar. Hâlbuki bu gibi tedbirlerin özel okulları kapsaması bunların mahvına sebep olur... Bununla birlikte özel okulların doğrudan doğruya kapanmaları onlar için zararın birkaç bin liraya ulaşmasına delalet eder. İşte müdür beyefendi bu küçük görüşlerimi görüşlerinize takdim eylerim...²⁸ diyerek özel okulların karşılaşılabileceği durumu anlatmıştır.

24 ATASE, Kls. 2207, Dos. 19, Fih. 6.

25 BOA MF MKT 1193-49/1

26 BOA MF İMF 41-16

27 BOA MF İMF 42-16

28 BOA MF İMF 43-36/3

Bu yazısında okul müdürü, ihtiyaç oldukça okulların işgal edileceğine dair aldığı haber üzerine kendi görüşlerini anlatmıştır. Konuyla ilgili görüşlerinde devlet okullarının işgal edilmesinin, bu okullara zarar vereceğine değinmiştir. Bu kararın özel okulları kapsamasının ise zararın ötesinde bir etki yapacağını anlatmıştır. Çünkü devlet okullarının bu şekilde kapanmasının ardından, özel okullarında kapanması ailelerin ve öğretmenlerin bu imkânlardan yoksun kalmasına sebep olacaktır. Ayrıca maddi açıdan da özel okulların büyük oranda zarar göreceğini ifade etmiştir.²⁹

Cepheden İlk Yaralı Nakli

25 Nisan 1915'te müttefik kuvvetlerinin Gelibolu kıyılarına çıkmaya başlamasıyla Kara Muharebeleri başlamış ve bu durumun doğal sonucu ve kaçınılmaz gerçeği ise yaralılar olmuştur. Savaşın başlaması ile kayıplar ve yaralanmalar artmıştır. Bunun ilk tesiri tabii ki cephede görülmüştür. Cephedeki hastaneler 25 Nisan'ı müteakip gelen yaralılar ile dolmuştur. Muharebeler devam ettikçe yaralı sayısında da paralel oranda artış yaşanmıştır.

Nitekim 25 Nisan 1915'ten başlayarak taşınan yaralı miktarını gösteren tabloyu³⁰ incelediğimizde 30 Nisan tarihinde sevkıyatın başladığı görülmektedir.

**Akbaş Nakliyat Hastanesinden 25 Nisan 1915'ten Sonra
İlk Günlerde Yaralı Nakil Tablosu**

Gün	Subay	Subay Vekili	Efrat	Toplam
25 Nis.	-	-	-	-
26. Nis.	-	-	-	-
27 Nis.	-	-	-	-
28 Nis.	-	-	-	-
29 Nis.	-	-	-	-
30 Nis.	-	-	283	283
1 Mayıs	2	-	350	352
2 Mayıs	17	3	1911	1931
3 Mayıs	12	1	1710	1723

Fakat Çanakkale'den ilk yaralı nakli hususunda ise İngiliz gazetesi "The Daily Telegraph"ın Atina muhabiri farklı bir tarih vermektedir. Muhabir 29 Nisan Perşembe günü altı hasta nakil vapurunun Çanakkale'den 8000'e yakın yaralı getirdiğini

29 İsmail Sabah, *Çanakkale Savaşlarının Eğitim Kurumuna Etkisi (1914-1916)*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2013.

30 Tablodaki bilgiler ve daha fazlası için bkz. Lokman Erdemir, *Çanakkale Savaşı...*, s.339-340.

belirtir.³¹ Çıkarmadan birkaç gün sonra yaralı sevkياتının başlamasının nedeni, ilk günler içerisinde yaralananların savaş bölgesinde kurulmuş olan hastanelere nakledilmesinden kaynaklanmaktadır. Tarih ilerledikçe taşınan yaralı miktarı artmıştır. Özellikle ciddi muharebe günlerini takip eden günlerde, örneğin 19 Mayıs Taarruzu gibi.

İlk yaralı kafilesinin Çanakkale'den İstanbul'a doğru yola çıkmasıyla Maarif Nezareti ve Harbiye Nezareti arasında bir dizi yazışma meydana gelmiştir.

Maarif Nazırı (Milli Eğitim Bakanı) Şükrü Bey, Harbiye Nezareti'ne acele üst notuyla gönderdiği yazıda... *30 Nisan 1915 İslam mekteplerinin hastane haline getirilmesi Beyoğlu'ndaki birçok büyük otellerin ve diğer öğelere (milletlere) mahsus yatılı mekteplerin noksansız işgallerinden sonra düşünülecek bir mesele olması lazım gelir. Özellikle İstanbul sultanisinde 200'e yakın Balkan Harbi şehedasının (şehitlerinin) kimsesiz fakir kız evladı bulunuyor. Gönderdiğiniz beyan ettiğiniz özel memur bunları sokaklara mı atacaktır. Bu gibi tertibatın evvelce görüşülüp kararlaştırılmadan icra edilmemesini temenni...*³² ederek oteller, Rum, Ermeni ve Musevi okulları dururken Türk okullarının işgal edilmesi karşısında tepkisini dile getirmiştir. Buna karşılık *...esasen Balkan harbindeki liste üzerine okullar kullanılacaktır. Kız mektebi için lütfen bir konak tutulabilir emr-i samileri vasıtasıyla oteller işgal olunmaz fakat yatılı okullar tatil edilir. Diğer gayr-i müslim okulları nezaret-i celileleri tarafından işgal olunmuştur. Tabii onlara da sıra gelecektir. Bu gece gelecek yaralıları sokaklarda mı bırakalım?...³³* cevabı verilmiştir.

Şükrü Bey ise *30 Nisan 1915 Galatasaray ile Galata'daki İstanbul sultanilerinin hastane haline getirilmek üzere teslimine emr verdim. Otellerin işgal olunamamasının hangi sebebe dayandığını anlayamamakla beraber birkaç kolordunun askerini içine alacak kadar boş haneye sahip olan İstanbul'da yaralıların sokaklarda kalması ihtimalini sizin hatıra getirmenize şaşırdım. Darüşşafaka meşihata (Şeyhülislamlık makamına) bağlıdır. Anasır (öğeler) mekteplerinden murat Rum ve Ermeni ve Musevilere ait yatılı mektepleridir. Kızlara mahsus olan eski İstanbul sultanisinin alelacele tahliyesi mümkün olamayacağı...*³⁴ cevabını vermiştir.

Bu kritik durum Kızılay raporuna şöyle yansımıştır: ...

"Çanakkale'ye asker ihracını müteakip vukua gelen kanlı muharebat (muharebeler) neticesinde yaralı olan beylerle efradın bir kaç saate kadar İstanbul'a geleceği ve binaenaleyh bunları yerleştirecek hastanelerin hemen açılması lüzu-

31 Lokman Erdemir, *Çanakkale Savaşı...*, s.340-341.

32 ATASE, Kls. 2418, Dos. 25, Fih. 3-9.

33 ATASE, Kls. 2418, Dos. 25, Fih. 3-9a.

34 ATASE, Kls. 2418, Dos. 25, Fih. 3-7.

mu sıhhiye-i askeriye tarafından cemiyetimize ihbar ve tebliğ edildi. Bu hususta hiçbir hazırlığımız olmamak ve eşyamızın önemli kısmı Eskişehir'e nakil edilmiş bulunmakla beraber bu ani ihtiyaç karşısında biran tereddüt edilmemiş ve emrin tebliğ edildiği günün akşamı gelen yaralılar Galatasaray ve İstanbul mekteb-i sultanilerine ve Dariüşşafaka'ya yerleştirilmiş ve hemen arkasından barınma ve yiyecekleri temin olunmuştur...³⁵ Galatasaray Lisesine yaralıların getirilişini okulda okuyan bir öğrenci şöyle anlatmıştır; 1915 yılının bir sonbahar gecesi derin uykumuz arasında ve sabaha yakın bir saatte birdenbire uyandırıldık. Hemen kalkmamız, eşyamızı toplayarak aşağıya inmemiz lazım geldiğini muhteremler (öğretmen yardımcıları) haber verdi. İlk şaşkınlık geçtinğinde mektebe yaralılar geldiğini ve mektebin hastaneye tahvil edeceğini (dönüşeceğini) öğrendik. Derhal giyindik. Birçoklarımız sadece elbise ve diş fırçası gibi bazı eşyalarımızı aldık, diğer bütün levazımımızı kendi arzumuzla hastaneye terk ederek aşağıya indik. Gecenin karanlığı içinde o zamanın hasta nakliye vasıtaları olan iki beygirli ve demir tekerlekli arabaların binaya durmadan yaralı nakil ettiklerini gördük. Bu arabaların, gecenin sessizliği içinde giriş yolunun parke taşları üzerinde muttarıt (devamlı) adeta ızdıraplı sesler çıkararak kapılara yanaşmalarını o zaman ki talebeler hala elemle hatırlarlar. Ertesi günü öğrendiğimize göre Gülnihal hastane gemisi akşamüstü Çanakkale'den yaralı dolu olarak Kabataş'a yanaşmış ve askeri, sivil hastaneler dolunca, mektep gibi büyük binalara da hasta yerleştirmek mecburiyeti hasıl olmuş ve bir kısım yaralılar da bizim mektebe yerleştirilmişler...³⁶

O günden sonra Boğaz Muharebeleri gittikçe şiddet kazanmış ve önemi artmış ve yaralı vapurları yekdiğerini takip etmekte bulunmuş olduğundan bir taraftan önceden açılmış Beyoğlu, Galata, Dariüşşafaka hastanelerinden başka Kadırga doğumhanesi, Çağaloğlu Kız Lisesi ve Tıp Fakültesi ve cihet-i askeriyeden işgal edilerek cemiyetimize teslim edilen Taksim'de bulunan Zapion mektebi Hilal-i Ahmer hastanesi haline getirilmiş ve diğer cihetten Eskişehir'e gönderilen eşya ve malzemenin iadeten celbi gereği yapılmıştır...³⁷

Dr. Kemal Özbay "Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri" isimli eserinde Nisan ayında Akbaş ve Ağadere hastanelerinden Nisan ayında 25.065 yaralı, 207 hasta, Mayıs ayında ise 16.298 yaralı, 1.192 hastanın tahliye edildiğini söylemektedir. Yine aynı eserde Özbay, hasta ve yaralıların sürekli olarak İstanbul'a tahliyesi karşısında, İstanbul hastaneleri tamamen dolmuştu. Beliren ihtiyacı doldurmak için şehrin muhtelif yerlerine ordu ve Kızılay yardımı ile Balkan savaşında olduğu gibi

35 Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti 1335 (1919) Senesinde Münakıd (kabul olunmuş) Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumi Heyet-i Muhteremesine Takdim Edilen 1330 (1914) - 1334 (1918) Senelerine Ait Merkez-i Umumi Raporu, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1335 (1919), s. 9.

36 Suat Aray, Bir Galatasaraylının Hatıraları, TCDD Basımevi, İzmir 1959, s. 66.

37 Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti 1335 (1919) Senesinde Münakıd (kabul olunmuş) Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumi Heyet-i Muhteremesine Takdim Edilen 1330 (1914) - 1334 (1918) Senelerine Ait Merkez-i Umumi Raporu, s. 9-10.

resmi ve özel okul, kurum ve binaların hastane haline³⁸ sokulduğunu söyleyecektir. Özetle, İstanbul'a gönderilen yaralı miktarının artması hastane haline getirilmesi planlanan okullara ilaveten yeni okul binalarının da hastane haline getirilmesi sonucunu doğurmuştur.

Yaralıların Hastanelere Nakledilmesi

Savaşta oluşacak yaralıların nakil konusunda Hilal-i Ahmer Cemiyeti Nizamnamesini incelediğimizde şöyle bir madde göze çarpmaktadır. "*Cemiyetin maksadı bilcümle vasıta ile vakt-i harbde ordulardaki hasta ve yaralıların tahfif-i ızdıraplara ve tedavilerine muavenet etmekten ibaret bulunmasına nazaran Cemiyet, kara ve deniz askeri sıhhiye heyetinin yardımcısı demek olur... Cemiyet yaralıları nakil ve tedavi etmek için... sıhhiye trenleri ve denizden dahi nakliye ve hastane gemileri ihzar ve tedarik eder.*"³⁹

Yaralı naklinde iki farklı yolun izlendiği görülmektedir. Kara yolu ile sevk edilen yaralılar Uzunköprü'ye, oradan trenler ile nakledilmişlerdir. Deniz yolu ile sevk edilen yaralılar ise Şirket-i Hayriye, Seyr-i Sefain İdaresi veya yüklerini boşaltıp dönmekte olan diğer vapur, taka, mavna ve yelkenlilerle başta İstanbul olmak üzere memleket içindeki diğer hastanelere nakledilmişlerdir.⁴⁰ Tabii olarak Çanakkale ile İstanbul arasında Marmara denizinde gemi trafiği artmıştır. Bu yaralılar üzerlerinde Hilal-i Ahmer bayrağı taşıyan Gülnihal, Akdeniz, Gülcemal, Edremit gibi vapurlar ve Şirket-i Hayriye'nin 60, 61, 63, 67 ve 70 numaralı vapurları ile nakledilmişlerdir.⁴¹

Savaşın şiddeti arttıkça İstanbul'a getirilen yaralı sayısı da doğru orantılı olarak artmıştır. Bu durum cepheden gelen yaralı askerlerin tedavisi için yeni hastanelerin açılmasını zorunlu kılmıştır. Bu durum diğer okullarında işgali anlamını taşımaktadır. 1. Kolordu Komutanı Kızılay'a gönderdiği yazıda ... *İstanbul'da peyderpey teşkil edilen ve edilecek olan yaralı hastaneleri için gerekli levazım ve teferruatla birlikte 2000 yatağın cemiyet-i muhteremeleri tarafından cihet-i askeriye ye temin buyrulması...*⁴² nı istemiştir. Bu durumda açılan hastanelerin yatak mevcudu aşağıdaki gibi olmuştur.

38 Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, Cilt 1, Yörük Basımevi, İstanbul 1976, s. 233.

39 Seçil Karal Akgün-Murat Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Tic. İşl., Ankara 2002, s. 228.

40 Lokman Erdemir, "Çanakkale Savaşı Sırasında İstanbul Hastanelerinde İlk Sağlık Hizmetleri ve Şehitlerin Defni", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17:1 (2012), s. 54.

41 Fotoğraflar için bkz. Ekler.

42 Kızılay Arşivi 73-26

İstanbul'daki Hastaneler⁴³

<i>Esami (İsmi)</i>	<i>Yatak</i>
<i>Tıp Fakültesi</i>	<i>1500</i>
<i>Beyoğlu</i>	<i>1000</i>
<i>Galata</i>	<i>400</i>
<i>Taksim Zapion</i>	<i>300</i>
<i>Cağaloğlu</i>	<i>300</i>
<i>Darüüşşafaka</i>	<i>250</i>
<i>Kadırga</i>	<i>200</i>
<i>Toplam</i>	<i>4050</i>

Bahsedildiği gibi artan ihtiyaç üzerine yeni hastaneler lüzumu ortaya çıkmış ve bu durum hastaneye dönüşen okul sayısını arttırmıştır. *Bu kere hasıl olan ihtiyaç üzerine Moda'da ki Frerler ve ... mektebinin hastane haline getirilmek üzere hemen şimdi ve üç gün zarfında da Acıbadem mektebinin tahliyeleriyle cihet-i askeriye ye teslimi için icap edenlere o emr-i mukteziye (gerekli emir)...⁴⁴ verilmesi istenmiştir. Bu okullardan bir diğeri de ...Hilal-i Ahmer hastanesi ittihaz edilen Bezm-i Alem Valide Sultanisi...⁴⁵ dir. ...Bezm-i Alem Valide Sultanisi'nde tesis olunan Hilal-i Ahmer hastanesi için mektebin erzakından alınanların bedeli kayıt edilerek ödenecektir...⁴⁶*

Akbaş Nakliyat Hastanesi'nden Nisan, Mayıs ve Haziran 1915 tarihinde gerçekleşen yaralı sevk miktarı cephedeki bu durumu açıkça göstermektedir. Cepheden ilk nakiller kara harekâtının başlamasından beş gün sonra, 30 Nisan'da başlamıştır. O gün 283 kişi İstanbul'a nakledilmiştir. 1 Mayıs'ta 352 kişi, ertesi gün 2 Mayıs'ta ise nakledilen yaralı sayısı üç kat artarak, 1.211 kişi olmuştur. 3 Mayıs'ta ise günlük nakledilen yaralı sayısı 1.723 kişiye çıkmıştır. İlk kafilenin gelişinden itibaren üç gün içinde nakledilen yaralı sayısı 3.556 kişidir.⁴⁷ Çanakkale Savaşı'nda 5. Kolordu komutanı olan Fevzi Çakmak, günlüklerinde Haydarpaşa İskelesi'ne 30 Nisan'da 470, 4 Mayıs'ta ise 700 yaralının geldiğini belirtmektedir. 7 Mayıs'ta ise Çanakkale'den gelen yaralı sayısı 12.000'e ulaşmıştır.⁴⁸

43 Kızılay Arşivi 112-10

44 ATASE, Kls. 2418, Dos. 25, Fih. 3-38.

45 Kızılay Arşivi 23-256

46 BOA MF ALY 79-79/1

47 Lokman Erdemir, *Çanakkale Savaşı...*, s. 339.

48 Lokman Erdemir, "Çanakkale Muharebe Meydanlarından İstanbul Hastanelerine: Sağlık Hizmetleri", s. 96.

Bu okullarda savaş süresinde binlerce yaralı asker tedavi edilmiştir. 1915 Nisan ayından Kasım 1915 yılı sonuna kadar hastane haline çevrilen bu okullarda ve tüm İstanbul hastanelerinde tedavi edilen hasta ve yaralı sayısı 150.868 kişiye ulaşmıştır.⁴⁹

İşgallerin Okullara Etkileri

Hastane kurulması amacıyla okulların işgal edilmesi beraberinde bazı sorunlar getirmiştir. Örneğin 19 Aralık 1915 tarihinde Galatasaray Lisesi sıhhi teftiştten geçirilmiş ve bu teftiş sonucunda hazırlanan raporda;

“Bu defa Galatasaray Sultanisi hakkında icra olunan teftişat-ı sıhhiye de (sıhhi teftişte) mektebin 430’u leyli (yatılı) ve 260’ı nehari (gündüzlü) olmak üzere 690 talebesi olup bunlardan yatılı olan 430 öğrenci sekiz yatakhane de taksim olunmuş (dağıtılmış) ise de yatakhanelerin mevcuda nazaran gayet dar bulunması cihetiyle adeta aralarından geçmek gayr-i mümkün (imkânsız) bir hale geldiği müşahede kılınmıştır (görölmüştür). Öğrencilerin geceleri sekiz saatlik bir müddeti böyle kalabalık bir surette geçirmeleri oranın havasını çok çabuk sağlığı bozucu hal almasına ve böyle ... havayı dahi sabaha kadar teneffüs etmek sıhhat-i bedeniye üzerinde su-i mizac edeceği (sağlığı bozacağı) şüphesiz bulunmasına binaen mezkur yatakhane nin sıhhsiz bulunan ... 430 öğrenciden 3’te 1’i ayrılarak bunlar için birkaç odanın tedariki sıhhi gereklilikten bulunduğu...⁵⁰ belirtilmiştir. Bunun yanı sıra Başkumandanlık Vekâleti’ne gönderilen yazıda ...Hilal-i Ahmer (Kızılay) tarafından Galatasaray Sultanisine getirilen dört yüz raddesindeki (civarındaki) yaralı gazi askerlerin emr-i tedavisine iki tabip tahsis edilmiş olduğu cihetle mektebe ulaştırıldıkları andan itibaren geçen 36 saat zarfında ancak 60 kadarının yaraları tedavi edilip diğerlerine bakılamadığından taaffünden (kötü kokudan) koğuşlara girilemediği ve bu müddet zarfında iaşeleri ciheti katiyen düşünülmediği için mektepçe tedarik edilip verilebilen şeylerle kefaf-ı nefis (bir kimsenin ölmeyecek kadar olan rızkı temin) edilebilmekte ise de bunun devamına mektep bütçesinin müsait olmadığı ve bu sabah saat yedi buçukta vefat eden bir askerin kaldırılması için üç kere Hilal-i Ahmer’e müracaat edildiği halde henüz bir teşebbüste bulunulduğu mektep mezkur müdüriyetinden bildirilmiştir. Yaralıların ne suretle ...ilecek (belge yırtık) gereğinin serian (acele) ifa ve inba buyrulması (tebliğ edilmesi)...⁵¹ istenmiştir.

Galatasaray Lisesi ile ilgili sıkıntılar bununla da kalmamıştır. Maarif Nezareti tarafından Harbiye Nezaretine gönderilen yazıda;

49 Lokman Erdemir, Çanakkale Savaşı..., s. 342.

50 BOA MF HFS 5-82

51 BOA MF KMS 1208-40

“...görülen lüzum üzerine ahiren Hilal-i Ahmer (Kızılay) hastanesi halini alan Galatasaray Sultani Mektebi binası dahilinde şimdide kadar yaralı 400 nefer yerleştirildiği gibi hastane mevcudunun 1000'e erişmesi için vaki olan talep üzerine binanın sol ve orta tarafındaki okuma salonlarının dahi tahliye olunduğu ve mektebin hastane haline dönüşen bölümü diğer bölümden tahta perdelerle ayrıldı ve şu suretle binanın sağ tarafı ile ortası hastane kısmından olabildiği kadar ayrıldığı beyanıyla işbu sağ taraf ile orta kısmında bir sınıf-ı iptidaiye öğrencilerinin eğitimine devam ve bütün sınıfların yıl sonu sınavlarının icra olunması hususu mektep mezkur müdürlüğünden alınan tezkerede işar kılınmış ve suret-i işar nezaretçe uygun görülerek bu yolda muamele ifası lüzumu müdüriyet-i mu-maileyhaya tebliğ edilmiş olmağla sınıf-ı iptidaiye şakirdanının eğitimine zarar gelmemesi ve bütün sınıfın imtihan-ı umumilerinin icrası temin eylemiş olmak üzere ayrılan mahale başkaca yaralı gönderilmemesinin Hilal-i Ahmer Cemiyeti merkez-i umumiyesine tebliği...⁵² istenmiştir.

Başka yaralı gönderilmemesi talebine karşılık hala yaralı askerlerin Galatasaray Lisesi'ne gönderilmesinden dolayı okulda yer olmamasından, kayıt olmak isteyen öğrencilerin kayıt işlemleri gerçekleşmemiştir. Bu sefer bu durum Maarif Nezareti tarafından Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne (Kızılay'a) bildirilmiştir.

Cemiyet-i Aliyelerince hastane haline getirilmiş olan Galatasaray Mekteb-i Sultanisinde hastaların adedi gittikçe azalmakta ve yeniden de hasta gelmekte olduğu ve hala mevcut olup dört beşi bir koğuş işgal eden hastalar bir araya toplanacak olursa hastane olan kısımdan bir kaç koğuşun tahliyesine ve bu suretle mektebe her gün müracaat ettikleri halde yer olmamak bahanesiyle kabulleri cihetine gidilemeyen eski öğrencilerden 150 efendinin de kabulüne imkan hasıl olacağı anlaşılmış ve bu yüzden talebenin nimet-i tahsilden mahrum bırakılmasının da uygun görülemeyeceği derkar bulunmuş olduğundan hiç olmazsa yazılmış olduğu gibi 150 efendinin kayıtlarının yenilenmesine dair muamele ifa ettirmek üzere hastane cihetindeki üst kattaki iki koğuşun orta katta dört dersane ve alt kattan da iki yemekhanenin serian (acele) tahliyesiyle mektep idaresine teslimi...⁵³ istenmiştir.

Ancak “...o günden sonra boğaz muharebeleri gittikçe şiddet kazanmış, önemi artmış ve yaralı vapurları yekdiğerini takip etmekte bulunmuş olduğundan bir taraftan önceden açılmış Beyoğlu, Galata, Darüşşafaka hastanelerinden başka Kadırga doğumhanesi, Cağaloğlu İnâs Sultanisi (Kız Lisesi) ve Tıp Fakültesi ve cihet-i askeriyeden işgal edilerek cemiyetimize teslim edilen Taksim'de bulunan Zapion mektebi Hilal-i Ahmer hastanesi haline getirilmiş ve diğer cihet-

52 ATASE, Kls. 2418, Dos. 25, Fih. 3-25.

53 Kızılay Arşivi 23-335

*ten Eskişehir'e gönderilen eşya ve malzemenin iadeten celbi konusunda gereği yapılmıştır...*⁵⁴

Yaralı miktarı arttıkça Çanakkale ile İstanbul arasında Marmara denizinde gemi trafiği artmıştır. Her yaralı taşıyan vapurun İstanbul'a gelmesi, okullara yerleştirilen yaralı sayısını arttırmış ve bunun sonucunda okul binalarında eğitim-öğretime ayrılan alan daralmıştır.

Okulların Eşyaları ve Maarife İadeleri Meselesi

Okulların hastane haline getirilmeye başlanması ile birlikte zararlar da meydana gelmiştir. Seferberlik dolayısıyla askeriyeye lazım olacak okul binalarının çoğu yerde zor kullanılarak işgal edildiği ve bu sırada birçok okul eşyasının kırılıp döküldüğünün anlaşıldığı Maarif Nezareti'nce İstanbul Maarif Müdüriyeti'ne bildirilmiştir.⁵⁵ Aynı yazıda okulların ihtiyaç oldukça Harbiye Nezareti'nin geleneksel muameleden kaçınarak ve okulların eğitimcilerin görüşleri de alınarak yardımlarıyla işgal edileceği belirtilmiştir. Buna rağmen ilerleyen tarihlerde okul eşyalarının işgaller esnasında zarar gördüğü belgelere yansımıştır. 14 Haziran 1915 tarihli belgede Şehit Muhtar Bey Kız Okulu'nda okul eşyalarının bir odaya kapatılarak üstüne mühür vurulmasına ve hatta odanın kapısına okul eşyasını içerdiği yazılmasına rağmen, askerler tarafından kapıların kırılması suretiyle eşyaların alındığı belirtilmiştir.⁵⁶

Ayrıca belirtmek gerekir ki, arşivler bu hususu içeren belgelerle doludur. Diğer bir belgede okulda öğrenciye ait eşyanın da hastane idaresine kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu belgede, hastane haline getirilmiş İstanbul Lisesi'nde mevcut olup hastane heyeti tarafından el konulmuş eşyaların büyük çoğunluğunun öğrencinin şahsi eşyasından olduğu vurgulanmış ve müşkülata yol açmamak için bu eşyaların fiyatlarının belirlenerek ödenmesi istenmiştir.⁵⁷ Özetle tüm önlemlere rağmen okul binaları ve eşyaları işgaller esnasında zarardan istenildiği kadar korunamamıştır.

Sonuç

Yaklaşık olarak sekiz buçuk ay gibi bir süre devam eden Çanakkale Kara Muharebelerinde ilk günlerin, İstanbul'da okullara yansımalarının araştırıldığı bu çalışma ile

54 *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti 1335 (1919) Senesinde Münakıd (kabul olunmuş) Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumi Heyet-i Muhteremesine Takdim Edilen 1330 (1914) - 1334 (1918) Senelerine Ait Merkez-i Umumi Raporu*, s. 9-10.

55 BOA MF İMF 43-36/2

56 BOA MF İMF 75-79

57 Kızılay Arşivi 114-36

görülmüştür ki, kara muharebelerinin bir neticesi olarak yaralanmaların artmasıyla yaralı askerlerin tedavi edilmesi sorunu ortaya çıkmıştır. Bu sorunu çözme konusunda ilk başvuru kaynağı İstanbul'daki okullar olmuştur. Bu durumun doğal bir sonucu olarak, okullar yapıma amaçlarının dışında kullanılmıştır. Artan ihtiyaç, daha fazla okul binasının hastane olarak kullanılmasına neden olmuştur.

Ayrıca, okulların bu şekilde kullanılmaları ve işgalleri esnasında birçok okul eşyası kırılmış veya zarar görmüştür. Yine okul eşyalarının, okula kurulan hastane idaresince de kullanıldığı görülmüştür.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE)

Kls. 2418, Dos. 25, Fih. 3-7.

Kls. 2418, Dos. 25, Fih. 3-25.

Kls. 2418, Dos. 25, Fih. 3-9.

Kls. 2418, Dos. 25, Fih. 3-9a.

Kls. 2418, Dos. 25, Fih. 3-38.

Kls. 2207, Dos. 19, Fih. 6.

Kls. 2207, Dos. 19, Fih. 6-2.

Kls. 2207, Dos. 19, Fih. 6-3.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA MF MKT 1193-49/1

BOA MF HFS 5-82

BOA MF KMS 1208-40

BOA MF İMF 41-16

BOA MF İMF 42-16

BOA MF İMF 43-36/3

BOA MF ALY 79-79/1

BOA MF İMF 43-36/2

BOA MF İMF 75-79

Kızılay Arşivi

Kızılay Arşivi 23-335

Kızılay Arşivi 73-26

Kızılay Arşivi 112-10

Kızılay Arşivi 23-256

Kızılay Arşivi 114-36

Gazete ve Dergiler

Harp Mecmuası Sayı:3

Servet-i Fünun Gazetesi, Numara: 1251

Araştırma Eserler

Akgün, Seçil Karal- Murat Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Tic. İşl., Ankara 2002.

Albayrak, Muzaffer -Tuncay Yılmaz, *Sorularla Çanakkale Muharebeleri-1*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.

Aray, Suat, *Bir Galatasaraylının Hatıraları*, TCDD Basımevi, İzmir 1959.

Baycan, Nusret, *I. Dünya Harbinde Türk Harbi Çanakkale Cephesi 25 Nisan 1915 Arıburnu Çıkarması 27. Piyade Alayının Karşı Taarruzu: 19. Tümenin Bu Karşı Taarruzu Desteklemesi*, Stratejik ve Taktik Sonuçlar Serisi No:4, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1976.

Birinci Dünya Harbince Türk Harbi V. Cilt. Çanakkale Cephesi Harekâtı 1. Kitap (Haziran 1914-25 Nisan 1915), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi 5. Cilt Çanakkale Cephesi 2. Kitap Amfibi Harekât, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978.

Erdemir, Lokman, *Çanakkale Muharebe Meydanlarından İstanbul Hastanelerine: Sağlık Hizmetleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2012/1, Sayı 15.

Erdemir, Lokman, *Çanakkale Savaşı Sırasında İstanbul Hastanelerinde İlk Sağlık Hizmetleri ve Şehitlerin Defni*, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 17:1 (2012).

Erdemir, Lokman, *Çanakkale Savaşı Siyasi, Askeri ve Sosyal Yönleri*, Gökkuşbu Yayınevi, İstanbul 2009.

Mahmut Sabri Bey, *Seddülbahir Muharebesi ve 26. Alay 3. Tabur Harekâtı, Çanakkale Hatıraları 3. Cilt*, Arma Yayınları, İstanbul 2005.

Oglander, C. F. Aspinall, *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askeri Harekâtı: Seferin Başlangıcından 1915 Mayıs'ına Kadar*, Arma Yayınları, (haz. Metin Martı), İstanbul 2005.

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti 1335 (1919) Senesinde Münakıd (kabul olunmuş) Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumisi Heyet-i Muhteremesine Takdim Edilen 1330 (1914) - 1334 (1918) Senelerine Ait Merkez-i Umumi Raporu, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1335 (1919).

Özbay, Kemal, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, Cilt 1, Yörük Basımevi, İstanbul 1976.

Sabah, İsmail, *Çanakkale Savaşlarının Eğitim Kurumuna Etkisi (1914-1916)*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2013.

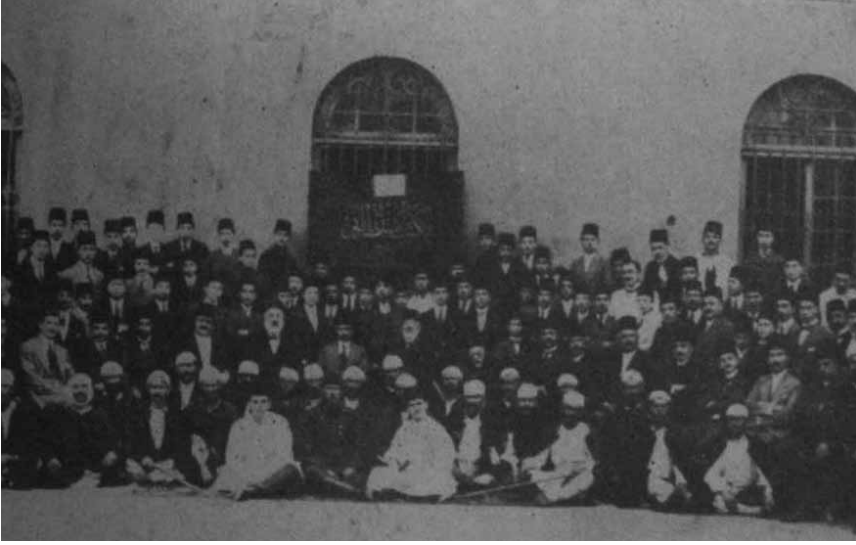
Sanders, Liman von, *Türkiye'de Beş Sene*, (çev. Osmanlı Genel Kurmayı Askeri Tarih Encümeni Tercüme Heyeti), (Yay. haz. Muzaffer Albayrak), 3. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.

Sayılır, Burhan, *Türk Kurmay Subaylarının Gözüyle Çanakkale Savaşı*, Salyangoz Yayınları, İstanbul 2006.

Steel, Nigel-Peter Hart, *Gelibolu Yenilginin Destanı*, (çev. Mehmet Harmanacı), Sabah Kitapları, İstanbul 1996.

Thomazi, A., *Çanakkale Deniz Savaşı*, (çev. E. Korgeneral Hüseyin Işık), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997.

EKLER

Ek 1: Galatasaray Lisesinde hastalarla ziyaretçiler bir arada.

Arkada görülen pankartta “Mekteb-i Sultani” yazmaktadır.⁵⁸

Ek 2: Galatasaray Lisesi’nde Hilal-i Ahmer (Kızılay) Bayrağı Dalgalandırırken

⁵⁸ Fotoğraflar EK 1 ve 2: Suat Aray, *Bir Galatasaraylının Hatıraları*, s. 66-67.

Ek 3: Yaralı Gazilerin Dersaadet'e (İstanbul'a) Muvasalatı (Ulaşması)⁵⁹

Ek 4: Gazi Mecruhların (yaralıların) Dersaadet'e (İstanbul'a) Muvasalatı (Ulaşması)

59 Fotoğraflar EK 3 ve 4: Servet-i Fünun Gazetesi, Numara: 1251, Sayfa:40

Ek 5: Mecruh (yaralı) Gazilerimiz İstanbul'da Hilal-i Ahmer Hastanelerinde⁶⁰

Ek 6: Bezm-i Alem Valide Sultanisi derununda (içinde) mecuhi-i guzata (yaralı gazilere) tahsis olunan Hilal-i Ahmer hastanesinde bir manzara-i dahiliye

60 Fotoğraflar EK 5 ve 6: Harp Mecmuası Sayı:3 Sayfa:46

Tanzimat Dönemi Eğitim Reformları Işığında Çanakkale’de Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri

Aşkın KOYUNCU*

Özet

Osmanlı modernleşmesinde bir dönüm noktası olan Tanzimat döneminde idarî, sosyal, ekonomik ve hukuki reformlar yapılmasının yanı sıra Osmanlıcılık politikası ile Müslim-Gayrimüslim eşitliği sağlanmaya çalışıldı. 1856 yılında Islahat Fermanı ile Gayrimüslim unsurlara devlet denetiminde olması koşuluyla kendi mektep ve kurumlarını açma hakkı verildi. Çanakkale’de 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi’nin ilanına kadar Rum, Ermeni ve Yahudilerin yalnızca sıbyan mektebi seviyesinde geleneksel okulları vardı. Nizamnâmenin 129. maddesi Gayrimüslim ve ecnebi mekteplerini Husûsî Mektepler olarak tanımlıyordu. Bu okulların yapımı ve idaresi ilgili cemaat veya şahıslara bırakılmıştı. Ancak, bu okulların müfredat, ders kitabı ve öğretmenlerinin devlet tarafından onaylanması gerekiyordu. 1870’lerden itibaren Rum ve Ermeni cemaati kız ve erkek çocukları için iptidâî ve rüşdiye seviyesinde okullar açtılar. Rumlar 1900’lerin başında kız ve erkek öğrenciler için iki yeni mektep inşa ettiler. Ermeniler de 1903’den sonra yeni bir okul kurdular. Yahudi cemaati ise havra etrafında kadim mekteplerinde çocuklarına eğitim vermeyi sürdürdüler. Zamanla geleneksel Yahudi mektebi sayısı üçe çıkmıştır. Rum ve Ermeni okulları İstanbul’daki Rum ve Ermeni Patrikhanelerine bağlı idi. Yahudi Mektepleri ise hahamlar tarafından idare ediliyordu. Öte yandan, Çanakkale’de 19. yüzyılın son çeyreğinde ecnebi okulu olarak Alyans İsrailit, Katolik ve Protestan mektepleri açılmıştır. Maarif Nizamnâmesi, idadi seviyesinden itibaren Müslim-Gayrimüslim erkek çocuklarının Türkçe eğitim veren karma okullarda okumasını öngörüyordu. Osmanlı hükümeti, böylece, hem devletin ihtiyaç duyduğu kadroların yetiştirilmesini hem de Müslim ve Gayrimüslim çocuklarını kaynaştırmayı ve Osmanlıcılık ideali etrafında birleşmelerini hedefliyordu. Çanakkale’de

* Yard.Doç.Dr. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: askinkoyuncu@comu.edu.tr

1888 yılında idadi mektebi açıldı. Bu okul 1911 yılında Sultani Mektebi'ne dönüştürüldü. Ancak, eğitim istatistikleri Rum, Ermeni ve Yahudi unsurların bu okullara rağbet etmediklerini göstermektedir. I. Dünya Savaşı Çanakkale'de eğitim faaliyetinin kesilmesine sebep olmuştur. Öte yandan, özellikle I. Dünya Savaşı esnasında yaşanan göç ve tehcirin yanı sıra 1923 yılından başlayan Türk-Yunan nüfus mübadelesi Çanakkale'nin demografik yapısını değiştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale, Eğitim, 1869 Maarif Nizamnâmesi, Rum, Ermeni ve Yahudi mektepleri, Ecnebi okulları, Alliance Israélite Universelle

Non-Muslim and Foreign Schools in Canakkale in the Light of Tanzimat-Period Education Reforms

Abstract

The Ottoman statesmen adopted the Ottomanism policy and attempted to equalize Muslim and non-Muslims subjects in legal terms, as well as conducting social, economic, administrative and judicial reforms, during the Tanzimat Period, which was a milestone in the Ottoman modernization process. Islahat Fermanı (The Reform Edict) granted to non-Muslim subjects with the right of opening their own schools and institutions, on condition that they would be under state control, in 1856. Greeks, Armenians and Jews only had traditional schools at the level of Sıbyan schools in Çanakkale until the proclamation of the Statute of General Education of 1869. The 129th article of the Statute defined non-Muslim and foreign schools as Private Schools. Construction and administration of these schools were left to the relevant communities or persons. However, curriculums, textbooks and teachers of these schools had to be approved by the state. Starting from the 1870s, Greek and Armenian communities opened schools of İptidai (Elementary) and Rüşdiye (Primary) levels for girls and boys. The Greeks constructed two new schools for girls and boys at the beginning of the 1900s. Armenians also founded a new school after 1903. The Jewish community, however, continued to educate their children in their old schools located around their synagogue. In time, the number of traditional Jewish schools increased to three. The Greek and Armenian schools were bound to the Greek and Armenian Patriarchates in Istanbul. Jewish schools were directed by the rabbis. On the other hand, Alliance Israélite Universelle, Catholic and Protestant schools were opened as foreign schools in Çanakkale in the last quarter of the 19th century. The General Education Statute stipulated that starting from the İdadi level, all Muslim and non-Muslim boys were to receive education in mixed schools teaching in the Turkish language. Thus the Ottoman government was aiming both at the training of staff needed by the state, and at integrating Muslim and non-Muslim children which would unite them under the ideal of Ottomanism. An İdadi School was opened in Çanakkale in the year 1888. This school was later

converted to a Sultani School in the year 1911. However, education statistics show that Greek, Armenian and Jewish elements did not show interest in these schools. The First World War caused the interruption of education activities in Çanakkale. On the other hand, the migrations and deportations that happened during the First World War, as well as the Turko-Greek population exchange that started in 1923 changed the demographic structure of Çanakkale.

Keywords: Çanakkale; Education; General Education Statute of 1869; Greek, Armenian and Jewish schools; Foreign schools; Alliance Israélite Universelle

Giriş

Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim tebaanın din, eğitim, evlenme, boşanma, miras, veraset vs. işleri cemaat yönetimlerine bırakılmıştı. Modernizm öncesi toplumlarda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da eğitim, dinî bir karakter arz ediyordu ve çoğu zaman dinî mekânlarda yürütülüyordu. Medreseler ve ruhban mektepleri bir tarafa bırakılacak olursa gerek Müslim, gerekse Gayrimüslim unsurlar arasında geleneksel eğitim veren sıbyan mektepleri, en eski ve en yaygın eğitim kurumlarından biriydi. Bunlar genellikle, cami, kilise ve havra etrafında teşekkül eden hemen her mahallede bulunduğundan dolayı halk arasında *mahalle mektebi* olarak isimlendiriliyor ve sınıf sisteminin ve devam mecburiyetinin olmadığı bu okullarda eğitim, imam, papaz ve haham efendiler tarafından veriliyordu. Devlet, bu okulların finansmanına ve programlarına karışmıyordu.¹ Çanakkale’de de 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi’nin ilanından önce Rum, Ermeni ve Yahudilerin yalnızca sıbyan mektebi seviyesinde okulları vardı. 1870’lerden itibaren Rum ve Ermeni cemaatinin iptidai ve rüşdiye düzeyinde okullara sahip olduğu görülmekle birlikte, bu okullar mevcut sıbyan mektepleri bünyesinde tesis edilmişlerdir. Rum cemaati 1900’lerin başında kız ve erkek öğrenciler için iki yeni mektep inşa etmiştir. Ermeniler de 1903’den sonra yeni bir okul kurmuşlardır. Yahudi cemaati ise havra etrafında kadim mekteplerinde çocuklarına eğitim vermeyi sürdürmüşlerdir. Zamanla geleneksel Yahudi mektebi sayısı üçe çıkmıştır. Öte yandan, Çanakkale’de yine 19. yüzyılın son çeyreğinde ecnebi okulu olarak Alyans İsrailit, Katolik ve Protestan mektepleri açılmıştır.

Bu çalışmada Tanzimat Dönemi’nde eğitim alanında yapılan düzenlemeler ışığında Çanakkale’nin geçmişinde önemli bir yere sahip olan Rum, Yahudi ve Ermeni cemaatlerine ait mekteplerle Ecnebi okullarını; bu okullara ait istatistik verileri, yeni inşa edilen okulları ve Osmanlı Devleti’nin bu konudaki politikalarını incelemeye çalışacağız. Çanakkale’deki eğitim kurumları ile ilgili olarak daha önce Vilâyet ve Maarif

1 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 1-2, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 725.

Salnâmeleri ile eğitim istatistiklerine dayalı olarak bazı araştırmalar olmakla birlikte,² bu çalışmamızda Osmanlı arşiv belgelerini de kullanarak Çanakkale şehir merkezindeki Gayrimüslim ve Ecnebi okullarının gelişimini ortaya koymaya çalışacağız. Ancak, konuya geçmeden önce Tanzimat reformlarının Gayrimüslim tebaa üzerindeki etkilerini, Gayrimüslimlerle ilgili eğitim reformlarını ve 1869 Maarif Nizamnamesi'ni değerlendirmemiz elzemdir.

1. Tanzimat Dönemi Eğitim Reformlarına Genel Bakış

Aydınlanma devrimine koşut olarak modern devletin doğuşu ile birlikte eğitim, devletin sorumluluk alanına girmiş ve giderek kamusal, seküler ve ulusçu bir karakter kazanmaya başlamıştır. Modern devlet, merkeziyetçilik anlayışı doğrultusunda idarî, hukukî, mali ve sosyal reformların yanı sıra zorunlu eğitim (ilköğretim), bürokrasi, askerlik mecburiyeti, vergi ve ceza hukukunun standartlaştırılması, kamusal mekânların inşası (hükümet konağı, mahkeme binası, okul, hastane, yetimhane, hapisane, meydanlar, halk bahçeleri vs.), iktidarın sembollerinin görünür kılınması ve hatta çalışma ve izin saatlerinin belirlenmesine kadar varan bir dizi vasıta ve yöntemlerle iktidarını toplumsal bir bedene yaymayı ve tebaasını eşit haklara sahip vatandaşlara dönüştürmeyi amaçlıyordu. Bu sebeple eğitim, 19. yüzyılda ilerlemenin, ekonomik kalkınmanın ve topluma nüfuz etmenin başlıca aracı haline geldi. Devlet, giderek karmaşılaşan yeni işlevi ve üstlendiği hizmetlerin yerine getirilmesi için ihtiyaç duyduğu bürokratik kadroların yetiştirilmesinde ve uzmanlaşma ve kurumsallaşmanın sağlanmasında eğitime ayrı bir önem atfediyordu. Böylece, laik eğitim, modern devletin kendi resmî ideolojisine uygun vatandaşların yetiştirilmesi ve devlete yönelik sadakatin arttırılmasında en önemli araçlardan biri oldu.³ Osmanlı modernleşme süreci tahlil edildiğinde Avrupa'daki gelişmelerle benzerlikler görülmekle birlikte, bu konuda sistemli ve tutarlı bir programın yürütüldüğünü ve bilhassa kamusal eğitim alanında başarılı sonuçlar alındığını söylemek güçtür.

Tanzimat Fermanı'nın ilanı (3 Kasım 1839) Osmanlı modernleşme tarihinde bir dönüm noktasıdır. Tanzimat Fermanı, *bilâ tefrik-i cins-ü mezhep* şiarıyla din, mezhep, cins ve ırk farkı gözetilmeksizin kanun önünde bütün Osmanlı tebaasının eşitliği ilkesini benimsiyor ve idarî, malî, sosyal, hukukî ve askerî reformlarla devleti ve top-

2 Şerif Korkmaz, "Ka'la-i Sultanîye'de (Çanakkale) Eğitim Kurumları (1839-1914)", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, S. 2, 2004, s. 163-196; Selçuk Uygun, *Çanakkale'de Eğitim ve Okullar Tarihi (1839-2009)*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2009; Selçuk Uygun, "Osmanlı'dan Günümüze Çanakkale'deki Azınlık Okulları", *Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan: Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları Eğitim ve Kültür Yazıları*, (Editörler: Cemil Öztürk, İlhami Fındıkçı), Pegem Akademi Yayını, Ankara 2011, s. 1305-1330.

3 Modern devlet ve eğitim ilişkisi hakkında bkz. Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, 1839-1924*, DİE, Ankara 2000, s. 1-3.

lumu dönüştürmeyi hedefliyordu. Bu durum, devletin Müslim-Gayrimüslim tebaası karşısında kendisini yeniden konumlandırmasını gerekli kılıyordu. Tanzimat devlet adamları, Osmanlılık ideolojisi ile eşit haklara sahip bir Osmanlı milleti yaratmayı amaçlıyorlardı. Ancak, eşitlik ilkesi en başından zimmet anlayışının terk edilmesini ve şer’î hukuktan kaynaklanan uygulama ve kısıtlamaların kaldırılmasını gerektiriyordu. Bununla birlikte, Tanzimat devlet adamları bu yönde aceleci davranmadılar. Mesela, Tanzimat’ın ilk evresinde kilise ve mektep hukukunda değişim olmamıştır. Mürtedler hakkında da devletin tavrı bu dönüşümün güçlüğünü; geleneksel Osmanlı ethosunun direnişini ve şer’î hukukun tadilindeki zorlukları göz önüne sermektedir.⁴ Aynı durum, cizye vergisi ve askerlik hususunda hem devletin politikası, hem de Gayrimüslim unsurların tepkilerinde de müşahade edilmektedir.

Tanzimat Fermanı’nda eğitimle ilgili tek bir bahsin olmayışı, Tanzimat devlet adamlarının sıbyan mekteplerinden önce rüşdiye mekteplerine ve meslek okullarına önem vermesi ve 1860’lara kadar sıbyan mekteplerinin müfredatına dokunulmaması dikkat çekicidir.⁵ 1838 yılında *Meclis-i Umûr-u Nafia* adıyla maarif işleri için bir istişare kurulu oluşturulmuş ve *Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti’nin* kurulmasıyla rüşdiye mekteplerinin temeli atılmıştı.⁶ Nitekim aynı yıl kurulan *Mekteb-i Maarif-i Adliye* ve *Mekteb-i Ulûm-u Edebiye* modern anlamda eğitim veren ilk rüşdiye mektepleri kabul edilmektedir.⁷ Ancak, Tanzimat’ın ilanından sonra planlı ve kapsamlı bir eğitim reformuna girildiğini söylemek zordur. 1845 yılında *Meclis-i Muvakkat-ı Maarif’in* teşkili, eğitim alanında ilk ciddi adım olarak nitelendirilebilir. Meclis-i Muvakkat, sıbyan mekteplerinin ıslahı, rüşdiye mekteplerinin açılması ve Darülfünun’un kurulması için üç layiha hazırlamıştır.⁸ Ardından, 1846 yılında eğitim işlerinden sorumlu *Meclis-i Maarif-i Umûmiye* kurulmuştur. Bu reform ile okulların denetimi Tanzimat aydınlarına geçmiş ve Osmanlı eğitiminde gözle görülür bir laikleşme başlamıştır.⁹ Öte yandan, İstanbul’da ilk rüşdiye mektebi 1847 yılında Davutpaşa’da açılmıştır. Er-

4 İrtidat konusunda Osmanlı Devleti’nin tavır ve politikaları ve başta İngiltere olmak üzere Batılı devletlerin baskısı hakkında geniş bilgi için bkz. Selahattin Özçelik, “Osmanlı İç Hukukunda Zorunlu Bir Tehir (Mürted Maddesi)”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 11, 2000, ss. 347-438; Selim Deringil, “‘There is no Compulsion in Religion’: On Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire: 1839–1856”, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 42, No. 3, 2000, pp. 547-575; Selim Deringil, *Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire*, Cambridge University Press, New York 2012.

5 Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 728; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 8-15, 66; Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, (Çev. Osman Yener), İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 20-22.

6 Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 3-8.

7 Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform, (1839-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 226, 227.

8 Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, s. 228, 229.

9 Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, s. 232.

tesi yıl, rüşdiye mekteplerine öğretmen yetiştirmek üzere *Darülmuallemîn-i Rüşdî* kurulmuştur.¹⁰ Taşrada ilk rüşdiye mektepleri ise 1855 yılından sonra açılmaya başlanmıştır. Keza, ilk inas (kız) rüşdiyesi 1859'da İstanbul'da açılmıştır.¹¹

1847 yılında 6-10 yaşlarındaki çocukların sıbyan mekteplerine gitmesine ve çocukların ders bazında ayrı sınıflarda okutulmasına karar verilmiş¹² ise de sıbyan mektepleri kapsamlı bir reforma tabi tutulmamıştır. 1863 yılında İstanbul'da eski yöntemle (usul-ü atıka) eğitim yapanların yanı sıra yeni usulde (usûl-ü cedide) eğitim veren sıbyan mekteplerinin açılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca, 1868'de Sıbyan mektepleri-ne öğretmen yetiştirmek üzere İstanbul'da Darülmuallemîn-i Sıbyan açılmıştır.¹³

Tanzimat'ın ilk evresinde Osmanlı Devleti, Gayrimüslim tebaanın eğitimine yönelik düzenlemelere girişmemiştir. Ancak, bu dönemde Müslüman tebaanın eğitimi konusunda da büyük bir aşama kaydedildiği söylenemez. Öte yandan, Tanzimat'ın ruhuna uygun olarak ilk etapta Fransızca eğitim veren *Tıbbiye Mektebi*, 1840 yılında Gayrimüslim öğrencilere kapılarını açmıştır. Buna karşılık, Müslüman öğrencilerden farklı olarak Gayrimüslim öğrencilere elbise ve maaş tahsis edilmediği gibi, Gayrimüslim öğrencilerden harç alınması kararlaştırılmıştır. Ayrıca, Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi öğrencilerin aynı sınıflarda okuyup, aynı yatakhane yatması ve aynı yemekten yemesi konusunda ortaya çıkan tereddütler üzerine öğrencilerin ayrı sınıflarda eğitilmesi ve ayrı yatakhanelerde kalmaları uygun görülmüştür. Keza, Musevi cemaatinin ısrarı üzerine Yahudi öğrencilere ayrı yemek pişirilmesi için Yahudi bir aşçı istihdam edilmiştir.¹⁴ Bu ilk girişim, Müslim ve Gayrimüslim öğrencilerin karma olarak okuması konusundaki güçlükleri göz önüne sermiştir. Tıbbiye Mektebi dışındaki okullara Gayrimüslim öğrencilerin kabul edilmesi ve Gayrimüslimlere kendi mektep ve müesseselerini kurup idare etmelerine izin verilmesi, ancak Islahat Fermanı (18 Şubat 1856) ile mümkün olmuştur.

Gayrimüslim tebaanın haklarını genişleten ve eşit haklara sahip vatandaşlık kavramına vurgu yapan Islahat Fermanı, Osmanlılık politikası bakımından da yeni bir dönemin habercisidir. Islahat Fermanı ile Gayrimüslimlerin kilise ve mektep inşa ve tamiri konusundaki şer'i hukuktan kaynaklanan kısıtlamalar kaldırıldığı gibi, Gayrimüslim çocuklarına Mekâtib-i Askeriye ve Mülkiye gibi devlet okullarında okuma

10 Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, s. 238; Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e...*, s. 6.

11 Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e...*, s. 6.

12 Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, s. 224, 225; Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e...*, s. 5; Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi...*, s. 63.

13 Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 67; Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e...*, s. 5.

14 Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 726, 727; Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Geişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 158.

hakkı tanınmıştır. Ayrıca, devlet denetiminde olması şartıyla Gayrimüslim cemaatle- re kendi okullarını açma yetkisi verilmiştir. Böylece, her cemaat kendi kültür ve diline uygun olarak okul açabilecek, ancak ders programları ve muallimlerin seçimi karma bir Maarif Meclisi tarafından yapılacaktı.¹⁵ Bu amaçla ilk olarak din ve mezhep far- kı gözetmeksizin bütün tebaanın eğitim hakkından yararlanması için Müslüman ve Gayrimüslim unsurların temsilcilerinden oluşan *Meclis-i Muhtelit-i Maarif’in* kurul- ması kararlaştırılmıştır.¹⁶ Diğer taraftan, fermanın sağladığı serbestlik Ermeni, Bulgar ve Rumlar arasında eğitim faaliyetinin hızlanmasına yol açmıştır. Bu yeni duruma uy- gun olarak eğitimde merkezîyetçiliği sağlamak ve sayıları artan Müslim-Gayrimüslim okullarını denetlemek amacıyla 17 Mart 1857 tarihinde *Maarif-i Umûmiye Nezâreti* kurulmuştur. Böylece, eğitimin sekülerleştirilmesi konusunda önemli bir adım daha atılmıştır.¹⁷ Nezâretin kurulmasından kısa bir süre sonra (7 Nisan 1857), Müslim ve Gayrimüslim okullarının denetimi için Müslüman, Rum, Ermeni, Katolik, Protestan ve Yahudi olmak üzere birer temsilciden oluşan *Meclis-i Muhtelit-i Maarif* teşkil edilmiştir.¹⁸ Maarif Nezâreti, ilk etapta rüşdiyelerin yaygınlaştırılmasına yoğunlaştı. Diğer taraftan, 1862-1865 yılları arasında çıkarılan Rum (1862), Ermeni (1863) ve Yahudi Milleti (1865) Nizamnâmeleri ile laik unsurların cemaat yönetimine katılımı sağlandı.¹⁹ 1867 yılında kurulmasına karar verilen Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Li- sesi), Gayrimüslim tebaaya da açık olacaktı. Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi Fransız Mösyö De Salve’in müdürlüğünde 1868 yılında 147 Müslüman, 48 Ermeni (Gregor- yen), 36 Rum, 34 Bulgar, 23 Katolik ve 19 Ermeni Katolik öğrenci ile eğitim hayatına başladı. Bu vesile ile Papa’nın yasağına rağmen Katoliklerin okula yazıldığını, Yahudi cemaatinin ise “Hristiyan idaresindeki bir İslam mektebi” olarak gördükleri bu okula öğrenci göndermemeyi tercih ettiklerini belirtmemiz gerekir.²⁰ Osmanlı eğitiminde en kapsamlı düzenleme şüphesiz Fransız modeli ile hazırlanan ve II. Meşrutiyet dö- nemine kadar geçerliliğini koruyan 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi’dir. Bu noktada Çanakkale’deki eğitim kurumlarının niteliğinin anlaşılması bakımından Ma- arif Nizamnâmesi’nin sıbyan ve rüşdiye mektepleri ile Mekâtib-i Husûsiye ile ilgili kısımlarını ele alacağız.

Osmanlı Devleti’nde eğitimi düzenleyen 1869 Maarif Nizamnâmesi’nin 1. mad- desini, okulları *Mekâtib-i Umûmiye* ve *Mekâtib-i Husûsiye* olarak iki kısma ayırıyordu.

15 Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 728, 729; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 15; Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin...*, s. 158; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yöne- timi*, 2. bsk. Risale Basın-Yayın Ltd, İstanbul 1996, s. 115; Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşme- si...*, s. 67.

16 Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, s. 246.

17 Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi...*, s. 67-69.

18 Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, s. 249.

19 Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin...*, s. 170-190.

20 Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s. 728; Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin...*, s. 160, 161.

Buna göre umûmî mekteplerin denetim ve idaresi devlete aitti. Husûsî mekteplerin ise yalnız denetimi devlete ait olup, kuruluş ve idaresi şahıslara veya cemaatlara aitti. Nizamnâmenin 2. maddesi eğitimi üç kategori ve beş sınıfa taksim ediyordu. Buna göre birinci aşamada Sıbyan ve Rüşdiye mektepleri; ikinci aşamada İdadî ve Sultanîler, üçüncü aşamada ise Mekâtib-i Âlî'ler (Yüksek Okullar) yer alıyordu.

Maarif Nizamnâmesi, her mahalle ve köyde gerektiği takdirde bir-iki mahalle veya köyde en az bir sıbyan mektebi açılmasını, nüfusu karma olan köy ve mahallelerde İslam ve Gayrimüslim çocukları için ayrı okullar açılmasını öngörüyordu (m.3). Sıbyan mekteplerinin inşaat ve tamir masrafları ile muallim maaşları vs. masrafları mahalle ve köyde bulunan cemaatlerin heyet-i umûmiyesi tarafından karşılanacaktı (m.4). Sıbyan mektebi öğretmenleri, (Muallimîn) nizamnâmesine uygun olarak seçilip, tayin edilecekti (m.5). Sıbyan mekteplerinin eğitim süresi dört yıl olacaktı. İslam ve Gayrimüslim mekteplerinde müfredat ayrı olacaktı. Gayrimüslim öğrencilere kendi din ve mezheplerine ait dersler okutulacak ve din dersleri ruhanî reislerce verilecekti. Gayrimüslim mekteplerinde eğitim, Muhtasar Tarih-i Osmanî ve Muhtasar Coğrafya dersleri dâhil, kendi dilleri ile yapılacaktı. (m.6). 6-10 yaş arasındaki erkek ve 7-11 yaş arasındaki kız çocuklar için sıbyan mekteplerine gitmek zorunlu idi (m.9). Sıbyan mekteplerinde tahsilini tamamlayan öğrenciler alacakları şahadetnâme (diploma) ile sınavsız olarak rüşdiye mekteplerine kabul edileceklerdi (m.14). Bir mahalle veya köyde bir cemaate mahsus olarak iki sıbyan mektebi varsa bir tanesi kız çocuklarına tahsis edilecekti. Eğer bir okul varsa ayrı okul kuruluncaya kadar aynı cemaatin kız ve erkek çocukları aynı mektebe gidebileceklerdi (m.15). Kız mekteplerinde hocalar ve dikiş ustaları kadın olacaktı. Ancak, ehliyetli kadın öğretmenler yetiştirilinceye kadar yaşlı ve edepli erkek öğretmenler tayin edilebilecekti (m.16).

1869 Maarif Nizamnâmesi, beş yüz haneyi geçen yerlerde ahaliyi sırf Müslüman ise yalnız İslam ve sırf Hristiyan ise yalnız Hristiyan çocukları için rüşdiye mektepleri açılmasını öngörüyordu. Nüfusu karma olan yerlerde İslam ve Hristiyan çocukları için ayrı rüşdiyeler yapılacaktı. Ancak, bunun için Müslim veya Gayrimüslim ilgili cemaatin en az yüz hane olması gerekiyordu (m.18). Rüşdiye mekteplerinin inşaat masrafları ile muallim ve hademe maaşları vs. bütün masrafları Vilâyet Maarif İdaresi sandığından karşılanacaktı (m.19). Öğrenci sayısına bağlı olarak her rüşdiyede birer muallim-i evvel ve sanî olacak ve bunlar Muallimîn Nizamnâmesi'ne uygun olarak seçilip, tayin edileceklerdi. Ayrıca, okullarda mubassır ve bevvab istihdam edilecekti (m.21). Rüşdiye mekteplerinin tahsil süresi dört yıl olacaktı. Mektebin bulunduğu mahalde çoğunlukla kullanılan dil ile ticaretin yaygın olduğu memleketlerde istekli zeki öğrencilere dördüncü sınıfta Fransızca dersi verilebilecekti. Bu derslerden din ve fen dersleri (umûr-u mezhebiye ve fûnûn) her milletin kendi dili ile verilecek ve kendi lisanları da ayrıca okutulabilecekti. Gayrimüslim çocukların din dersleri ruha-

ni reisler tarafından verilecekti (m.23). Rüşdiye mekteplerinde tahsilini tamamlayıp şahadetnâme alan öğrenciler imtihansız olarak idadi mekteplerine kaydolabilecekti (m.26). Kız rüşdiyeleri ise büyük şehirlerde Müslim ve Gayrimüslim çocukları için ayrı olarak tesis edilecekti. Ancak, karma şehirlerde rüşdiye açılabilmesi için ilgili cemaatin en az beş yüz hane olması gerekiyordu. Kız rüşdiyeleri ilk etapta İstanbul, daha sonra ise vilâyet merkezlerinde açılacaktı (m.27). Kız rüşdiyelerinin hocaları kadın olacak, ancak, ehliyetli kadın öğretmenler yetiştirilinceye kadar yaşlı ve edep- li erkek öğretmenler tayin edilebilecekti (m.28). Kız rüşdiyelerinde de tahsil süresi dört yıl olacaktı. Kız rüşdiyelerinde okutulacak dersler erkek rüşdiyelerine göre biraz farklı idi. Yine Gayrimüslim kız çocuklarına din dersleri ruhani reisler tarafından verilecekti. Ayrıca, Gayrimüslim mekteplerinde Arapça ve Farsça yerine kendi dilleri okutulacaktı (m. 29).

1869 Maarif Nizamnâmesi, bin haneyi geçen ve hal ve mevkice lüzum görülen kasabalarda rüşdiye mezunu Müslim ve Gayrimüslim çocukların karma olarak okuyacakları idadiler açılmasını öngörüyordu (m.33, 34). İdadilerin inşaat masrafları ile muallim ve hademe maaşları vs. bütün masrafları Vilâyet Maarif İdaresi sandığından karşılanacaktı (m.35). Her idadide çeşitli ilimler için muavinlerle altı adet muallim olup, bunlar İstanbul’da (açılacak olan) Büyük Darülmuallimîn’in şahadetnâmesi ve Maarif Nezâreti’nin rey-i ile seçilip, tayin edileceklerdi (m.36). İdadilerin eğitim süresi üç yıl olacaktı (m.38).

1869 Maarif Nizamnâmesi ayrıca, her vilâyetin merkezi olan şehir veya kasabasında hangi milletten olursa olsun idadi mezunlarının ücretle imtihansız olarak alınacakları Mekteb-i Sultanîler’in açılması öngörülüyordu (m.40). 1869 Maarif Nizamnâmesi’nin 51. maddesi Darülmuallimîn, Darülmuallimât, Darülfünûn ile Fünûn ve Sanayi Mekteplerini ise Mekteb-i Âli olarak tanımlıyordu (m.51).

1869 Maarif Nizamnâmesi’nin ikinci kısmı Mekâtib-i Husûsiye ile ilgili idi. Nizamnâmenin 129. maddesi, cemaatler tarafından veya gerek Osmanlı tebaası, gerekse Ecnebi tebaası olan kişiler tarafından ücretli veya ücretsiz olarak açılan ve idare edilen mektepleri “Mekâtib-i Husûsiye” (Özel Okullar) olarak tanımlıyordu. Bunların masraf ve tahsisatları kurucuları veya bağlı oldukları vakıflar tarafından karşılanacaktı. Bu tür okulların açılabilmesi için üç şart öngörülüyordu: Birinci olarak, muallimlerin elinde Maarif Nezâreti tarafından veya mahallî maarif idaresinden şahâdetnâme bulunması; ikinci olarak bu mekteplerde âdâba ve politikaya aykırı ders okutulmaması için talim olunacak derslerin cetveli ve kitapların Maarif Nezâreti’nden veya Mahallî Maarif İdaresi’nden tasdik edilmesi ve son olarak taşrada Vilâyet Maarif İdaresi’yle vilâyet valisinden; İstanbul’da ise Maarif Nezâreti tarafından resmi ruhsat alınması gerekiyordu. Bu üç şart tam olarak yerine getirilmedikçe Husûsî Mekteple-

rin açılmasına ve devamına izin verilmeyecek ve aykırı durumların görülmesi halinde okul kapatılacaktı. Ayrıca, Husûsî Mektep tesis edenlerin tayin edecekleri öğretmenlerin şahadetnâmelerini Maarif İdaresi'ne onaylatmaları gerekiyordu.

Yine Maarif Nizamnâmesi'ne göre İstanbul'da Maarif Nezâreti'ne bağlı olarak Müslim ve Gayrimüslim üyelerden oluşan Meclis-i Maarif-i Kebir kurulacaktı (m.131). Vilâyetlerde ise bu meclise tabi olarak Maarif Müdürü idaresinde Vilâyet Maarif Meclislerinin açılması öngörülüyordu. Bu heyet biri Müslim, diğeri Gayrimüslim iki muavin ve yine ikisi Müslim, ikisi Gayrimüslim dört muhakkik ve 4-10 kişi arasında gayri muvazzaf bir kâtip, bir muhasip ve bir sandık eminden oluşacaktı. Ayrıca, vilâyete bağlı merkezlerde biri Müslim, diğeri Gayrimüslim iki müfettiş bulunacaktı (m.143).²¹

Görüldüğü üzere Maarif Nizamnâmesi sıbyan ve rüşdiye düzeyindeki okulları cemaatlere bırakıyordu. Rüşdiye mekteplerinde *"her sınıf tebaa etfâlinin mebâdi-i ulûm-u diniyesi tedris olunmak lazım gelmesinden dolayı bu nevi mekteplerin her cemaat için başka başka teşkili"* gerekli görülmüştü.²² Dolayısıyla Gayrimüslim çocuklara temel eğitim kendi okullarında ve kendi dilleri ile verilecekti ve ruhban sınıfının eğitim üzerindeki etkisi devam ediyordu. Öte yandan, sıbyan mekteplerinin inşaat, tamir ve diğer masraflarının halk tarafından karşılanacak olması mekteplerin yaygınlaştırılmasını geciktirdi. Gayrimüslim cemaatler okulların devlet tarafından denetlenecek olmasından ve öğretmenlerin devletin açacağı öğretmen okullarında yetiştirilecek olmasından rahatsızlık duydular.²³ Diğer taraftan, 23 Aralık 1876'da ilan edilen Kanun-i Esasî, Osmanlı tebaasının eşitliğini anayasal garanti altına alıyordu. Kanun-u Esasî'nin 15. maddesi'ne göre eğitim işi serbestti ve muayyen kanunlara uymak koşuluyla her Osmanlı vatandaşı umumî ve husûsî eğitime mezundu. 16. madde bütün okulları devletin nezâreti altına alıyordu. Ayrıca, *"tebaa-i Osmaniye'nin terbiyesi bir siyak-ı ittihat ve intizam üzere olmak için iktiza eden esbaba teşebbüs olunacak ve milel-i muhtelifenin umur-u itikadiyelerine müteallik olan usul-ü talimiyeye halel getirilmeyecekti."*²⁴ Ancak, Kanun-u Esasî kısa ömürlü olduğu gibi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbî'nde yaşanan tecrübeden sonra Gayrimüslim öğrencilerin askeri okullara alınması usulü terk edildi.²⁵ 1872 yılında Nuruosmaniye'de numune olarak

21 *Düstur*, 1. Tertip, c. 2, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1289, s. 184-208; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 63, 93, 94, 118; İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ocak Yayınları, Ankara 1993, s. 22-27; Korkmaz, "Kal'a-i Sultaniye'de...", s. 165-176; Uygun, *Çanakkale'de Eğitim...*, s. 21-54.

22 Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 115.

23 Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin...*, s. 162.

24 Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, s. 80; Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin...*, s. 163; Uygun, "Çanakkale'deki Azınlık Okulları", s. 1307.

25 Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin...*, s. 163.

yeni bir sıbyan mektebi açılmış ve daha sonra taşrada da açılmaya başlanan bu okullara geleneksel sıbyan mekteplerinden farklı olarak modern eğitim verilmesi sebebiyle *iptidai mektep* adı verilmişti.²⁶ Bununla birlikte, iptidai mektepler, ancak II. Abdülhamid döneminde 1882 yılından sonra yaygınlaşmaya başlamış ve bu süreç II. Meşrutiyet dönemine kadar devam etmiştir.²⁷ Öte yandan, II. Abdülhamid döneminde genel olarak okul sayısında büyük bir artış olmuştur.²⁸ Osmanlı Devleti, İdadi, Sultanî ve Yüksekokul düzeyinde Türkçe eğitim veren okullarda hem devletin ihtiyaç duyduğu kadroların yetiştirilmesini, hem de Müslim ve Gayrimüslim çocukları kaynaştırmayı ve Osmanlıcılık ideali etrafında birleşmelerini hedefliyordu. Buna karşılık, 1876’ya kadar İstanbul dışında yalnızca bir idadi açılabilmişti. İdadiler ancak 1885 yılından sonra yaygınlaştırılabilirdi. Bununla birlikte, idadilerin öğrenim süresi ve programları değiştirildi.²⁹ Ayrıca, II. Meşrutiyet devrine kadar Galatasaray Mekteb-i Sultanisi dışında Sultanî düzeyinde okul açılmadı. II. Meşrutiyet döneminde ise İdadi programları genişletilmek suretiyle meydana getirilen okullara Sultanî denmeye başladı.³⁰ Diğer taraftan, vilâyetlerde maarif müdürlüklerinin kurulması da 1891 yılına kadar sürdü. Bazı vilâyetlerde ve müstakil sancaklarda ise Bağdat, İzmit ve Çanakkale’de olduğu gibi, müdürlük vazifesi 1898 yılında idadi müdürlerine ya da maarif muhasebecilerine veya diğer memurlara verildi.³¹ Müstakil Biga Sancağı’nın merkezi olan Kale-i Sultaniye’de (Çanakkale) de maarif müdürlüğü yetkisi 1898’den II. Meşrutiyet dönemine kadar Biga Sancağı İdadi Müdürü’nün uhdesindeydi.³² Dolayısıyla 1869 Maarif Nizamnâmesi’nin pek çok maddesi hayata geçirilmedi. Bilhassa, Rum Ortodoks Patrikhanesi, geleneksel imtiyazlarına hâle geldiği gerekçesiyle okulların denetimine karşı çıkmış ve bu hususta Babiâli ile Patrikhane arasında zaman zaman sorunlar yaşanmıştır.³³ Zühtü Paşa’nın 1894’te kaleme aldığı bir raporda belirtildiği üzere 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi’nin 129. maddesine aykırı olma-

26 Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 65, 70, 71; Alkan, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e...*, s. 5.

27 Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 68, 69; Korkmaz, “Kal’a-i Sultaniye’de...”, s. 170.

28 Alkan, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e...*, s. 20, 33.

29 Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 118, 119 vd.

30 Alkan, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e...*, s. 7; Korkmaz, “Kal’a-i Sultaniye’de...”, s. 175.

31 Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 40.

32 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezâreti, Mektubi Kalemi (ME.MKT), No. 391/50; Lef 1, 4 Ramazan 1315/14 Kânunusânî 1313 (26 Ocak 1898); BOA, ME.MKT, No. 540/4, Lef 1, 29 Teşrinievvel 1316 /11 Kasım 1900; Lef 2, 15 Şaban 1318/25 Teşrinisânî 1316 (8 Aralık 1900); BOA, ME.MKT, No. 906/14, 17 Zilkade 1323 (13 Ocak 1906); *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, Birinci Sene, H. 1316, Matbaa-i Amire, Dârü’l-Hilâfeti’l-Âliyye, 1316, s. 1252; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, İkinci Defa, H. 1317, Matbaa-i Amire, Dârü’l-Hilâfeti’l-Âliyye, 1317, s. 1490; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, Üçüncü Sene, H. 1318, Matbaa-i Amire, Dârü’l-Hilâfeti’l-Âliyye, 1318, s. 1668; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, Dördüncü Sene, H. 1319, Matbaa-i Amire, Dârü’l-Hilâfeti’l-Âliyye, 1319, s. 980; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, Altıncı Sene, H. 1321, Asır Matbaası, Dârü’l-Hilâfeti’l-Âliyye, 1321, s. 737.

33 Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin...*, s. 172, 173 vd.

sına rağmen Rum okullarına bazı haklar tanınmış ve “...mekâtibin ders programları Patrikhane ve metropolidhanelerce tanzim veya tasdik ve muallim ve muallimleri(n) diploma ve şehadetnâmeleri yine anlar tarafından tasdik olunacağı...” hususu Babîali tarafından kabul edilmiştir.³⁴ Ayrıca, ecnebi okullarının denetiminde de yabancı devletlerin ve konsolosların araya girmesi ile başarılı olunamamıştır.³⁵

2. Çanakkale’de Gayrimüslim ve Ecnebi Eğitim Kurumları

İstanbul’un fethinden sonra payitahtın savunmasını güçlendirmek ve Bahr-i Sefid Boğazı’ndan geçişi denetim altına almak amacıyla Fatih Sultan Mehmed tarafından 1463 yılında Kilitbahir kalesiyle birlikte karşılıklı olarak inşa ettirilen Kale-i Sultaniye, modern Çanakkale’nin nüvesini teşkil etmiştir. Fatih Sultan Mehmed, hem kalenin içinde, hem de varoşunda yaptırdığı iki caminin (Ebu’l-Feth ve Fatih Camii/Cami-i Kebir) yanı sıra bir hamam inşa ettirmiş ve kurduğu vakıflarla Çanakkale’nin temelini atmıştır.³⁶ Böylece, kale varoşunda Cami-i Kebir etrafında bir Türk Mahallesi kurulmuş ve zamanla Rum, Ermeni ve Musevilerin şehre yerleş(tiril)mesi ile ekonomik ve ticari hayat gelişmeye başlamıştır. Ancak, Rum, Ermeni ve Yahudilerin şehre geliş tarihleri hakkında elimizde kesin veriler yoktur.³⁷ Sadrazam Öküz Mehmed Paşa’nın (sadâreti 1614-1616 ve ikinci kez 1619) Çanakkale’de üçü kale içinde, üçü de varoşta olmak üzere yaptırdığı altı adet vakıf çeşme ile ilgili sonraki dönemlerde yapılan yazışmalar, 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başlarında Çanakkale’de Rum, Ermeni ve Musevi cemaatlerinin teşekkül etmiş olduğunu göstermektedir. Buna göre, Sadrazam, Rum, Ermeni ve Yahudi taifesinden 83 nefer yerli reaya ile taşradan gelerek şehre tavattun eden (yerleşen) 75 nefer *haymana* reayası olmak üzere Rum, Ermeni ve Yahudi milletinden 158 kişiyi, söz konusu çeşmeler ile suyollarının bakım ve tamiiri ile görevlendirmiş ve bu hizmetlerine karşılık avarız-ı divaniye, bedel-i nüzul, ispençe, imdad-ı seferiye, tekâlif-i şakka vesair örfî vergilerden muaf tutulmalarını sağlamıştır.³⁸

34 Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*, s. 166; Uygun, *Çanakkale’de Eğitim...*, s. 57, 58; Uygun, “Çanakkale’deki Azınlık Okulları”, s. 1310.

35 Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*, s. 80, 83 vd.

36 Besim Darkot, “Çanakkale”, *İslam Ansiklopedisi*, 3. Cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, s. 338; Metin Tuncel, “Çanakkale”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 8, İstanbul 1993, s. 198.

37 Çanakkale’de nüfus gelişimi ve Gayrimüslim cemaatlerin teşekkülü hakkında bkz. Şerif Korkmaz, “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin İdari ve Nüfus Yapısı”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S.3, 2005, s. 116-118; Mustafa Kulu, “1530’larda Çanakkale Yöresinde Yerleşim ve Nüfus”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S. 2, 2004, s. 197-240; Mustafa Kulu, *A Brief History of the Dardanelles Jews during Early Tanzimat Years (1839-1845)*, Unpublished MA Thesis, Department of History, Middle East Technical University, Ankara 2005, p. 7-12; Mustafa Kulu, “Kale-i Sultaniye’de Yahudi Yerleşimi ve Nüfusu”, *Çanakkale Savaşları Tarihi*, c. II, (Ed. Mustafa Demir), Değişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 807-809.

38 BOA, Cevdet, Belediye (C.BLD), No. 123/6140, 29 Muharrem 1135 (9 Kasım 1722); BOA, C.BLD, No. 55/2740, 29 Muharrem 1191 (9 Mart 1777); BOA, Cevdet, Adliye (C.ADL), No. 88/5299, 29

19. yüzyıl başlarında Çanakkale’de 252 Rum, 198 Ermeni ve 110 Musevi olmak üzere 560 cizye mükellefi yerli reaya yaşıyordu.³⁹ 1817 yılında ise 309 Rum, 228 Ermeni ve 153 Yahudi vergi mükellefi erkek nüfus mevcuttu.⁴⁰ 1824 yılında yapılan vergi ve nüfus sayımında ise Çanakkale’de yerli ve yabancı⁴¹ reaya olmak üzere 749 Müslüman (Türk), 580 Rum, 338 Ermeni ve 272 Yahudi erkek nüfus tespit edilmiştir. Bu sayıya erkek çocuklar da dâhildir.⁴² Buna göre, Çanakkale merkezinde 3.900-4.000 dolayında toplam nüfus yaşadığını söylemek mümkündür. Osmanlı Devleti’nde modern anlamda ilk nüfus sayımı kabul edilen ve 1830-1831 yıllarında yapıldığı halde nüfus verilerinin 1831 yılında icmal olarak bir araya getirilmesi sebebiyle literatüre 1831 nüfus sayımı olarak yerleşen nüfus tahrirlerinde Biga Sancağı’nda Bozcaada ve Gökçeada dışında Gayrimüslim unsurlar sayılmamıştır.⁴³ 1831 yılında icmal olarak bir araya getirilen nüfus verileri içinde Biga Sancağı’nda, Gökçeada (2.505) ve Bozcaada (793) hariç, sehven tümüyle yabancı reaya olarak kaydedilen 4.614 erkek nüfusla konsolosluk hizmetinde bulunduğu kaydedilen 58 Yahudi ile birlikte toplam 4.672 Gayrimüslim erkek nüfus, Behçet Loklar’ın tespit ettiği üzere 1824 sayım sonucunu yansıtmaktadır.⁴⁴

Tanzimat’ın ilanından sonra 1840 yılında yapılan temettuat sayımına göre Çanakkale’de dört Müslüman (Cami-i Kebir, Yalı, Arslanca, Çınarlık) ve üç Gayrimüslim (Rumıyan, Ermenıyan ve Yahudıyan) mahallesi mevcuttu.⁴⁵ Bu sayımda Müslü-

Şevval 1207 (9 Haziran 1793); BOA, C.BLD, No. 15/717, 22 Muharrem 1218 (14 Mayıs 1803); BOA, C.BLD, No. 102/5090, 29 Muharrem 1218 (21 Mayıs 1803); BOA, Cevdet, Saray (C.SM), No. 50/2512, 29 Rebiülevvel 1218 (19 Temmuz 1803); BOA, C.BLD, No. 101/5028, 13 Rebiülevvel 1223 (9 Mayıs 1808).

39 BOA, C.SM, No. 50/2512, 29 Rebiülevvel 1218 (19 Temmuz 1803).

40 BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.), No. 7636, 26 Zilkade 1232 (7 Ekim 1817).

41 Burada yabancı terimi ile kastedilen reaya, çoğunlukla yanlış yorumlandığı üzere ecnebi tabiiyetinde olmayıp, Kale-i Sultaniye’li olmadığı halde çalışmak, ticaret vs. amaçlarla dışarıdan gelerek Kale-i Sultaniye’de ikamet eden Osmanlı tebaası reayayı ifade etmektedir. Tanzimat Döneminde Biga Sancağı’na bağlı kaza ve köylerde bulunan yabancı reayanın sayısı, meslekleri, memleketleri ve ödedikleri cizye miktarı hakkında geniş bilgi için bkz. Behçet Loklar, *Tanzimat Dönemi’nde Biga Sancağı’nda Cizye Rejimi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Çanakkale 2012.

42 Loklar, *Biga Sancağı’nda Cizye Rejimi*, s. 77; Kulu, *A Brief History of the Dardanelles Jews...*, s. 13, 14. Kulu, bu defterin tarihini sehven 1827 olarak çevirmiştir.

43 Loklar, *Biga Sancağı’nda Cizye Rejimi*, s. 78, 79.

44 Loklar, *Biga Sancağı’nda Cizye Rejimi*, s. 78, 79. Biga Sancağı’nda nüfus sayımının detayları için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, II. Baskı, DİE, Ankara 1997, s. 156; 210, 211; Korkmaz, “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin...”, s. 118.

45 Korkmaz, “Kal’a-i Sultaniye’de...”, s. 163, 164; Korkmaz, “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin...”, s. 111; Mustafa Kulu, “Tanzimat Fermanı’nın Çanakkale’ye Yansıması: 1840 Tarihli Çanakkale Temettuat Defteri ve Temettü Vergisi”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S. 4, 2006, s. 101-103; Yücel Öztürk, “XIX Asrın Ortalarında Sultaniye Kazası”, *Çanakkale Savaşları Tarihi*, c. II, (Ed. Mustafa Demir), Değişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 910; Öztürk, Çay Mahallesi’nin 1840 yılında mevcut olduğunu, ancak nüfus kaydedilmediğini belirtmektedir (aynı yer).

man mahallelerinde 630, Gayrimüslim mahallelerinde ise 601 hane kaydedilmiştir.⁴⁶ Bu verilere göre, 1840 yılında Çanakkale’de 3.150 Müslüman ve 3.000 Gayrimüslim olmak üzere 6.150 dolayında nüfus yaşıyordu.

Tanzimat’tan önce Ermeni cemaati dışında Çanakkale Gayrimüslimlerinin okullarına dair elimizde veri olmamakla birlikte, her cemaatin kendi mahallelerinde ibadethaneleri dâhilinde çocuklarına eğitim verdikleri varsayımında bulunulabilir. Çanakkale’de yaşayan Rum, Ermeni ve Yahudilerin Tanzimat döneminde sıbyan mekteplerine sahip oldukları, 1869 Maarif Nizamnâmesi’nin ilanından sonra ise iptidai ve rüşdiye seviyesinde okullar açtıkları görülmektedir. Ayrıca, ecnebi okulu statüsünde Alyans İsrailit, Katolik ve Protestan mektepleri kurulmuştur. Öte yandan, 1869 Maarif Nizamnâmesi’nin umûmi mekteplerle ilgili maddeleri (m. 3, 4) Sıbyan mekteplerinin inşasını halkın uhdesine bırakıp, rüşdiye mekteplerinin devlet tarafından yapılmasını öngörmekte (m. 18, 19) ise de uygulamada Gayrimüslim mektepleri, ecnebi mektepleriyle birlikte Osmanlı Devleti genelinde Husûsi Mektepler kategorisinde değerlendirilmiş ve bu okullarla ilgili işlemler 1869 Maarif Nizamnâmesi’nin 129. maddesi doğrultusunda yürütülmüştür.⁴⁷

2.1. Rum Mektepleri

Vital Cuinet, Çanakkale Rumlarının 1740’lara doğru aşağı yukarı sadece 80 hainenin oluşturduğu ayrı bir mahallelerinin olduğunu ve 1793’te bir Rum kilisesinin yapıldığını belirtmektedir.⁴⁸ Ancak, Osmanlı belgeleri bu tarihten önce de Çanakkale Rumlarının kendilerine mahsus bir kiliseleri olduğunu göstermektedir. Nitekim Kale-i Sultaniye Rumlarının kocabaşı, ihtiyar, papaz vs. ahalileri 19 Haziran 1793’te kadiya başvurmuşlar ve kiliselerinin eski seferlerde bazı askerler tarafından yakıldığını belirterek *vaz-ı kadîmi üzere* tamir etmelerine izin verilmesi ricasında bulunmuşlardır.⁴⁹ Aşağıda görüleceği üzere sonraki yazışmalardan bu kilisenin (Panaya Kilisesi) bugünkü askerlik şubesi civarında olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, Panaya Kilisesi etrafında kurulmuş olan büyük Rum Mahallesi, mahalli literatürde sıkça vurgulandığı üzere 19. yüzyıl sonlarında değil, daha 18. yüzyıl ortalarında Yahudi

46 Kulu, “Tanzimat Fermanı’nın Çanakkale’ye Yansıması...”, s. 104; Kulu, “Kale-i Sultaniye’de Yahudi Yerleşimi...”, s. 811; Korkmaz, “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin...”, s. 119; Krş. Öztürk, “XIX Asrın Ortalarında Sultaniye Kazası”, s. 948.

47 Cemaat okulları ve ecnebi mekteplerinin inşası ve tamirinde uygulanan prosedür ve örnekler hakkında bkz. Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*, s. 37-55.

48 Vital Cuinet, *La Turquie D’Asie: Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L’Asie Mineure*, Tome troisième, Ernest Leroux, éditeur, Paris, 1894, p. 745, 746; Korkmaz, “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin...”, s. 117, 118.

49 BOA, C.ADL, No. 88/5299, 29 Şevval 1207 (9 Haziran 1793); BOA, C.ADL, No. 88/5295, tarihsiz.

Mahallesi’nin doğusunda teşekkül etmiştir.⁵⁰ Buna karşılık, sahil kesiminde günümüzde Saat Kulesi’nin bulunduğu bölge ile Kemalyeri Sokak (eski Lapota Sokağı) istikametinde de bir Rum yerleşiminin olduğu bilinmektedir.⁵¹ Tanzimat’tan önce Panaya Kilisesi etrafındaki papaz odalarında Rum çocuklarının eğitildiğini söylemek mümkündür.

1840 yılında yapılan temettuat tahririnde Çanakkale’de 307,⁵² 1843 sayımında ise 378 Rum hanesi kaydedilmiştir.⁵³ Bu verilere göre 1843’de şehirde yaklaşık 1.900 dolayında Rum nüfus yaşıyordu. Vital Cuinet, Çanakkale’de Rum Erkek Mektebi’nin 1842 yılında yapıldığını aktarmaktadır.⁵⁴ Osmanlı arşivinde Çanakkale’deki Rum mektepleri ile ilgili ilk bilgiler şehirde meydana gelen yangınlar dolayısıyladır. Buna göre 1845 yılında Rumlara ait iki mektep vardı:

26 Ekim 1845’te Rum Mahallesi’nde mumcu Acı Theodoros’un evinde başlayan ve on beş saat süren yangın şehrin sahil tarafı hariç kara tarafındaki mahallelerini küle çevirmiştir. Bu yangında yalnızca Rum Mahallesi’nde 250, Yahudi Mahallesi’nde 112, Ermeni Mahallesi’nde kilise sırasında ve Sarıçay tarafında 45 ve Müslümanların oturduğu Çınarlık Mahallesi’nde 50 olmak üzere 457 hane; ayrıca köprü yakınında 1 han ile yine köprü yakınında Çınarlık Camisi; Yahudi Çarşısı ortasındaki Tıflı Camisi (kısmen) ile 5 debbağhâne, 2 simitçi fırını, 3 ekmekçi fırını, büyük hamam, 2 Ermeni meyhanesi, 1 değirmen, 2 Rum mektebi ve metropolithane (papaz odaları) ile 120 kahvehane ve dükkân yanmıştır.⁵⁵ Rum Mahallesi’nde 1840 ve 1843 yılındaki hane

50 Şehabettin Kalfa’nın Rumiyan Mahallesi’nin 1740’larda dağınık durumda bulunan bazı Rum ailelerin bugünkü Asaf Paşa Caddesi ekseninde Rum Ortodoks Kilisesi etrafında ve bugünkü Cumhuriyet ve İstiklâl İlköğretim Okullarının bulunduğu yerde kurulduğu şeklindeki tespitin ilk kısmı tutarlıdır. Şehabettin Kalfa, “Çanakkalede Yerleşim ve 19.yy. da Mahalleler”, <http://www.gezikolik.com/tr/tarih_kultur/genel_bilgiler/turkiye/canakkale/canakkalede_yerlesim_ve_19_yy_da_mahalleler/_e_4021.aspx> , Son güncelleme: 13 Ekim 2008. Ancak, aşağıda görüleceği üzere Rum Mahallesi’nin 1870’lerden sonra İstiklâl İlköğretim Okulu; 1900’lerin başında ise Cumhuriyet İlköğretim Okulu’nun bulunduğu ve o sırada Kalafat Yeri olarak tabir edilen ve daha sonra Sirabahçeler mevkii adı verilen bölgeye doğru genişlemeye başladığını belirtmemiz gerekir.

51 İsmail Erten, *Çanakkale: Kent Yazıları*, Aynalı Pazar Yayınları, Çanakkale, 2006, s. 97, 112, 143. İsmail Erten, ilk Rum yerleşiminin bu bölgede olduğunu, Müslüman Mahallesi’nin (Cami-i Kebir Mahallesi) kuzeye doğru genişlemesiyle Rum Mahallesi’nin büyümediğini ve bu bölgenin daralmasıyla 1800’lerin sonunda Müslüman Mahallesi’ni atlayarak İstiklâl ve Cumhuriyet İlkokullarının bulunduğu bölgede ikinci bir Rum Mahallesi’nin kurulduğunu belirtmektedir.

52 Korkmaz, “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin...”, s. 119; Kulu, “Tanzimat Fermanı’nın Çanakkale’ye Yansıması...”, s. 104; Kulu, “Kale-i Sultaniye’de Yahudi Yerleşimi...”, s. 811; Öztürk, “XIX Asrın Ortalarında Sultaniye Kazası”, s. 948.

53 Korkmaz, “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin...”, s. 119.

54 Cuinet, *La Turquie D’Asie*, s. 699; Korkmaz, “Kal’a-i Sultaniye’de...”, s. 182.

55 BOA, İrâde, Dâhiliye (İ.DH), No. 112/5679, Lef 1 (tarihsiz), Lef 8, 29 Şevval 1261. Lef 2 ve 3’de ise bu yangında 35 İslam hanesi, 45 dükkân; 1 bab hamam, 2 cami; Ermenilere ait 50 hane, 38 dükkân, şaraphane; Rumlara ait 239 hane, 36 dükkân, 2 mektep ve metropolithane ile Yahudilere ait 196 hane ve dükkân olmak üzere en az 641 adet hane ve dükkânın yandığı belirtilmektedir. Yangının detayları hakkında bkz. Şerif Korkmaz, “Çanakkale’de Yangınlar (1836–1866)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXIX, S. 48, Eylül 2010, s. 58, 59.

sayıları göz önüne alındığında yangının, Rum Mahallesi'nin büyük bölümünü tahrip ettiği görülmektedir. Öte yandan, yanan iki Rum okulundan birisinin kız mektebi olduğu tahmininde bulunulabilirse de sonraki yazışmalarda yalnızca bir Rum okulundan söz edilmektedir.

Osmanlı hükümetinin yanan bölgelerde kadastro çalışmaları tamamlanmadan inşaat izni vermemesi sebebiyle şehirde imar ve inşaat faaliyetleri bir süre gecikmiştir. Rum cemaatinin mahallelerinde bulunan kilise avlusundaki yanmış papaz odaları ile mektebin tekrar inşası için başvurması üzerine Sadâret, Biga Mutasarrıflığı'ndan usûl gereği kadı ve mimar tarafından inşası istenen mahallerin keşif ve muayenesinin yapılarak her bir mahallin uzunluk, genişlik ve boy ölçülerini gösteren krokilerinin çizilmesini ve şer'î ilam ve mazbatasıyla birlikte gönderilmesini istemiştir. Bunun üzerine, Çanakkale kadısı Said Efendizade Mehmed Rıza Efendi ve bir mimar tarafından keşif yapılarak krokileri çizilmiş (Ek 1) ve 12 Kasım 1846 tarihli bir ilamla papaz odaları ve mektebin yeniden inşası uygun görülmüştür.⁵⁶ Biga İdare Meclisi de konuyu 19 Kasım 1846 tarihli mazbata ile Sadâret'e göndermiştir.⁵⁷ Ancak, Fetva Emini tarafından yapılan incelemede inşası talep edilen papaz odalarıyla mektebin neden yandıkları ve kadim olduklarına dair güvenilir iki Müslüman'ın şahadeti gösterilmediği gibi, çizilen krokide de papaz odalarıyla mektebin ebatları belirtilmediği için kadı ilamının şer'an eksik olduğu gerekçesiyle 27 Kasım 1846'da başvuru geri çevrilmiş ve Biga Mutasarrıflığı'ndan bu hususların yerine getirilmesi istenmiştir.⁵⁸ Burada yukarıda belirttiğimiz üzere Tanzimat'ın ilk evresinde kilise ve mektep hukukuna ilişkin bir düzenleme yapılmadığı için Gayrimüslim mabed ve mekteplerinin tamiri ve aslına uygun olarak inşa edilmesi konusunda şer'î hukuktan kaynaklanan uygulama ve kısıtlamaların devam ettiği görülmektedir.⁵⁹ Bu yazışmaların akıbetini bilememekle birlikte Fetvahane'den talep edilen sahih ilam-ı şer'inin İstanbul'a gönderilmesi üzerine inşaata izin verilerek Rum Kilisesi avlusundaki papaz odaları ve mektebin yeniden yapıldığı, yine başka bir yangın vesilesi ile yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır. Çünkü bu kez yangının başlangıç noktası bizzat Rum Mektebi'dir. 28 Ağustos 1866 Salı gecesi Rum Kilisesi'nin içinde bulunan mektepte başlayan ve rüzgârın etkisiyle yayılan yangın yedi saat sürmüş ve bu yangında şehrin yarıya ya-

56 BOA, Sadâret, Mektubî Kalemi Evrakı (A.MKT), No. 59/31, Lef 3, 23 Zilkade 1262 (12 Kasım 1846); Lef 1, 2 Muharrem 1263 (21 Aralık 1846).

57 BOA, A.MKT, No. 59/31, Lef 4, 29 Zilkade 1262 (19 Kasım 1846).

58 BOA, A.MKT, No. 59/31, Lef 3, 7 Zilhicce 1262 (27 Kasım 1846); Lef 1, 2 Muharrem 1263 (21 Aralık 1846); Korkmaz, "Çanakkale'de Yangınlar...", s. 60, 61.

59 Gayrimüslim ibadethane ve kurumlarının inşa ve tamir prosedürü ve şer'î uygulamalar hakkında bkz. M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004, s. 281-303.

kını, 700 hane ve dükkân kül olmuştur.⁶⁰ Bu yangından sonra Rum Mektebi’nin ne zaman tamir ve inşa edildiği meçhuldür. Ancak, 1870 tarihli Cezâir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti Salnâmesi’ne göre Çanakkale’de 13 cami, mescit ve tekke, 1 Rüşdiye Mektebi, 8 İslam Sıbyan Mektebi, 3 kilise, 2 havra ve 3 Gayrimüslim mektebi bulunduğu⁶¹ göz önüne alınacak olursa Gayrimüslim okullarından birinin Rum cemaatine ait olması kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla Rum Erkek Mektebi, 1866-1870 yılları arasında yeniden yapılmış olmalıdır.

Vital Cuinet, Rum Kız Mektebi’nin 1870 yılında yapıldığını belirtmektedir.⁶² Buna göre, Rum Kız Mektebi, 1869 Maarif Nizamnâmesi’nin ilanından kısa bir süre sonra inşa edilmiş ise de okulun yapımında nizamnâmenin etkisi belirsizdir. Bununla birlikte, 1870’den itibaren Çanakkale’de Rum kız ve erkek çocukları iki ayrı mektepte eğitim görmeye başlamışlardır.

1862 yılında ilan edilen Rum milleti nizamnâmesi doğrultusunda laik unsurlar din adamlarının yanı sıra cemaat yönetiminde söz sahibi olmuşlar ve karma kilise idare heyetlerinde görev almaya başlamışlardır. Taşrada da metropolitlerin nezaretinde Karma Kilise Meclisleri kurulmuştur.⁶³ Bu bağlamda, Çanakkale’de de Rum cemaatinin eğitim ve din işleri İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi’ne bağlı olarak metropolit vekilinin sorumluluğunda karma Kilise İdare Heyeti tarafından yürütülmüştür. 1870 yılında Rum cemaatinin eğitim ve din işleri Metropolit vekili Agatan-gelos Efendi uhdesindeydi.⁶⁴ 1872 yılında Rum metropolit vekili Grigoryos Efendi idi. 1874-1876 yıllarında ise Papa İstefanaki metropolit vekilliğinde bulunuyordu.⁶⁵ Diğer taraftan, Babiâli’nin yukarıda belirtildiği üzere 1894’de Rum okullarının ders programlarının Patrikhane ve metropolitler tarafından düzenlenmesini ve öğretmenlerin diplomalarının onlar tarafından tasdik edilmesini kabul etmesiyle, Patrikhane’nin Rum okulları üzerinde etkinliği daha da artmıştır. Çanakkale’de de 1900’lerin başında metropolit vekili İrenos ile Kilise İdare Heyeti, yeni okulların yapımında ve idaresinde aktif rol almışlardır.

60 BOA, Sadâret Mektubî, Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM), No.361/95, 21 Rebiülâhîr 1283 (2 Eylül 1866); Korkmaz, “Çanakkale’de Yangınlar...”, s. 62, 63.

61 *Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid*, Defa 1, Sene 1287, Cezâir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti Matbaası, [y.y.], 1287, s. 45.

62 Cuinet, *La Turquie D’Asie*, s. 699; Korkmaz, “Kal’a-i Sultaniye’de...”, s. 182.

63 Athanasia Anagnostopulu, “Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi: Patrikhane, Cemaat Kurumları, Eğitim”, *19. Yüzyıl İstanbul’unda Gayrimüslimler*, (Ed. Pınelopi Stathis), (Çev. Foti ve Stefo Benlisoy), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 18-20.

64 *Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid*, 1287, s. 34.

65 *Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid*, Defa 3, Sene 1289, Cezâir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti Matbaası, [y.y.], 1289, s. 31; *Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid*, Defa 5, Sene 1291, Cezâir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti Matbaası, [y.y.], 1291, s. 25; *Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid*, Defa 6, Sene 1292, Cezâir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti Matbaası, [y.y.], 1292, s. 103; *Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid*, Defa 7, Sene 1293, Cezâir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti Matbaası, [y.y.], 1293, s. 113. 1293 Salnâmesi’nde metropolit vekilinin adı Papa İstefano şeklinde yazılmıştır.

Vital Cuinet'e göre 1891 yılında Rumların rüşdiye seviyesinde iki okulu vardı. Erkek Mektebi'nde 240, Kız Mektebi'nde ise 200 öğrenci okuyordu.⁶⁶ Rum Erkek Mektebi'nde Rumca dışında Türkçe ve Fransızca öğretiliyordu. Kız Mektebi'nde ise Rumca, dikiş, nakış ve halı dokumacılığı öğretiliyordu. Bu iki okulun yıllık giderleri yaklaşık 12.000 frank dolayındaydı. Diğer Gayrimüslim okulları için olduğu üzere Rum okulları için de mahalli hükümet ve konsolosların himayesinde her yıl kermes, piyango gibi etkinlikler düzenleniyor ve yardım toplanıyordu.⁶⁷

Maarif Nezâreti Salnâmelerine göre Rum Patrikhanesi'ne bağlı olan Çanakkale'deki Rum Erkek ve Kız Mekteplerinde 1895-1901 yılları arasında iptidaî ve rüşdiye seviyesinde eğitim veriliyordu. Maarif Salnâmelerinde Rum okullarının yapılış tarihi bilinemediği için *meçhul* veya *kadim* olarak kaydedilmişlerdir. Ayrıca, her iki okulun da 16 Kânunusânî 1309 (28 Ocak 1894) tarihinde ruhsatname aldığı görülmektedir.⁶⁸ Bu durum, Korkmaz'ın da vurguladığı gibi, 1869 Maarif Nizamnâmesi'ne rağmen bu okulların sağlıklı bir şekilde denetlenemediğini ve resmî ruhsatın okulların açılmasından uzun süre sonra alındığını göstermektedir. Ancak, bu örnek Çanakkale'ye ve Rum okullarına mahsus değildir. Nitekim Osmanlı Devleti genelinde Gayrimüslim ve Ecnebi okullarının çoğu ruhsatsız olarak açılmıştır.⁶⁹ Öte yandan, rüşdiye seviyesindeki okulların ayrı binaları olmayıp, eğitim mevcut mekteplerde yapılıyordu.

1316 (1898) ve 1317 (1899) Maarif Salnâmelerine göre 1895-1896 ve 1896-1897 senelerinde Rum Mektebi'nde 84 erkek – 60 kız öğrenci okuyordu.⁷⁰ 1318 (1900), 1319 (1901) ve 1321 (1903) Maarif Salnâmelerinde ise bu iki okula ait bilgiler ayrı olarak yazılmıştır. 1897-1898 ve 1898-1899 yıllarında Rum Erkek Mektebi'nde 174, Kız Mektebi'nde 114; 1900-1901 senesinde ise Erkek Mektebi'nde 170, Kız Mektebi'nde 110 öğrenci okuyordu.⁷¹ 1905-1908 yıllarında Kale-i Sultaniye Livası'nda iptidaî seviyede eğitim veren bir erkek, bir kız ve dokuz karma Rum okulu vardı. Ayrıca, rüşdiye seviyesinde eğitim veren bir erkek mektebi mevcuttu.⁷²

66 Cuinet, *La Turquie D'Asie*, s. 698.

67 Cuinet, *La Turquie D'Asie*, s. 700; Korkmaz, "Kal'a-i Sultaniye'de...", s. 182.

68 *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1316, s. 1254-1255; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1317, s. 1492, 1493; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1318, s. 1672, 1673; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1319, s. 982-983; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1321, s. 739; Korkmaz, "Kal'a-i Sultaniye'de...", s. 182. 1321 Maarif Salnâmesi'nde Çanakkale'deki Rum okullarının açılış tarihi sehven 26 Kânunusânî 1309 (7 Şubat 1894) olarak gösterilmiştir.

69 Korkmaz, "Kal'a-i Sultaniye'de...", s. 182.

70 *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1316, s. 1254-1255; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1317, s. 1492, 1493. 1316 Salnâmesi'nde Kale-i Sultaniye'deki Rum Mektebi sehven Biga'da kaydedilmiştir.

71 *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1318, s. 1672, 1673; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1319, s. 982-983; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1321, s. 739; Korkmaz, "Kal'a-i Sultaniye'de...", s. 184.

72 Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e...*, s. 160.

Diğer taraftan, 19. yüzyılın son çeyreğinde ve 1900’lerin başında Çanakkale Rum nüfusunda büyük bir artış yaşanmış ve bu durum Rum cemaatine mahsus okulların mevcut öğrencilere yetmemeye başlamasına sebep olmuştur: Cezâir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti Salnâmelerine göre 1875 yılında Kale-i Sultaniye ve nahiyelerinde 2.060 Rum erkek nüfus yaşıyordu.⁷³ 1876 yılında ise 347 hanede 934 Rum erkek nüfus kaydedilmiştir.⁷⁴ Rum nüfustaki azalma, Korkmaz’ın da belirttiği üzere 1875’de Çanakkale nüfusu içinde gösterildiği halde 1876’da Erenköy Nahiyesi’nde kayıtlı 433 hane ve 1.181 Rum erkek nüfusun ayrıca yazılmış olmasından kaynaklanmaktadır.⁷⁵ 1876 Salnâmesi’ndeki Rum nüfus, şehir merkezindeki erkek nüfusu ihtiva etmektedir. Dolayısıyla kadınlarla birlikte 1876’da şehirde 1.868 Rum nüfus yaşadığını söylemek mümkündür. 1305 (1888) tarihli Karesi Vilâyeti Salnâmesi’nde Kale-i Sultaniye kazasında kadınlarla beraber 4.470 yerli ve 56 yabancı Rum nüfus kaydedilmiştir.⁷⁶ Bu sayıya Erenköy Rumları da dâhildir. Vital Cuinet’e göre ise Çanakkale’de, son sayımlara göre (tt.1888-1892), kadınlar dâhil 2.577 yerli Rum’dan başka ecnebi tabiiyetinde ve himayesinde (*Sujets et Protégés étrangers*) olan 1.147 Rum Ortodoks nüfus yaşıyordu. Dolayısıyla Çanakkale merkezinde 3.724 Rum nüfus ikamet ediyordu.⁷⁷ Ancak, Osmanlı sayım sonuçlarından yararlandığı anlaşılan Cuinet’in kullandığı terminolojiye ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Çünkü Cuinet, Osmanlı terminolojisindeki yabancı ve ecnebi terimlerini karıştırmış görünmektedir. Aynı döneme ilişkin Kemal Karpat’ın yayınladığı istatistikler de bunu teyit etmektedir.⁷⁸ 1894 yılında Çanakkale’de 455 Rum hanesinde 2.764 nüfus mevcuttu.⁷⁹ Biga İdare Meclisi’nin bir raporunda ise 1900 yı-

73 *Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid*, 1292, s. 114 ek; Korkmaz, “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin...”, s. 120; Kulu, “Kale-i Sultaniye’de Yahudi Yerleşimi...”, s. 812; Mustafa Kulu, “Çanakkale Yerel Tarihi ile İlgili Bir Kaynak: Vilâyet Salnameleri”, *Çanakkale Savaşları Tarihi*, c. III, (Ed. Mustafa Demir), Değişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 1312.

74 *Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid*, 1293, s. 127; Korkmaz, “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin...”, s. 120; Zeynel Özlü, “1870-1876 Yılları Arasında Biga Sancağı”, *Çanakkale Savaşları Tarihi*, c. II, (Ed. Mustafa Demir), Değişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 1180; Kulu, “Kale-i Sultaniye’de Yahudi Yerleşimi...”, s. 812; Kulu, “Çanakkale Yerel Tarihi...”, s. 1312; Uygun, *Çanakkale’de Eğitim...*, s. 56; Uygun, “Çanakkale’deki Azınlık Okulları”, s. 1306.

75 Korkmaz, “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin...”, s. 121.

76 *Karesi Vilâyeti’ne Mahsus Salnâme*, 1. Defa, Vilâyet Matbaası, Balıkesir, 1305, s. 134; Korkmaz, “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin...”, s. 122; Kulu, “Kale-i Sultaniye’de Yahudi Yerleşimi...”, s. 812; Kulu, “Çanakkale Yerel Tarihi...”, s. 1312.

77 Cuinet, *La Turquie D’Asie*, s. 746; Korkmaz, “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin...”, s. 124; Kulu, “Kale-i Sultaniye’de Yahudi Yerleşimi...”, s. 815.

78 Cuinet (*La Turquie D’Asie*, s. 698, 744, 746), Kale-i Sultaniye kazasında Rum Ortodoks, Yahudi, Katolik ve Protestan olmak üzere 2.173 kişinin ecnebi tabiiyetinde ve himayesinde olduğunu belirtmiştir. Kemal H. Karpat’ın yayınladığı, Osmanlı genelinde 1881/82-1893 yılları arasında yapılan ve kadın nüfusun da sayıldığı umumî nüfus sayımı istatistiklerine göre ise Kale-i Sultaniye kazasında yalnızca 292 yabancı uyruklu (125 kadın-167 erkek) nüfus kaydedilmiştir. Ayrıca, bu sayımda, nahiyeye ve köyler dâhil, Kale-i Sultaniye’de toplam 4.939 Rum (2.532 kadın-2.407 erkek) nüfus olduğu görülmektedir. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (Çev. Bahar Tırnakçı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 170, 171.

79 BOA, Şurâ-yı Devlet (ŞD), No. 2640/4, 21 Safer 1312/11 Ağustos 1310 (23 Ağustos 1894).

linda şehirde 567 hanede Rum cemaatine mensup erkek ve kadın 2.926 nüfus yaşadığı belirtilmektedir.⁸⁰ Kale-i Sultaniye nüfus idaresine göre 1906 yılında Çanakkale'de kadınlar dâhil 678 hanede 3.173 yerli ve 347 hanede 722 yabancı olmak üzere toplam 1.025 hanede 3.895 Rum nüfus yaşıyordu.⁸¹ Bu örnekte de görüldüğü üzere Osmanlı nüfus verilerinin analizinde yerli, yabancı ve ecnebi ayırımına dikkat edilmelidir. Bu verilere göre 1876-1906 yılları arasında Çanakkale Rum nüfusu iki kattan fazla yükselemiştir.

Söz konusu nüfus artışı, 1880'lerin sonunda Rum Mahallesi'nin kuzeydoğu istikametinde Kız Mektebi'nin ilerisinde ve Osmanlı belgelerinde Kalafat Yeri olarak bahsedilen ve Sirabahçeler de denilen mevkide Fatih Sultan Mehmed vakıflarına ait olan arazi üzerinde genişlemeye başlamasına sebep olmuştur.⁸² Tespitlerimize göre Cuinet'in 1870 yılında yapıldığını belirttiği Kız Mektebi, Rum Mahallesi'nin kenarında kiliseye ait bir bahçede; Erkek Mektebi ise 1900'lerin başına kadar kilise avlusunda bulunuyordu. Çanakkale Rum cemaati, mevcut okulların ihtiyaca cevap vermediği gerekçesi ile önce Kız Mektebi'nin yeniden inşası, ardından da yeni bir erkek mektebi yapılması için harekete geçti. Rum milletine ait kız ve erkek mekteplerinin inşa süreci Osmanlı Devleti'nin Husûsî Mekteplere yönelik politikasının anlaşılması bakımından önemlidir:

1899 yılı sonları veya 1900 yılı başlarında Kale-i Sultaniye'de bulunan Rum cemaati, kız çocuklarına mahsus mektebin harap ve dar olmasından dolayı eski temelleri üzerine genişletilerek bir adet mektep inşa edilmesine ruhsat verilmesi için Rum Patrikliği aracılığı ile müracaatta bulundular. Bunun üzerine tahkikat yapılması için

80 BOA, İrade, Adliye ve Mezâhib (İ.AZN), No. 40/1, Lef 4, 17 Cemâziyelevvel 1318/30 Ağustos 1316 (12 Eylül 1900), Lef 5, 27 Cemâziyelâhir 1318/9 Teşrinievvel 1316 (22 Ekim 1900); BOA, ME.MKT, No. 540/4, Lef 1, 2 Receb 1318/13 Teşrinievvel 1316 (26 Ekim 1900), Lef 2, 15 Şaban 1318/25 Teşrinisani 1316 (8 Aralık 1900).

81 BOA, ŞD, No. 1597/5, Lef 2, (9) Cemâziyelevvel 1324/18 Haziran 1322 (1 Temmuz 1906). 1906/7 umûmi nüfus sayım sonuçlarına göre Biga Sancağı'nın merkezi olan Kale-i Sultaniye kazasında, köy ve nahiyeler dâhil, 6.711 Rum nüfus kaydedilmiştir. Kaza genelinde ise 812 yabancı uyruklu nüfus olduğu belirtilmiştir. Karpat, *Osmanlı Nüfusu...*, s. 204, 205; Haluk Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Kal'a-i Sultaniye Mutasarrıflığı (1908-1918)", *Çanakkale Savaşları Tarihi*, c. III, (Ed. Mustafa Demir), Değişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 1269.

82 Mesela, Rum Mahallesi'ne dâhil olmak üzere bu bölgede sahibi bulunduğu sebze bahçesine evler inşa etmesine izin verilmesi için 1888 yılında Biga Mutasarrıflığı'na başvuruda bulunan Rum Kilisesi mütevellisi Riga'ya, arazinin Fatih Sultan Mehmed Vakfı'na dâhil olması sebebiyle uzun süren yazışmalardan sonra 24 Mart 1890'da II. Abdülhamid tarafından ruhsat verilmiştir. Riga'nın sahip olduğu sebze bahçesi Mezarlık Caddesi (günümüzde Hasan Mevsuf Sokak) ile Rum Kilisesi Caddesi'nin (günümüzde Asaf Paşa Caddesi) kesişme noktasında idi ve etrafında Beylik bahçesi, birkaç ev ve arsa ile kiliseye ait bir bahçe yer alıyordu. BOA, İ.DH, No. 1176/91958, Lef 1, 6 Nisan 1304 (18 Nisan 1888), Lef 2, 25 Cemâziyelâhir 1307/4 Şubat 1305 (16 Şubat 1890), Lef 3, 4 Recep 1307/12 Şubat 1305 (24 Şubat 1890), Lef 4, 3 Şaban 1307/12 Mart 1306 (24 Mart 1890); BOA, Dâhiliye Nezâreti, Mektubi Kalemi (DH.MKT), No. 1702/61, 4 Receb 1307 (24 Şubat 1890); BOA, DH.MKT, No. 1714/121, 15 Şaban 1307/24 Mart 1306 (5 Nisan 1890). Riga tarafından yaptırılan evlerin karşısına, daha sonra Rum Kız Mektebi, arkasına ise Rum Erkek Mektebi inşa edilmiştir.

konu, Kale-i Sultaniye Sancağı İdare Meclisi’ne havale edilmiştir. Kale-i Sultaniye İdare Meclisi tarafından yapılan incelemede okulun inşasının uygun olduğuna karar verilmiş ve gerekli işlemlerin yapılması için bu konuda hazırlanan mazbata, tahkikat evrakı, keşif defteri vs. evrak ile beraber Adliye ve Mezâhib Nezâreti’ne gönderilmiştir. Adliye ve Mezâhib Nezâreti’nin 15 Mayıs 1900 tarihli tezkiresi ve ekleri, Divan-ı Hümâyûn Kalemî’nin müzekkeresiyle birlikte Şurâ-yı Devlet’e tevdi edilmiştir. Çanakkale’de Rum cemaati kız çocukları için yapılacak olan mektep, 12 Eylül 1900 tarihinde yapılan Şurâ-yı Devlet toplantısında ele alınmıştır.⁸³ Divan-ı Hümâyûn Kalemî tarafından yapılan incelemede Kale-i Sultaniye’de Rum cemaati için mektep inşasına ruhsat verilmesi hakkında padişah tarafından *emr-i âli* ısdar olduğuna dair Divan-ı Hümâyûn Kalemînde herhangi bir kayda rastlanılamamıştır.⁸⁴ Diğer taraftan, Kale-i Sultaniye İdare Meclisi’nin tahkikatında ise inşası istenilen mektebin bitişğinde 5.000 *zira-ı atık* büyüklüğünde ve 17 Aralık 1876 tarihli bir Sened-i Hakani’ye (tapu senedi) göre Rum Kilisesi mütevellisi Tuhafcı (Tuhafiyeci) Andon veled-i Zariko’nun (Zarifi) mülkiyetinde bir adet dut bahçesi bulunduğu binaen söz konusu mektebin kısmen eski binanın temelleri üzerine ve kısmen mezkûr bahçeden ifraz edilecek mahalle inşa edilebileceği bildirilmiştir. Buna göre, Kız Mektebi, mevcut binanın olduğu yerde yeniden temeller kazmak suretiyle yapılacaktır.⁸⁵

Kale-i Sultaniye Belediye mühendisi Osman Lutfi Bey tarafından çizilen harita ve projeye göre, Rum İnas Mektebi, yukarıda sözü edilen Riga’nın Mezarlık Caddesi üzerinde (günümüzde Hasan Mevsuf Sokak) inşa ettirdiği hanelerin karşısında, Rum Kilisesi Caddesi üzerinde (günümüzde Asaf Paşa Caddesi) eski mektebin olduğu arazi üzerinde yer alıyordu. 1888’de Mezarlık Caddesi olarak isimlendirilen cadde, artık Yeni Mahalle Caddesi ismini almıştı. Eski Kız Mektebi kare planlı olup, mutfak ve dışarıda bulunan tuvaletler hariç 292,4 m² idi (Ek 2).⁸⁶ Yeni mektep için hazırlanan projeye göre binanın ön cephesi (yüz ciheti) bodrum ile beraber 6,2 m yüksekliğinde ve uzunluğu 30 m, genişliği 13 m olmak üzere 390 m² olacaktı. Arka taraftaki yemek salonuyla dershane kısmı da 6,2 m yüksekliğinde ve 20 m uzunluğunda ve 9 m genişliğinde olmak üzere 180 m² olarak inşa edilecekti. Yine arka tarafta muallimlerin ikameti için alt katı 6,2 m ve üst katı 3 m yüksekliğinde 2 katlı bir daire yapılacaktı. Bu daire, 9,5 m uzunluğunda ve 6 m genişliğinde ve toplam 57 m² olacaktı. Ayrıca, birinci katın iki cihetine yapılacak merdiven ve tuvaletler de 39 m² tutuyordu. Buna göre, Kız Mektebi toplam 666 m² olmak üzere yeniden ve genişletilerek kârgir olarak inşa

83 BOA, İ.AZN, No. 40/1, Lef 4, 17 Cemâziyelevvel 1318/30 Ağustos 1316 (12 Eylül 1900).

84 BOA, İ.AZN, No. 40/1, Lef 4, 17 Cemâziyelevvel 1318/30 Ağustos 1316 (12 Eylül 1900).

85 BOA, İ.AZN, No. 40/1, Lef 4, 17 Cemâziyelevvel 1318/30 Ağustos 1316 (12 Eylül 1900), Lef 5, 27 Cemâziyelâhir 1318/9 Teşrinievvel 1316 (22 Ekim 1900); BOA, MF.MKT, No. 540/4, Lef 1, 2 Receb 1318/13 Teşrinievvel 1316 (26 Ekim 1900), Lef 2, 15 Şaban 1318/25 Teşrinisani 1316 (8 Aralık 1900).

86 BOA, İ.AZN, No. 40/1, Lef 1, 14 Şubat 1315 (26 Şubat 1900), Lef 2, 6 Nisan 1316 (19 Nisan 1900).

edilecekti (Ek 3). Yapılan keşif çalışmasına göre Kız Mektebi 115.349 kuruş 55 santime mal edilecekti. Bu meblağın 95.000 kuruşu Kudüs-ü Şerif Patrikhanesi'ne mensup Arhimandrit Eftimyo Efendi tarafından, geri kalanı ise mahalli Rum Kilisesi sandığından ödenecekti. Kale-i Sultaniye İdare Meclisi'nin yaptığı tahkikatta Kız Mektebi'nin bu şartlarda inşasında herhangi bir mahzur olmadığına karar verildi. Keza, İdare Meclisi'nin raporunda Kale-i Sultaniye kasabasında 567 hanede erkek ve kadın 2.926 Rum nüfus yaşadığı belirtiliyordu.⁸⁷ Şurâ-yı Devlet, Sultanın onay vermesi durumunda okulun yapımına başlanarak açıldığı zaman Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin 129. maddesi ahkâmına uygun hareket edilmesi, bahsedilen ölçülerin aşılmaması, inşaat masraflarının belirtildiği şekilde karşılanıp bu vesile ile Rum ahaliden zorla para tahsil edilmemesi veya başka şekillerde tazyik ve izac yoluyla para toplanması gibi durumlara meydan verilmemesi koşuluyla okulun yapımını uygun gördü ve Sultan tarafından ruhsat verilmesi için dosyayı Divan-ı Hümâyûn Kalemî'ne havale etti.⁸⁸ Ayrıca, Adliye ve Mezâhib, Maarif, Maliye ve Defter-i Hakanî Nezâretlerine de bilgi verilmesi kararlaştırıldı.⁸⁹ Kız Mektebi'nin bu koşullarda inşası 22 Ekim 1900 tarihinde Sadrazam Halil Rıfat Paşa tarafından bir tezkire ile Sultanın onayına sunuldu ve Sultan II. Abdülhamid, 26 Ekim 1900 tarihli irâdesiyle okulun yapımına izin verdi.⁹⁰ Ardından, 7 Kasım'da Sadâret tarafından Adliye ve Mezâhib, Maarif, Maliye ve Defter-i Hakanî Nezâretlerine bu konuda gerekli hususların yerine getirilmesi emri verildi.⁹¹ Ayrıca, irâdenin birer sureti 11 Kasım'da *Mekâtib-i Gayrimüslime Müfettişliği* ile Rum Patrikhanesi'ne gönderildiği gibi, 18 Kasım'da Biga Sancağı Mutasarrıflığı ile Mekteb-i İdadi-i Mülki Müdüriyeti'ne de Kız Mektebi'nin irâdede belirtilen şartlar dairesinde inşasına dikkat ve itina olunması ve inşaatın bitiminde usul gereği resmî ruhsat verilmesi emredildi.⁹² Rum Kız Mektebi, üç yıl süren inşaatın ardından 1904 yılında eğitime başlamıştır.⁹³

Çanakkale basınında ve mahalli literatürde Rum Erkek Mektebi'nin de Kız Mektebi ile birlikte yapıldığı ve 1904 yılında açıldığı belirtilmektedir.⁹⁴ Selçuk Uygun'a

87 BOA, İ.AZN, No. 40/1, Lef 4, 17 Cemâziyelevvel 1318/30 Ağustos 1316 (12 Eylül 1900), Lef 5, 27 Cemâziyelâhir 1318/9 Teşrinievvel 1316 (22 Ekim 1900); BOA, M.F.MKT, No. 540/4, Lef 1, 2 Receb 1318/13 Teşrinievvel 1316 (26 Ekim 1900), Lef 2, 15 Şaban 1318/25 Teşrinisânî 1316 (8 Aralık 1900).

88 BOA, İ.AZN, No. 40/1, Lef 4, 17 Cemâziyelevvel 1318/30 Ağustos 1316 (12 Eylül 1900), Lef 5, 27 Cemâziyelâhir 1318/9 Teşrinievvel 1316 (22 Ekim 1900).

89 BOA, İ.AZN, No. 40/1, Lef 4, 17 Cemâziyelevvel 1318/30 Ağustos 1316 (12 Eylül 1900).

90 BOA, İ.AZN, No. 40/1, 2 Receb 1318/13 Teşrinievvel 1316 (26 Ekim 1900); BOA, M.F.MKT, No. 540/4, Lef 1, 2 Receb 1318/13 Teşrinievvel 1316 (26 Ekim 1900).

91 BOA, Babiâli Evrak Odası (BEO), No.1577/118255, 13 Receb 1318 (7 Kasım 1900).

92 BOA, M.F.MKT, No. 540/4, Lef 1, 25 Receb 1318/5 Teşrinisânî 1316 (18 Kasım 1900), Lef 2, 15 Şaban 1318/25 Teşrinisânî 1316 (8 Aralık 1900).

93 Uygun, *Çanakkale'de Eğitim...*, s. 177; Uygun, "Çanakkale'deki Azınlık Okulları", s. 1313.

94 Uygun, *Çanakkale'de Eğitim...*, s. 62.

göre ise Rum Erkek Mektebi, 1903 yılında öğretime başlamıştır.⁹⁵ Ancak, Rum Erkek Mektebi, Kız Mektebi’nden daha sonra inşa edilmiştir. Çanakkale Rumları, 1905 yılı sonları ve 1906 yılı başlarında bu kez yeni bir erkek mektebi inşa etmek üzere Kale-i Sultaniye Rum metropolit vekili İrenos ile Rum Kilisesi mütevellisi Mirasyedi Andonaki öncülüğünde harekete geçtiler. Mirasyedi Andonaki, Rum Mahallesi’nde Sırabahçeler mevkiinde Rum Kilisesi’nin (Panaya Kilisesi) malı olan bir sebze bahçesi içinde Rum milleti erkek çocuklarına mahsus bir mektep yapılmasına izin verilmesi için –Çanakkale’de bulunan– Biga Mutasarrıflığı’na başvurdu. Yapılması planlanan erkek mektebi için Sanayi-i Nefise-i Şâhâne mezunlarından mimar Dimitrios Loipirus tarafından hazırlanan 25 Mart 1906 tarihli harita, proje ve keşif defteri, 3 Nisan 1906’da Biga Sancağı başmühendisi İlyas Bey tarafından tasdik edildi (Ek 4, 5).⁹⁶ Mirasyedi Andonaki’nin başvurusunu değerlendiren Biga Mutasarrıflığı, Defter-i Hakanî memuru ile Biga Livası İdare Meclisi’nce tayin edilen memurlar tarafından okul mahallinde tahkikat ve keşif yapılmasını kararlaştırdı.⁹⁷

Metropolit vekili İrenos ile Mirasyedi Andonaki tarafından Biga Mutasarrıflığı’na takdim edilen 28 Nisan 1906 tarihli dilekçede belirtildiğine göre, Rum erkek çocukları eskiden beri kilise avlusunda bulunan despot (piskopos) ve rahiplerin ikame-tine mahsus bina içinde eğitim görüyorlardı. Ancak, bu bina dardı ve okul olarak yapılmadığı için çocukların eğitiminde güçlük çekiliyordu. Bu sebeple Rum erkek çocukları için yeni bir mektebin yapılmasına zarurî ihtiyaç duyuluyordu.⁹⁸ İrenos ile Andonaki’nin beyannamesine göre burası yukarıda sözü edilen 26 Ekim 1845 tarihinde çıkan yangında küle döndükten sonra yeniden inşa edilen ve ayrıca 28 Ağustos 1866 tarihindeki yangının başladığı okuldur. Erkek Mektebi, bu yangından sonra bir kez daha papaz evi şeklinde inşa edilen binada faaliyete geçmiş ve 1900’lerin başlarına kadar burada cemaate hizmet etmiştir.

Biga Mutasarrıflığı tarafından hazırlanan tahkikat raporuna ve Metropolit vekili İrenos ile Mirasyedi Andonaki’nin beyannamesine göre, söz konusu sebze bahçesi, Fatih Sultan Mehmed Vakfı’na mukataalı vakıf araziden olup, İstefanaki bahçesi, eski kışla yeri ve iki tarafı da yol ile çevrili idi ve 1 Şubat 1291 (13 Şubat 1876) tarihli bir tapu senedine göre Rum kilisesi mütevellisi Tuhafcı Andon Zarifi’nin tasarrufunda bulunuyordu. Andon’un vefatından sonra Varna’da yaşayan çocukları Vasil ve Yorgi’nin 31 Mart 1901’de Varna metropolitliğinden tasdik ettirdikleri beyannameye göre ise zikrolunan bahçe, diğer sekiz kısım emlâkle beraber babaları Andon Zarifi’nin malı

95 Uygun, *Çanakkale’de Eğitim...*, s. 176. Ancak, yazar daha sonraki bir çalışmasında bu okulun da 1904’te faaliyete geçtiğini belirtmektedir. Uygun, “Çanakkale’deki Azınlık Okulları”, s. 1313.

96 BOA, İ.AZN, No. 69/33, Lef 1, Lef 2, 21 Mart 1322/9 Safer 1324 (3 Nisan 1906).

97 BOA, ŞD, No. 1597/5, Lef 2, (9) Cemâziyelevvel 1324/ 8 Haziran 1322 (1 Temmuz 1906).

98 BOA, ŞD, No. 1597/5, Lef 1, 15 Nisan 1322 (28 Nisan 1906).

olmayıp Rum milletine mahsus Panaya Kilisesi'nin malıydı ve kilise parasıyla satın alınarak o zamandan beri kilisenin tasarruf ve mülkiyetinde idi. Ayrıca, 1876'dan beri Fatih Sultan Mehmed Vakfı'na yıllık 300 kuruş öşür bedeli ödenmekteydi.⁹⁹ Rum Erkek Mektebi, bu sebze bahçesinden ifraz olunan ve doğusu kilise bahçesi; batısı Eleni Loiride(s)'in hane ve bahçesi, Yorgi Arabacı'nın hanesi, yol, Maria arsası ve Deli Yorgi evlamlarına ait sebze bahçesi; kuzeyi beylik bahçe; güneyi ise Sotiraki hane ve arsası, Yani Kalfa, Kaimmakam İskalyar (Skalyeris) Bey, Civelek Dimitraki, Çanakçı Andon, Filipoz Beçuli, Yani Paskaloğlu hane ve bahçeleri ve yol ile çevrili olan 6.303 m²'lik bir arazi üzerine yapılacaktı.¹⁰⁰ Hazırlanan projeye göre mektep binası, 40,1 m uzunluğunda, 23,4 m genişliğinde ve 8,5 m yüksekliğinde inşa edilecekti. Proje ve keşfe göre mektebin inşası, 1 sim Mecidi 20 kuruş hesabıyla, 97.073 kuruş 10 paraya mal olacaktı. Bu paranın 80.000 kuruşu Kale-i Sultaniye ahalisinden ve Rum milletinden Mösyö Paris, 12.000 kuruşu Pari Parsopulo taraflarından ve geriye kalan 5.073 kuruş da kilise gelirlerinden ödenecekti.¹⁰¹ Biga Sancağı İdare Meclisi'nin mazbatasında bu bölgede yalnızca Rum nüfus yaşadığı ve yapılacak olan okulun daha önce resmi izinle yeniden inşa edilen İnas Mektebi'nin karşısında olup, çizilen proje ve keşif sonucunda buraya erkek mektebi yapılmasında herhangi bir mahzur olmadığı belirtiliyordu. Ayrıca, nüfus idaresinden çıkarılan kayıtlara göre Kale-i Sultaniye'de 678 hanede erkek ve kadın 3.173 yerli ve 347 hanede 722 yabancı olmak üzere toplam 1.025 hanede 3.895 Rum nüfus yaşadığı kaydedilerek okulun yapılmasına olan ihtiyaç vurgulanıyordu.¹⁰² Biga İdare Meclisi, söz konusu bahçenin Fatih Sultan Mehmed Vakfı'na mukataalı evkaftan olması sebebiyle inşa olunacak mektep binasının kıymetine nispeten bedel-i öşre mukabil binde on kuruş hesabıyla yıllık 970 kuruş *mukataa-i zemin* (kira bedeli) takdir ederek, mektebin inşasında halen ve mevkien mahzur olmadığı beyanı ve hazırlanan proje ve keşif doğrultusunda Rum Erkek Mektebi'nin inşasının vakıf için de faydalı olacağı mülahazasıyla bu konuda hazırladığı mazbatayı 1 Temmuz 1906'da İstanbul'a gönderdi.¹⁰³ Adliye ve Mezâhib Nezâreti'nde kurulan husûsî bir komisyon

99 BOA, ŞD, No. 1597/5, Lef 2, (9) Cemâziyelevvel 1324/18 Haziran 1322 (1 Temmuz 1906).

100 BOA, ŞD, No. 1597/5, Lef 1, 15 Nisan 1322 (28 Nisan 1906), Lef 2, (9) Cemâziyelevvel 1324/18 Haziran 1322 (1 Temmuz 1906).

101 BOA, ŞD, No. 1597/5, Lef 1, 15 Nisan 1322 (28 Nisan 1906), Lef 2, (9) Cemâziyelevvel 1324/18 Haziran 1322 (1 Temmuz 1906); BOA, İ.AZN, No. 69/33, Lef 5, 15 Zilkade 1314/18 Kânunuevvel 1322 (31 Aralık 1906), Lef 6, 29 Zilkade 1324/1 Kânunusâni 1322 (14 Ocak 1907); BOA, DH.MKT, No. 1150/9, Lef 1, 2 Zilhicce 1314/3 Kânunusâni 1322 (16 Ocak 1907), Lef 2, 15 Muharrem 1325/15 Şubat 1322 (28 Şubat 1907).

102 BOA, ŞD, No. 1597/5, Lef 2, (9) Cemâziyelevvel 1324/18 Haziran 1322 (1 Temmuz 1906). Kale-i Sultaniye'deki Rum nüfusu icmal olarak şu belgelerde de mevcuttur: BOA, İ.AZN, No. 69/33, Lef 5, 15 Zilkade 1314/18 Kânunuevvel 1322 (31 Aralık 1906), Lef 6, 29 Zilkade 1324/1 Kânunusâni 1322 (14 Ocak 1907); BOA, DH.MKT, No. 1150/9, Lef 1, 2 Zilhicce 1314/3 Kânunusâni 1322 (16 Ocak 1907), Lef 2, 15 Muharrem 1325/15 Şubat 1322 (28 Şubat 1907).

103 BOA, ŞD, No. 1597/5, Lef 2, (9) Cemâziyelevvel 1324/18 Haziran 1322 (1 Temmuz 1906). Ayrıca bkz BOA, İ.AZN, No. 69/33, Lef 5, 15 Zilkade 1314/18 Kânunuevvel 1322 (31 Aralık 1906), Lef 6, 29 Zil-

tarafından 24 Eylül’de yapılan incelemede okulun inşası uygun görüldü¹⁰⁴ ve Adliye ve Mezâhib Nazırı Abdurrahman Nureddin Paşa’nın 10 Ekim 1906 tarihli tezkiresi ile konu Sadaret’e havale edildi.¹⁰⁵ Divan-ı Hümâyûn Kalemî’nde yapılan incelemede okul arazisi için mutasarrıflık tarafından takdir edilen yıllık 970 kuruş mukataa-i zemin bedeli az bulunarak arazinin halihazırdaki değeri üzerinden binde on kuruş hesabıyla yeniden tespit edilmesi istendi.¹⁰⁶

Rum erkek çocukları için yapılacak olan mektep hakkında Biga Mutasarrıflığı tarafından gönderilen tahkikat evrakı ile Adliye ve Mezâhib Nezâretî’nin 10 Ekim 1906 tarihli tezkiresi, Divan-ı Hümâyûn Kalemî’nin müzekkeresi ile birlikte Şurâ-yı Devlet’e havale edildi.¹⁰⁷ Şurâ-yı Devlet, 31 Aralık 1906 tarihinde yapılan toplantıda Biga Mutasarrıflığı tahkikatı ile Adliye ve Mezâhib Nezâretî’nin raporlarını usule uygun buldu. Yapılan müzakerelerde keşif raporunda belirtilen ölçülerin aşılmaması; inşaat masraflarının belirtildiği şekilde ödenmesi ve bu vesile ile ahaliden zorla para toplanması gibi durumlara meydan verilmemesi; mektebin işgal edeceği 6.303 m² mahallin hâlihazırdaki gerçek kıymeti üzerinden binde 10 kuruş hesabıyla ve kadı namına *icâre-i zemin* tahsis olunması, inşaatın tamamlanması ve okulun açılmasından sonra Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi’nin 129. maddesine tabi olması ve Rum Patrikhanesi hakkında alınan son kararlara riayet olunması¹⁰⁸ gibi koşullarla okulun yapılması tasvip edildi. Şurâ-yı Devlet, Sultanın onayına sunulması için dosyanın tekrar Divan-ı Hümâyûn Kalemî’ne gönderilmesine karar verdi ve ayrıca, Adliye ve Mezâhib, Dâhiliye, Evkaf-ı Hümâyûn ve Maarif-i Umûmiye Nezâretlerine bu konuda bilgi verilmesine hükmetti.¹⁰⁹ Sadrazam (Mehmed) Ferid Paşa, 14 Ocak 1907 tarihli tezkiresiyle konuyu Sultan II. Abdülhamid’e arz etti ve Sultan, 16 Ocak 1907 tarihli irâdesi ile Rum erkek çocukları için müstakil bir mektep inşa edilmesini onayladı.¹¹⁰ Ardından, 23 Şubat’ta Dâhiliye, Maarif, Adliye ve Mezâhib ve Evkaf-ı Hümâyûn Nezâretlerine; 28 Şubat 1907’de de Biga Mutasarrıflığı’na gerekli hususların yerine

kade 1324/1 Kânunusânî 1322 (14 Ocak 1907); BOA, DH.MKT, No. 1150/9, Lef 1, 2 Zilhicce 1314/3 Kânunusânî 1322 (16 Ocak 1907), Lef 2, 15 Muharrem 1325/15 Şubat 1322 (28 Şubat 1907).

104 BOA, ŞD, No. 1597/5, Lef 3, 6 Şaban 1324/11 Eylül 1322 (24 Eylül 1906).

105 BOA, ŞD, No. 1597/5, Lef 4, 22 Şaban 1324/27 Eylül 1322 (10 Ekim 1906).

106 BOA, ŞD, No. 1597/5, Lef 5, 6 Ramazan 1324/10 Teşrinievvel 1322 (23 Ekim 1906).

107 BOA, İ.AZN, No. 69/33, Lef 5, 15 Zilkade 1314/18 Kânunuevvel 1322 (31 Aralık 1906).

108 Belgede Rum Patrikhanesi hakkında alınan kararlarla ilgili açıklama yoktur. Burada Zühtü Paşa’nın 1894’te kaleme aldığı ve yukarıda bahsedilen raporunda belirttiği, Rum okullarının ders programlarının Patrikhane ve metropolitlere bırakılması ve öğretmenlerin diplomalarının onlar tarafından tasdik edilmesine izin veren düzenlemeye atıf yapılmış olması muhtemeldir. Ancak, Rum Kız Mektebi ile ilgili olarak böyle bir uyarı yapılmamıştır.

109 BOA, İ.AZN, No. 69/33, Lef 5, 15 Zilkade 1314/18 Kânunuevvel 1322 (31 Aralık 1906).

110 BOA, İ.AZN, No. 69/33, Lef 6, 2 Zilhicce 1314/3 Kânunusânî 1322 (16 Ocak 1907); BOA, DH.MKT, No. 1150/9, Lef 1, 2 Zilhicce 1314/3 Kânunusânî 1322 (16 Ocak 1907).

getirilmesi talimatı verildi.¹¹¹ Böylece uzun bir bürokratik işlemten sonra Rum Erkek Mektebi'nin inşasına başlandı. Okulun inşaatının ne zaman tamamlandığı ve eğitime ne zaman başlandığına dair elimizde ipucu yoktur. Ancak, bu okulun II. Meşrutiyet döneminde en erken 1909-1910 yılında bitirildiği söylenebilir. Öte yandan, başlangıçtaki plandan farklı olarak Erkek Mektebi'nin de Kız Mektebi'ne benzer tarzda inşa edildiği ve binanın arka kısmına bazı eklentiler (yemek salonu, dersane, muallimler odası) yapıldığı görülmektedir. T planlı olarak inşa edilmeleri sebebiyle Haç plan tipi ile yapıldıkları ileri sürülen ve mimarisinde Batılılaşma etkisinin yoğun olarak hissedildiği bu okullar eklektik mimari karakteri ile dikkat çekmektedir.¹¹² Bu iki okul dışında Osmanlı hâkimiyetinin sonuna kadar Çanakkale'de Rumlara ait başka bir mektep inşa edilmemiştir.

1913-1914 yılında Kale-i Sultaniye Livası'nda Rum okulların sayısı azalmıştır. Liva dâhilinde 1894'te 14 olan iptidai sayısı 3 erkek, 3 kız ve 2 karma olmak üzere 8'e düşmüştür. Rum okullarında bu sırada 190 erkek, 115 kız olmak üzere 305 öğrenci okuyordu. Ayrıca, bu okullarda 14 erkek, 7'si kadın 21 öğretmen çalışıyordu.¹¹³ Bu durum, Girit'in Yunanistan'a katılması sonrasında gerilimin artması, Rum dükkân ve gemilerine uygulanan boykot¹¹⁴ ve Balkan Savaşları'nın etkisiyle Rum nüfusta meydana gelen azalmanın sonucudur. Nitekim Kale-i Sultaniye kazasında 1906/1907'de 6.711 olan Rum nüfusu, 1914 sayımında 4.358'e gerilemiştir.¹¹⁵ I. Dünya Savaşı sırasında Çanakkale ile birlikte kıyı bölgelerde yaşayan Müslüman ve Gayrimüslim ahali iç bölgelere göç ettirilmeye başlanmış ve 1915 yılı Şubat ayında şehir terk edilmiş ve mutasarrıflık Lapseki'ye taşınmıştır. Malum olduğu üzere şehir Çanakkale Muharebeleri esnasında yoğun bir bombardımana maruz kalmıştır.¹¹⁶ Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan (30 Ekim 1918) sonra, Çanakkale, İngiliz işgal kuvvetlerinin denetimine girmiş ve savaş sebebiyle yerlerini terk eden veya göç ettirilen ahali tekrar şehre geri dönmeye başlamıştır. Milli Mücadele Dönemi'nin başlarında, Rum metropolitenin teşviki ile 3 Ağustos 1919 tarihinde Rum Mektebi ile Rum Kilisesi'ne Yunan bayrağı çekilmiştir. Çanakkale mutasarrıf vekili Şevket Bey'in işgal kuvvetleri komutanlığına müracaatı üzerine Yunan bayrakları indirilmiştir.¹¹⁷ Rum nüfus, gerek I. Dünya

111 BOA, DH.MKT, No. 1150/9, Lef 1, 10 Muharrem 1325/10 Şubat 1322 (23 Şubat 1907), Lef 2, 15 Muharrem 1325/15 Şubat 1322 (28 Şubat 1907).

112 Erten, *Çanakkale: Kent Yazıları*, s. 98; Uygun, *Çanakkale'de Eğitim...*, s. 120, 177; Uygun, "Çanakkale'deki Azınlık Okulları", s. 1313.

113 Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e...*, s. 102, 171-174; Korkmaz, "Kal'a-i Sultaniye'de...", s. 184.

114 Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Kal'a-i Sultaniye...", s. 1295, 1296.

115 Karpaz, *Osmanlı Nüfusu...*, s. 224, 225; Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Kal'a-i Sultaniye...", s. 1270.

116 Şehrin tahliyesi hakkında bkz. Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Kal'a-i Sultaniye...", s. 1280, 1281.

117 BOA, Dâhiliye Nezâreti, Şifre Kalemî (DH.ŞFR), No. 633/49, 3 Ağustos 1335 (3 Ağustos 1919). Belgede Rum mektebinin hangi mektep olduğu hakkında açıklama yapılmamıştır.

Savaşı ve Milli Mücadele döneminde yapılan göçler, gerekse 1923 yılında başlayan mübadele ile Çanakkale’den ayrılmıştır.¹¹⁸ Öte yandan, Cumhuriyetin ilanından sonra Rum Erkek Mektebi *Cumhuriyet İlk Mektebi’ne*, Rum Kız Mektebi ise *İstiklal İlk Mektebi’ne* dönüştürülmüştür.¹¹⁹ Bu iki okul günümüzde de eğitim fonksiyonuna devam etmektedir.

2.2. Ermeni Mektepleri

Vital Cuinet, 1529 yılında 83 Ermeni ailesinin Çanakkale’de iskân edildiğini, Ermenilerin 1669’da bir şapel inşa ettiklerini, fakat 1691’de yıktırıldığını, III. Ahmed döneminde, Sultanın irâdesiyle 1718 yılında yeniden inşa edildiğini kaydetmiştir.¹²⁰ Bu bilgi, 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başlarında Çanakkale’de Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerinin teşekkül etmiş olduğu yönündeki tespitimizi desteklemektedir. Bu verilerden Ermenilerin Camii-i Kebir Mahallesi’nin doğusunda, Sarıçay tarafında bir mahalle kurdukları ve 17. yüzyılın ikinci yarısında, sonradan Surp Kevork Kilisesi adıyla bilinen kiliseyi inşa ettikleri anlaşılmaktadır. Ermeniler nüfus bakımından 19. yüzyıl ortalarına kadar Türkler ve Rumlardan sonra en kalabalık gruptu. II. Mahmud, 1831 yılında yıkılmaya yüz tuttuğundan dolayı “*heyet-i asliyesini tûlen ve arzen ve kadden bir karış tecavüz etmemek*” şartıyla *vaz-ı kadîmi* üzere Ermeni Kilisesi’nin tamir edilmesine onay verdi.¹²¹ Tanzimat’tan önce Ermeni cemaati erkek çocuklarına mahsus bir mektep mevcuttu. Vital Cuinet’e göre bu okul 1836 yılında inşa edilmişti.¹²² Bu mektebin Ermeni Kilisesi yakınında kurulduğunu söylemek mümkündür.

1840 tarihli temettuat defterine göre Ermeni mahallesinde 176,¹²³ 1843’de yapılan sayımda ise 175 Ermeni hanesi kaydedilmiştir.¹²⁴ Buna göre, 1840’ların başında şehirde yaklaşık 900 dolayında Ermeni nüfus yaşadığı söylenebilir. Cezâir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti Salnâmelerine göre 1875 ve 1876’da Çanakkale’de 133 Ermeni hanesi vardı ve 354 erkek nüfus yaşıyordu.¹²⁵ 1888 yılına ait Karesi Vilâyeti Salnâmesi’nde ise

118 Mithat Atabay, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Çanakkale’de Nüfusun Niteliği (1831-1835)”, *Çanakkale Merkezi Değerleri Sempozyumu (25-26 Ağustos 2008)*, (Editörler: Ali Akdemir vd.), Aynalı Pazar Matbaası, Çanakkale, 2008, s. 831, 832.

119 Uygun, *Çanakkale’de Eğitim...*, s. 176, 177.

120 Cuinet, *La Turquie D’Asie*, s. 746; Korkmaz, “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin...”, s. 117.

121 BOA, Hatt-ı Hümayûn (HAT), No. 777/36431, 16 Safer 1247 (27 Temmuz 1831).

122 Cuinet, *La Turquie D’Asie*, s. 700.

123 Korkmaz, “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin...”, s. 119; Kulu, “Tanzimat Fermanı’nın Çanakkale’ye Yansıması...”, s. 104; Kulu, “Kale-i Sultanîye’de Yahudi Yerleşimi...”, s. 811; Öztürk, “XIX Asrın Ortalarında Sultaniye Kazası”, s. 948.

124 Korkmaz, “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin...”, s. 119.

125 *Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid*, 1293, s. 127; Korkmaz, “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin...”, s. 120; Özlü, “1870-1876 Yılları Arasında Biga Sancağı”, s. 1180.

Kale-i Sultaniye kazasında kadınlarla birlikte 820 yerli ve 30 yabancı Ermeni nüfus olduğu görülmektedir.¹²⁶ Vital Cuinet, Çanakkale'de, (tt.1888-1892), kadınlar dâhil 956 Ermeni (904 Gregoryen-52 Protestan) olduğunu belirtmektedir.¹²⁷ Kemal Karpat'ın yayınladığı istatistiklere göre ise aynı dönemde Çanakkale'de 964 Ermeni (432 kadın-532 erkek) nüfus vardı.¹²⁸ Kale-i Sultaniye, nüfus müdürlüğüne göre de 1894 yılında Çanakkale'de kayıtlı 197 hanede 976 Ermeni nüfus yaşıyordu.¹²⁹ Son olarak Çanakkale'de 1906/7 umûmi nüfus sayım sonuçlarına göre 1.260,¹³⁰ 1914 sayımına göre ise 1.269 Ermeni vardı.¹³¹ Nüfus verileri 1840-1875 yılları arasında Çanakkale'de Ermeni nüfusta bir gerileme olduğunu, 1875-1914 yılları arasında Ermeni nüfusun istikrarlı bir şekilde yükseldiğini göstermektedir. Öte yandan, misyonerlik faaliyetleri sonucunda Ermeni cemaatinden bazı kişilerin Protestan mezhebine geçtiğini belirtmemiz gerekir.

1870-1876 yılları arasında Ermeni cemaatinin eğitim ve din işleri marhasa (piskopos) vekili Bogos Efendi tarafından yürütülüyordu.¹³² 1869 Maarif Nizamnâmesi'nin ilanına kadar Ermeni cemaatinin yalnızca erkek çocuklarına mahsus sıbyan mektebi seviyesinde okulları bulunuyordu. Vital Cuinet'e göre Ermeni Kız Mektebi, 1875 yılında yapılmıştır. 1891 yılında rüşdiye seviyesinde eğitim veren Gregoryen Ermeni Erkek Mektebi'nde 105, Kız Mektebi'nde ise 72 öğrenci eğitim görüyordu. Her iki okulda eğitim Ermenice yapılıyordu, ancak Erkek Mektebi'nde Türkçe dersi zorunluydu. Bazı öğrencilere temel Fransızca bilgisi veriliyordu. Kız öğrenciler, Ermenicenin yanı sıra dikiş-nakiş dersleri görüyorlardı. Kız ve Erkek Mektebi'nin yıllık masrafları 7.600 frank dolayındaydı.¹³³ Ayrıca, aşağıda görüleceği üzere 1891 yılında Çanakkale'de ecnebi mektebi olarak değerlendirilmesi gereken ruhsatsız bir Protestan Ermeni Mektebi de bulunuyordu.

Maarif Nezâreti Salnâmelerine göre 1895-1901 yılları arasında Çanakkale'de Ermeni Patrikhanesi'ne bağlı olarak faaliyet gösteren Ermeni erkek ve kız mekteplerinde iptidai ve rüşdiye seviyesinde eğitim veriliyordu. 1316 ve 1317 Maarif Salnâmelerinde Kız ve Erkek Mektebi birlikte, diğerlerinde ise ayrı olarak yazılmıştır. 1317 tarihli

126 *Karesi Vilâyeti'ne Mahsus Salnâme*, s. 134; Korkmaz, "Tanzimat Sonrası Çanakkale'nin...", s. 122; Kulu, "Kale-i Sultaniye'de Yahudi Yerleşimi...", s. 812; Kulu, "Çanakkale Yerel Tarihi...", s. 1312.

127 Cuinet, *La Turquie D'Asie*, s. 696, 744, 746; Korkmaz, "Tanzimat Sonrası Çanakkale'nin...", s. 124; Kulu, "Kale-i Sultaniye'de Yahudi Yerleşimi...", s. 815.

128 Karpat, *Osmanlı Nüfusu...*, s. 170, 171.

129 BOA, ŞD, No. 2640/4, 21 Safer 1312/11 Ağustos 1310 (23 Ağustos 1894).

130 Karpat, *Osmanlı Nüfusu...*, s. 204, 205; Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Kal'a-i Sultaniye...", s. 1269.

131 Karpat, *Osmanlı Nüfusu...*, s. 224, 225; Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Kal'a-i Sultaniye...", s. 1270.

132 *Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid*, 1287, s. 34; *Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid*, 1289, s. 31; *Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid*, 1291, s. 25; *Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid*, 1292, s. 103; *Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid*, 1293, s. 113.

133 Cuinet, *La Turquie D'Asie*, s. 700; Korkmaz, "Kal'a-i Sultaniye'de...", s. 180.

Maarif Salnâmesi’nde Ermeni Mektebi’nin isminin *Azkayn* olduğu belirtilmiştir. Öte yandan, bu okulların yapılış tarihi ile ilgili olarak *meçhul* veya *kadim* kaydı düşülmüştür. Ayrıca, her iki okul 19 Ekim 1893 tarihinde ruhsatname almıştır. Bu durum, Ermeni okullarının da faaliyetlerini uzun bir süre ruhsatsız olarak yürüttüğünü ve Maarif Nizamnâmesi’nin sıkı bir şekilde uygulanamadığını göstermektedir. Maarif Salnâmelerine göre 1895-1896’da Ermeni Mektebi’nde 40 erkek-14 kız; 1896-1897’de 68 erkek-110 kız; 1897-1898 ve 1898-1899’da 97 erkek-103 kız ve 1900-1901’de ise 93 erkek-97 kız öğrencinin okuduğu kaydedilmiştir.¹³⁴ Çanakkale Ermenileri arasında 1895-1896 yılı hariç kız öğrencilerin sayısının erkek öğrencilerden fazla oluşu dikkat çekicidir. 1905-1908 istatistiklerinde Çanakkale’deki kız ve erkek Ermeni mekteplerinin rüşdiye seviyesinde oldukları görülmektedir.¹³⁵ Öte yandan, 1894-1895’de Çanakkale ve kazalarında Ermenilerin 2 rüşdiye ve 4 iptidaîsi varken, 1913-1914 istatistiklerinde 1 erkek, 1 kız ve 2 karma olmak üzere 122 erkek-39 kız öğrencinin devam ettiği 4 Ermeni ibtidaîsi kaydedilmiştir. Bu okullarda eğitim faaliyeti ruhban dışında 5 erkek ve 2 kadın öğretmen tarafından yürütülüyordu.¹³⁶

Bu dönemde, Gregoryen Ermeni cemaati tarafından Surp Kevork Kilisesi’ne bağlı yeni bir okul daha inşa edilmiştir. Tıflı Camisi’nin karşısında bulunan bu okul günümüzde Korfman Kütüphanesi olarak kullanılmaktadır. Okulun inşası 1890-1910 yılları arasına tarihlendirilmektedir.¹³⁷ Surp Kevork Kilisesi’nin tamiri ve rekonstrüksiyonu ile ilgili yazışmalarda kilisenin etrafında bir Ermeni okulunun varlığına dair bahis yoktur: Ermeni cemaatinin mevcut kilisenin harap ve dar olmasından dolayı tamir ve tadili için 27 Nisan 1888’de Biga Sancağı Mutasarrıflığı’na başvurusu üzerine gerekli incelemeler yapıldıktan sonra, Sultan II. Abdülhamid, Biga Sancağı İdare Meclisi’nin görüşü doğrultusunda, kilisenin geçici olarak yapılmış olan çan kulesinin Tıflı Camisi ile İslam Rüşdiye Mektebi karşısında bulunması sebebiyle çan kulesinin kilisenin Ermeni Mahallesi’ne bakan kuzey tarafına inşa edilmesi koşuluyla, 24 Eylül 1888 tarihinde Surp Kevork Kilisesi’nin tamir ve tadiline izin vermiştir.¹³⁸ Vital Cui-net de yalnızca 1836 ve 1875’de yapılmış olan iki Ermeni mektebinden söz etmektedir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, son Maarif Salnâmesi olan 1321 (1903) senesi de dâhil

134 *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1316, s. 1254-1255; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1317, s. 1492, 1493; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1318, s. 1672, 1673; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1319, s. 982-983; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1321, s. 739; Korkmaz, “Kal’a-i Sultaniye’de..”, s. 181. 1316 Salnâmesi’nde Kale-i Sultaniye’deki Ermeni Mektebi sehven Biga’da kaydedilmiştir.

135 Alkan, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e...*, s. 160.

136 Alkan, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e...*, s. 171-174; Korkmaz, “Kal’a-i Sultaniye’de..”, s. 181.

137 Uygun, *Çanakkale’de Eğitim...*, s. 64; Uygun, “Çanakkale’deki Azınlık Okulları”, s. 1315.

138 BOA, ŞD, No. 2536/33, 15 Nisan 1304 (27 Nisan 1888) – 5 Zilkade 1305/1 Ağustos 1304 (13 Ağustos 1888); BOA, İrade, Şurâ-yı Devlet (İ.ŞD), 93/5516, 17 Muharrem 1306 (24 Eylül 1888). Bu kilisenin 1863 veya 1873 yılında yapıldığı şeklinde mahalli literatürde mütevatir bilgiler yanlıştır. Surp Kevork Kilisesi, 1888’de başlayan tamir ve tadilattan sonra bugünkü halini almıştır.

olmak üzere, Maarif Salnâmelerinde Ermeni okullarının açılış tarihinin *kadim* veya *meçhul* olarak kaydedilmiş olmasından hareketle bu okulun en erken 1903'den sonra yapımına başlandığı tahmininde bulunabiliriz. Kanaatimize göre bu okul, 1835'de yapılmış olan erkek mektebinin eski olması sebebiyle erkek çocukları için inşa edilmiştir.

2.3. Yahudi Mektepleri

16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başlarında Çanakkale'de bir Yahudi cemaatinin teşekkül etmiş olduğuna yukarıda işaret edilmişti. Vital Cuinet'in dul bir Musevi kadının Selanik'te yeniden evlenmesine dair Çanakkale Yahudi Mahkemesi'nden verilen 1660 tarihli bir izin belgesine dayanarak bu tarihten önce Çanakkale'de bir Yahudi cemaatinin teşekkül etmiş olduğu yönündeki tespiti, bulgularımızı teyit etmektedir.¹³⁹ Cuinet'in Yahudi Mahkemesi'nin varlığına dair aktardığı bilgiye dayanarak Yahudi havrasının 17. yüzyıl ortalarında inşa edildiği söylenebilir. Yahudi havrasına ait tespit ettiğimiz en eski belge, III. Selim dönemine aittir ve yanan havranın 1796-1797'de tamir edilmesine izin verilmesi ile ilgilidir.¹⁴⁰ Öte yandan, Yahudi havrası bir kez daha yandığı için Yahudi cemaati 1851 yılında "*bilâ tevsi ve lâ-terfi kadimi üzere bina ve inşasına*" onay verilmesi için başvuruda bulunmuştur.¹⁴¹ Bu belgelerde havra müstemilatında Yahudi cemaatine ait müstakil bir mektepten bahis yoktur. Ancak, Tevrat ve Yahudi şeriatının okutulduğu ve *Talmud Torah* adı verilen okulun bizzat havrada eğitim verdiğini söylemek mümkündür.¹⁴²

1840 tarihli temettuat defterinde Çanakkale'de 118,¹⁴³ 1843 sayımında ise 177 Yahudi hanesi tespit edilmiştir.¹⁴⁴ Buna göre, 1843'de Çanakkale'de yaklaşık 900 dolayında Musevi nüfus yaşıyordu. 1875 ve 1876 Cezâir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti Salnâmelerinde Kale-i Sultaniye'de 139 Yahudi hanesi ve sırasıyla 540 ve 544 Musevi erkek nüfus kaydedilmiştir.¹⁴⁵ Kadın nüfusla birlikte 1875-1876'da şehirdeki Yahudi

139 Cuinet, *La Turquie D'Asie*, s. 745; Korkmaz, "Tanzimat Sonrası Çanakkale'nin...", s. 117.

140 BOA, HAT, No. 1462/1, tt. 29 Zilhicce 1210 (tt. 5 Temmuz 1796); BOA, C.ADL, No. 45/2743, Evail-i Receb 211 (29 Aralık 1796-9 Ocak 1797).

141 BOA, C.ADL, No. 39/2349, 16 Ramazan 1267 (16 Temmuz 1851).

142 Kulu, "Kale-i Sultaniye'de Yahudi Yerleşimi...", s. 816.

143 Korkmaz, "Tanzimat Sonrası Çanakkale'nin...", s. 119; Kulu, "Tanzimat Fermanı'nın Çanakkale'ye Yansıması...", s. 104; Kulu, "Kale-i Sultaniye'de Yahudi Yerleşimi...", s. 811; Öztürk, "XIX Asrın Ortalarında Sultaniye Kazası", s. 948. Öztürk, bu sayımda 188 Yahudi hanesi ve 88 kiracı olduğunu kaydetmektedir.

144 Korkmaz, "Tanzimat Sonrası Çanakkale'nin...", s. 119.

145 *Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid*, 1292, s. 114 ek; *Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid*, 1293, s. 127; Korkmaz, "Tanzimat Sonrası Çanakkale'nin...", s. 120; Kulu, "Kale-i Sultaniye'de Yahudi Yerleşimi...", s. 812; Kulu, "Çanakkale Yerel Tarihi...", s. 1312; Özlü, "1870-1876 Yılları Arasında Biga Sancağı", s. 1180; Uygun, *Çanakkale'de Eğitim...*, s. 56; Uygun, "Çanakkale'deki Azınlık Okulları", s. 1306.

nüfusu yaklaşık 1.100’e ulaşmıştır. Karesi Vilâyeti Salnâmesi’nde (1888) ise kadınlar dâhil 1.354 yerli Yahudi nüfus kaydedilmiştir.¹⁴⁶ Vital Cuinet, Çanakkale’de (tt.1888-1892) 1.805 Yahudi’nin yanı sıra ecnebi tabiiyetinde ve himayesinde 926 Yahudi olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁷ Kemal Karpat’ın yayınladığı istatistiklerde aynı dönemde 1.495 Yahudi (766 kadın-729 erkek) olduğu görülmektedir.¹⁴⁸ Kale-i Sultaniye, nüfus müdürlüğüne göre ise 1894 yılında Çanakkale’de 234 Yahudi hanesinde 1.972 nüfus mevcuttu.¹⁴⁹ Son olarak, 1906/7 umûmî nüfus sayımında 2.829; 1914 sayımında ise 2.961 Yahudi nüfus kaydedildiğini belirtmemiz gerekir.¹⁵⁰ Nüfus istatistikleri, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Musevi nüfusta büyük bir artış olduğunu göstermektedir. Buna karşılık Yahudi cemaatinin havra etrafında geleneksel okullarına bağlı kaldıkları anlaşılmaktadır.

1870 tarihli Cezâir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti Salnâmesi’ne göre Çanakkale’de 2 havra bulunuyordu.¹⁵¹ İkinci havranın ne zaman yapıldığına dair elimizde bilgi yoktur. Ancak, Islahat Fermanı’nın ilanından sonra (1856) inşa edildiği tahmin edilebilir. 1870 ve 1876 yılları arasında Yahudi Hahamı Siyon Efendi idi.¹⁵² Yachan (eski) ve Hadache (yeni) sinagoglarının yanı sıra 1890 yılında Eliya Halio tarafından Mekor Hayim Sinagogu (Halio Sinagogu/Küçük Sinagog) adıyla yeni bir havra daha yaptırılmıştır.¹⁵³ 1894 yılında yıkılmaya yüz tutan eski havranın yerine daha büyük bir havra inşa edilmesi için Haham Başı vekilinin yaptığı başvuru üzerine yapılan keşif sonucunda hazırlanan haritada üç havranın da aynı meydanda olduğu ve ayrıca Havra Meydanı’nda bir de küçük mektep olduğu görülmektedir (Ek 6). Biga İdare Meclisi’nin onayı doğrultusunda gerekli işlemler tamamlandıktan sonra Yahudi cemaatine ait eski havranın yıkılarak yerine yeni bir havra yapılmasına Sultan II. Abdülhamid tarafından izin verilmiştir.¹⁵⁴ Bu meydandaki mektep, eski *Talmut Torah Mek-tebi* olmalıdır. Vital Cuinet, 1891’de Yahudi cemaati tarafından kurulmuş olan ve 5-10 yaşındaki erkek çocuklara üç haham tarafından İbranice okuma, Judeo-İspanyolca

146 *Karesi Vilâyeti’ne Mahsus Salnâme*, s. 134; Korkmaz, “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin...”, s. 122; Kulu, “Kale-i Sultaniye’de Yahudi Yerleşimi...”, s. 812; Kulu, “Çanakkale Yerel Tarihi...”, s. 1312.

147 Cuinet, *La Turquie D’Asie*, s. 746; Korkmaz, “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin...”, s. 124; Kulu, “Kale-i Sultaniye’de Yahudi Yerleşimi...”, s. 815.

148 Karpat, *Osmanlı Nüfusu...*, s. 170, 171.

149 BOA, ŞD, No. 2640/4, 21 Safer 1312/11 Ağustos 1310 (23 Ağustos 1894).

150 Karpat, *Osmanlı Nüfusu...*, s. 204, 205, 224, 225; Selvi, “II. Meşrutiyet Döneminde Kal’a-i Sultaniye...”, s. 1269, 1270.

151 *Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid*, 1287, s. 45.

152 *Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid*, 1287, s. 34; *Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid*, 1289, s. 31; *Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid*, 1291, s. 25; *Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid*, 1292, s. 103; *Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid*, 1293, s. 113.

153 Kulu, “Kale-i Sultaniye’de Yahudi Yerleşimi...”, s. 815.

154 BOA, ŞD, No. 2640/4 19 Zilkade 1311/23 Mayıs 1310 (4 Haziran 1894) - 25 Rebiülevvel 1312/13 Eylül 1310 (25 Eylül 1894); BOA, İAZN, No. 24/1314, 9 Şaban 1314 (13 Ocak 1897).

lisaniyla yazma eğitimi verilen, 170 öğrencinin devam ettiği ve cüzi bir harç alınan üç sıbyan mektebinin varlığından söz etmektedir.¹⁵⁵ Bu okullarda usul-ü atıkada eğitim veren Müslüman sıbyan mekteplerine benzer şekilde geleneksel bir eğitim verildiğini belirtmemiz gerekir. Maarif Salnâmelerinde bu okullara ilişkin bilgi yoktur. 1913-1914 eğitim istatistiklerinde ise Kale-i Sultaniye Sancağı'nda Husûsî Mektep statüsünde ve iptidai seviyesinde 1 erkek, 1 kız ve 2 karma Musevi okulunda 264 erkek ve 207 kız öğrencinin eğitim gördüğü ve bu okullarda 6 erkek ve 3 kadın öğretmenin ders verdiği kaydedilmiştir.¹⁵⁶ İstatistik cetvelinde bu okulların yeri belirtilmemekle birlikte, kız ve erkek mektepleri aşağıda sözünü edeceğimiz Çanakkale'de kurulmuş olan ecnebi mektebi statüsündeki Alyans okulları olmalıdır.

3. Ecnebi Mektepleri

Çanakkale'de Rum, Ermeni ve Yahudi cemaati tarafından kurulmuş olan okulların dışında 19. yüzyılın son çeyreğinde Alliance İsrailit Universelle tarafından Yahudi okulları, Fransa himayesinde Katolik Mektebi ve Amerikan Board Misyoner Teşkilatı tarafından da Protestan Okulu kurulmuştur.

3.1. Musevi Alyans Mektebi

Osmanlı Yahudileri arasında modern eğitim, Museviliğe hizmet amacıyla 1860 yılında Paris'te kurulan Alliance İsrailit Universelle (Evrensel Yahudi Birliği) teşkilatının çabaları ile yayılmıştır. Evrensel Yahudi Birliği tarafından başta Selanik, İstanbul, İzmir ve pek çok şehirde açılmış olan okullar yaygın olarak Alyans Mektepleri adıyla bilinmektedir. Çanakkale'de erkek Musevi çocuklarına mahsus olmak üzere rüşdiye seviyesinde ilk Alyans Mektebi, Paris Merkez Komitesi tarafından 1878 yılı Ocak ayında açılmıştır. Bu okulun açılmasından on yıl sonra, 1888 yılında, kız çocukları için yine rüşdiye seviyesinde eğitim veren bir okul daha açılmıştır. Cuinet'in aktardığı verilere göre, 1891 yılında Erkek Mektebi'ne 112, Kız Mektebi'ne ise 85 öğrenci devam ediyordu. Bu okullarda, Paris'teki laik ilkokullarda uygulanan program doğrultusunda Fransızca eğitim veriliyordu. Erkek mektebinde çalışan öğretmenler Paris'te üstün hizmet berati almış kişilerden, kadın öğretmen ise yeterlilik belgesine sahip hanımlar arasından seçilmişti. Erkek mektebinde Fransızcadan başka İbranice ve Türkçe de öğretiliyordu. Kız mektebinde ise biçki-dikiş, nakış ve halı dokumacılığı

155 Cuinet, *La Turquie D'Asie*, s. 698, 701; Korkmaz, "Kal'a-i Sultaniye'de...", s. 186; Kulu, "Kale-i Sultaniye'de Yahudi Yerleşimi...", s. 816.

156 Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e...*, s. 171-174; Korkmaz, "Kal'a-i Sultaniye'de...", s. 186.

öğretiliyordu. İki okulun yıllık masrafı 10.935 franktı.¹⁵⁷ Ancak, bu okul 1869 Maarif Nizamnâmesi’nin 129. maddesi hilafına ruhsatsız olarak faaliyet gösteriyordu.

Çanakkale Yahudilerinden Osmanlı tabiiyetinde bulunan Daviçon Bozaldo’nun Yahudi Mektebi’nde tahsilini tamamlayan kızına ileride resmi ruhsata bağlanacak Gayrimüslim okullarından birinde öğretmenlik yapmak üzere imtihanla şahadetnâme verilmesi için Biga Sancağı İdadi Müdürlüğü’ne başvurusu üzerine, konu İdadi Müdürü İsmail Hakkı Bey tarafından 26 Ocak 1898’de Maarif Nezâreti’ne aktarılmıştır. Mekâtib-i Gayrimüslime Müfettişliği’nin raporundan 1898 yılına kadar taşradaki maarif müdürlüklerine matbu şahadetnâme gönderilmediği anlaşılmaktadır. Maarif Meclisi, müfettişliğin raporu doğrultusunda 26 Mart’ta kızın Çanakkale’de imtihan edilerek sonucuna göre şahadetnâmesinin İstanbul’dan gönderilmesine karar vermiştir.¹⁵⁸ Alyans Mektebi’nden mezun olduğu anlaşılan bu öğrenci ile ilgili örnek Maarif Nizamnâmesi’nin ilanından yaklaşık 30 yıl sonra dahi Gayrimüslim mekteplerinin düzene koyulmadığını göstermektedir.

Öte yandan, Maarif Müdürlüğü yetkisini uhdesinde bulunduran Biga Sancağı İdadi Müdürü İsmail Hakkı Bey, Biga Sancağı’ndaki bütün Gayrimüslim mekteplerinin resmî ruhsata bağlandığı halde Fransa’nın idaresi ve himayesi altında faaliyet gösteren Alyans Mektebi’nin ruhsatsız olarak eğitim vermesinin uygun olmadığı beyanıyla 6 Mart 1898’de Maarif Nezâreti’ne başvurmuştur. Mekâtib-i Ecnebiye Müfettişliği’nin raporu Maarif Nezâreti’nin o zamana kadar Alyans Mekteplerine bakışını ortaya koymaktadır. Müfettişlik, Alyans Mektepleri merkezi Paris’te bulunan bir şirket tarafından kurulup idare edilmekte ise de bu durumun öğrencilerinin tümü Osmanlı tebaası olan bu okulların diğer ecnebi kurumları gibi değerlendirilmesine sebep olamayacağı kanaatindeydi. Ayrıca, müfettişlik bu şirketin (Evrensel Yahudi Birliği) kuruluş amacının “*millet-i Museviye’nin muhafaza-i kavmiyet ve mezhebiyle beraber tebaa-i saire-i Osmaniye misillû iktisâb-ı hüner ve maarif eylemesi kazıyyesine müstenid*” bulunduğunu belirterek İstanbul ve diğer yerlerdeki Alyans Mektepleri’ne “tebaa muamelesi” yapıldığı ve bu doğrultuda ruhsat verildiğinden Çanakkale’de de bu şekilde hareket edilmesi gerektiğini bildirdi.¹⁵⁹ Nitekim 1316 Maarif Salnâmesi’nde Selanik’te 1876 yılında açılan ve 3 Eylül 1894’de ruhsat aldığı anlaşılan Alyans Mektebi, Gayrimüslim mektepleri arasında gösterilmiştir.¹⁶⁰ Aynı salnâmede Biga Sancağı dâhilinde rüşdiye ve iptidai seviyesinde ecnebi mektebi

157 Cuinet, *La Turquie D’Asie*, s. 698, 701; krş. Korkmaz, “Kal’a-i Sultaniye’de...”, s. 185, 186; Kulu, “Kale-i Sultaniye’de Yahudi Yerleşimi...”, s. 816.

158 BOA, MFMKT, No. 391/50, 4 Ramazan 1315 (26 Ocak 1898), 14 Zilkade 1315 (8 Nisan 1898).

159 BOA, MFMKT, No. 393/51, 14 Zilkade 1315 (5 Nisan 1898), 2 Zilhicce 1315 (24 Nisan 1898).

160 *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1316, s. 1068-1069.

bulunmadığı kaydedilmiştir.¹⁶¹ 1317 Maarif Salnâmesi'nde ise R. 1294 (1878) yılında açıldığı belirtilen Çanakkale Alyans Mektebi'nin ruhsatsız olarak rüşdiye seviyesinde eğitim verdiği ve 1896-1897'de 130 erkek 110 kız öğrencisinin olduğu görülmektedir. Ayrıca, okul Gayrimüslim mektepleri arasında gösterilmiş ve yine sancakta ecnebi mektebi bulunmadığı kaydedilmiştir.¹⁶² Diğer taraftan, Alyans Mektepleri, 1900 yılından itibaren Maarif Nezâreti tarafından ecnebi mektepleri kategorisinde değerlendirilmeye başlanmıştır. Çanakkale Alyans Mektebi ise açılışından 22 yıl sonra 21 Şubat 1900 tarihinde iptidai ve rüşdiye seviyesinde eğitim vermek üzere ruhsat almıştır. Okulun sorumlu müdürü Fransız tebaasından Musa Kuzo (Kozi) idi. 1897-1898 ve 1898-1899'da 120 erkek-130 kız; 1900-1901 yılında ise 110 erkek-120 kız öğrenci Alyans Mektebi'ne devam ediyordu.¹⁶³ Vital Cuinet erkek ve kız Alyans Mekteplerini iki ayrı okul olarak kaydetmiş ise de Maarif Salnâmelerinde kız ve erkek mektebi birlikte yazılmıştır. Yine Maarif Salnâmelerine göre okula devam eden kız öğrenci sayısının erkek öğrencilerden fazla oluşu dikkat çekmektedir. Çanakkale Musevi Alyans Mektebi resmi ruhsat almasından bir süre sonra Sancak İdadi Müdürlüğünden Lisan-ı Osmanî (Türkçe) muallimi tayini talebinde bulunmuş ise de Maarif Nezâreti tarafından bunun okul idaresince halledilmesi gereken bir husus olduğu cevabı verilmiştir.¹⁶⁴ 1911 yılında kız-erkek toplam 343 öğrencisi olan,¹⁶⁵ Musevi Alyans Mektebi'nin yeri ise meçhuldür.¹⁶⁶

3.2. Katolik Mektebi

Tanzimat öncesinde Çanakkale'de az sayıda bir Latin Katolik nüfusu teşekkül etmiştir. Vital Cuinet, Çanakkale'de Latin Katolik örgütünün 1848'de kurulduğunu ve 1852 yılında bir şapel (küçük kilise) yaptıklarını belirtmektedir.¹⁶⁷ Osmanlı belgelerinde Katoliklerin 1838-1839'dan beri kiraladıkları bir haneyi kilise olarak kullandıkları ve Fransız konsolosunun 1852 yılında yabancıların mülk edinme yasağı hilafla inşa ettirmekte olduğu bir mağazayı kilise şeklinde kullanmak niyetinde olduğu

161 *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1316, s. 1254-1255.

162 *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1317, s. 1492-1495.

163 *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1318, s. 1674, 1675; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1319, s. 984-985; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1321, s. 740; Korkmaz, "Kal'a-i Sultaniye'de...", s. 186.

164 BOA, MF.MKT, No. 523/37, 8 Cemâziyelevvel 1318 (3 Eylül 1900).

165 Korkmaz, "Kal'a-i Sultaniye'de...", s. 186.

166 Erten (*Çanakkale: Kent Yazıları*, s. 97), Sakızlı Çeşme Sokak'ta eski bir konakta eğitim veren Yahudi Mektebi'nin Cumhuriyet döneminde Gazi İlkokulu ve bir aralık kütüphane olarak kullanıldıktan sonra yıkıldığını belirtmektedir. Bu okulun Musevi Alyans Mektebi binası olabileceğini düşünüyoruz.

167 Cuinet, *La Turquie D'Asie*, s. 746; Korkmaz, "Tanzimat Sonrası Çanakkale'nin...", s. 186.

kaydedilmiştir.¹⁶⁸ Daha sonraki yazışmalar, Cuinet’in beyanını doğrulamaktadır. 1872-1876 yılları arasında Katolik cemaatinin başında Fransız Katolik Papaz Corci Donadi Efendi’nin bulunduğu görülmektedir.¹⁶⁹ Yalı Çarşısı’nın Çanakçılar Caddesi’nde ve deniz kıyısında (günümüzde Vakıf İşhanı’nın bulunduğu yerde) inşa edilmiş olan Katolik kilisesinin yanına, daha sonra mektep ve papaz evi inşa edildiği anlaşılmaktadır. Katolik Papazı Jean Aporio’nun talebi doğrultusunda Fransa vis-konsolosu A. De Lougeville’in 1890 yılında bu yapıların tamir ve tadili için Biga Mutasarrıflığı’na başvurusu üzerine, Sultan tarafından gerekli izin verilmiştir.¹⁷⁰ Vital Cuinet, bu mektebin İstanbul’daki Papalık temsilcisi Kardinal Rotelli tarafından 1883 yılında bir Kız Mektebi olarak kurulduğunu ve Gürcü rahipleri tarafından eğitim verilen bu okula daha sonra erkek öğrencilerin de kabul edildiğini belirtmektedir. 1891 yılında bu okula kız-erkek 30 öğrenci devam ediyordu. Rahibeler tarafından Fransızca temel eğitim verilen bu okulda ayrıca, kız öğrencilere dikiş, nakış ve halı dokumacılığı öğretiliyordu. Bir Rum kadın öğretmen de görev yaptığı bu mektep, cüzi bir okul harcı ve Fransız konsolosu ile İstanbul’daki Papalık delegasyonunun himayesinde düzenlenen yıllık piyangodan elde edilen gelirler sayesinde yaşıyordu.¹⁷¹

Karesi Salnâmesi’ne göre 1888’de Kale-i Sultaniye kazasında 72 yabancı Katolik nüfus yaşıyordu¹⁷² Vital Cuinet, ise Çanakkale’de ecnebi tabiiyet ve himayesinde 98 Katolik olduğunu belirtmiştir.¹⁷³ 1901 yılında bazı Katolikler tarafından Kız Mektebi’ne devam etmekte olan erkek öğrenciler için iki yeni okul yapılması düşüncesi ortaya çıkmış ve Kadıköy Saint Joseph Mektebi muallimlerinden iki rahip Çanakkale’ye davet edilmiş ise de bu tasavvur hayata geçirilememiştir.¹⁷⁴ Yine 1914 yılı sonlarında Gürcü rahipleri tarafından idare edilen bu okulun genişletilmesi düşüncesi, teşebbüs aşamasında kalmıştır.¹⁷⁵ Maarif Salnâmeleri ve eğitim istatistikleri Çanakkale’deki Katolik mektebi hakkında suskundur. Ancak, Katolik nüfusun az sayıda olmasından hareketle I. Dünya Savaşı’na kadar okulun öğrenci sayısının 30-40 dolayında kaldığı söylenebilir.

168 BOA, Hâriciye Nezâreti, Mektubi Kalemi (HR.MKT), No. 54/24; 26 Rebiülevvel 1269 (7 Ocak 1853).

169 *Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid*, 1289, s. 31; *Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid*, 1291, s. 25; *Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid*, 1292, s. 103; *Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid*, 1293, s. 113.

170 BOA, ŞD, No. 2567/14, 10 Eylül 1890, 21 Muharrem 1309 (27 Ağustos 1891).

171 Cuinet, *La Turquie D’Asie*, s. 700, 701; krş. Korkmaz, “Kale-i Sultaniye’de...”, s. 186; Uygun, *Çanakkale’de Eğitim...*, s. 57; Uygun, “Çanakkale’deki Azınlık Okulları”, s. 1309.

172 *Karesi Vilâyeti’ne Mahsus Salnâme*, s. 134; Korkmaz, “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin...”, s. 122; Kulu, “Kale-i Sultaniye’de Yahudi Yerleşimi...”, s. 812; Kulu, “Çanakkale Yerel Tarihi...”, s. 1312.

173 Cuinet, *La Turquie D’Asie*, s. 746; Korkmaz, “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin...”, s. 124; Kulu, “Kale-i Sultaniye’de Yahudi Yerleşimi...”, s. 815.

174 BOA, DH.MKT, No. 2456/35, 9 Zilkade 1318 (28 Şubat 1901); BOA, DH.MKT, No. 2468/49, 14 Zilhicce 1318 (4 Nisan 1901).

175 BOA, Dâhiliye Nezâreti, Siyasî Kısım (DH.SYS), No. 123/31, 22 Safer 1333 (9 Ocak 1915).

3.3. Protestan Mektebi

Amerikan Board Misyoner Teşkilatı'nın faaliyetleri sonucunda 1870'lerde Çanakkale Ermeni cemaatinden bazıları Protestan mezhebinin benimsenmiştir. Vital Cuinet, Protestan Ermenilerin on beş yıldan beri ibadethanelerinin olmadığını, 1887 yılına kadar da mezarlıklarının bulunmadığını belirtmiştir.¹⁷⁶ Buna göre, Çanakkale'de Protestan nüfusun 1876-1877 yıllarında ortaya çıktığı söylenebilir. Karesi Salnâmesi'nde 1888'de Kale-i Sultaniye kazasında 44 Protestan nüfus kaydedilmiştir.¹⁷⁷ Vital Cuinet, (tt.1888-1892) Çanakkale'de 52 Protestan Ermeni'nin yanı sıra yabancı tabiiyet ve himayesinde 8 Protestan nüfus daha olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁸ Kemal H. Karpat'a göre ise bu sırada Kale-i Sultaniye kazasında 46 Protestan nüfus vardı.¹⁷⁹ Osmanlı arşivinde Çanakkale'de Protestan cemaatinin varlığına dair tespit edebildiğimiz ilk kayıt 1888 yılına aittir. Osmanlı hükümeti, Protestan cemaati vekilinin başvurusu üzerine 1888 yılında Protestanların Fatih Sultan Mehmed'in mukataalı vakıflarından teferru ettikleri bir arazi üzerine kabristan yapmalarına izin vermiştir.¹⁸⁰ Buna göre Protestanlar önce mezarlık ihdas etmişler, ardından resmi izin talebinde bulunmuşlardır. Kale-i Sultaniye nüfus müdürlüğüne göre 1894 yılında şehirde 16 hanede 57 Protestan nüfus yaşıyordu.¹⁸¹ Çanakkale'de 1906/7 yılında 56; 1914'de ise 59 Protestan nüfus mevcuttu.¹⁸²

Vital Cuinet'in aktardığına göre Çanakkale Protestan Mektebi, İstanbul'daki Amerikan (Board) Misyoner Teşkilatı tarafından Protestan Ermeniler için kurulmuştur. Cuinet, bu okulun ne zaman açıldığı hakkında bilgi vermemiştir. Ancak, Çanakkale Protestan Mektebi'nin 1880'lerin sonunda kurulduğu tahmininde bulunabiliriz. Rüşdiye seviyesinde eğitim veren Protestan Mektebi'nde İstanbul'daki Amerikan misyonundan gönderilen bir öğretmen tarafından İncil, Ermenice ve İngilizce dersleri veriliyordu. 1891 yılında bu okulun 50 öğrencisi vardı.¹⁸³ Zühtü Paşa da 1894 tarihli bir raporunda Biga Sancağı'nda bir Protestan mektebinin varlığından söz etmektedir.¹⁸⁴ Maarif Salnâmeleri ve eğitim istatistiklerinde bu okula dair bilgi yoktur.

176 Cuinet, *La Turquie D'Asie*, s. 746.

177 Karesi Vilâyeti'ne Mahsus Salnâme, s. 134; Korkmaz, "Tanzimat Sonrası Çanakkale'nin...", s. 122; Kulu, "Kale-i Sultaniye'de Yahudi Yerleşimi...", s. 812; Kulu, "Çanakkale Yerel Tarihi...", s. 1312.

178 Cuinet, *La Turquie D'Asie*, s. 746; Korkmaz, "Tanzimat Sonrası Çanakkale'nin...", s. 124; Kulu, "Kale-i Sultaniye'de Yahudi Yerleşimi...", s. 815.

179 Karpat, *Osmanlı Nüfusu...*, s. 170, 171.

180 BOA, DH.MKT, No. 1550/2, 26 Muharrem 1306 (3 Ekim 1888). Ancak, mezarlıkla ilgili yazışmalar 1890 yılına kadar devam etmiştir. BOA, ŞD, No. 2536/5, 26 Receb 1307 (18 Mart 1890).

181 BOA, ŞD, No. 2640/4, 21 Safer 1312/11 Ağustos 1310 (23 Ağustos 1894).

182 Karpat, *Osmanlı Nüfusu...*, s. 204, 205, 224, 225; Selvi, "II. Meşrutiyet Döneminde Kal'a-i Sultaniye...", s. 1270.

183 Cuinet, *La Turquie D'Asie*, s. 700; Korkmaz, "Kal'a-i Sultaniye'de...", s. 180.

184 Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, s. 180, 181; Uygun, *Çanakkale'de Eğitim...*, s. 57; Uygun, "Çanakkale'deki Azınlık Okulları", s. 1309.

Osmanlı arşivinde Protestan Mektebi ile ilgili olarak tespit edebildiğimiz tek kayıt, 1908 yılı sonlarında bir yağhane binasının Protestan Mektebi olarak kullanılmak üzere tahsis edilmesine ilişkindir.¹⁸⁵

4. Karma Okullar ve Çanakkale Gayrimüslimleri

1869 Maarif Nizamnamesi, bin haneyi geçen yerlerde rüşdiye seviyesindeki mekteplerden mezun olan Müslim ve Gayrimüslim erkek çocuklarının karma olarak eğitim görmeleri için idadi mekteplerinin açılmasını öngörüyordu. Çanakkale İdadi Mektebi, 1888 yılında Değirmenlik mevkiinde iki iptidaî ve bir rüşdiyenin birleştirilmesi ile kuruldu.¹⁸⁶ Gündüzlü olarak açılan okulun ilk yılında idadi kısmına 90 öğrenci yazılmıştı. Okulda okutulan tek batı dili Fransızca idi. Eğitim süresi ise altı yıldır. Öğrenim ücretsiz olup, okulun kapıları din, mezhep ve etnik aidiyet gözetilmeksizin herkese açıktı.¹⁸⁷ Maarif Salnâmelerine nazaran Çanakkale İdadi Mektebi’nde, Türkçe, Arapça, Farsça, Fransızca, Tarih, Coğrafya, Cebir, Hendese, Hesap ve Defter Tutma, Resim, Hat, Kitabet, Malumat-ı Nafia, İlm-i Eşya, Malumat-ı Ziraiye ve Sıhhiye, Dini İlimler ve Ahlak Bilgisi gibi dersler okutulmuştur. Gayrimüslim öğrencilere Arapça, Farsça ve Din dersleri yerine kendi dil ve dinleri ile ilgili dersler verildiği söylenebilir. 1895-1901 yılları arasında Çanakkale İdadisi’nde yalnızca iki Gayrimüslim öğretmen görev almış olup, diğerleri Türk’tür. 1316 Maarif Salnâmesi’nde Trambulis Efendi’nin Fransızca, Hesap ve Cebir derslerini okuttuğu; 1317, 1318 ve 1319 Salnâmelerinde ise aynı derslerin Sarab Abahuri Efendi tarafından verildiği görülmektedir.¹⁸⁸ Aşağıdaki tablo, Maarif Salnâmelerine dayalı olarak 1895-1901 yılları arasında Çanakkale İdadi Mektebi’nde okuyan öğrencilerin sayısını göstermektedir.

185 BOA, BEO, No. 3439/257895, 28 Şevval 1326 (23 Kasım 1908).

186 Korkmaz, “Kal’a-i Sultaniye’de...”, s. 176. Kodaman (*Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 119), Çanakkale İdadi Mektebi’nin 1885 yılında açıldığını belirtmektedir.

187 Cuinet, *La Turquie D’Asie*, s. 699; Korkmaz, “Kal’a-i Sultaniye’de...”, s. 176.

188 *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1316, s. 1252; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1317, s. 1490; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1318, s. 1668; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1319, s. 980; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1321, s. 737. Okulda okutulan dersler ve muallim listesi için bkz. Korkmaz, “Kal’a-i Sultaniye’de...”, s. 177; Uygun, *Çanakkale’de Eğitim...*, s. 40-43.

1895-1901 Yılları Arasında Çanakkale İdadisine Devam Öğrenci Sayısı¹⁸⁹

Öğrenciler	Öğretim Yılı				
	1895-1896	1896-1897	1897-1898	1898-1899	1900-1901
Müslim	99	150	126	136	153
Gayrimüslim	27	41	19	17	9
Toplam	126	191	145	153	162

Osmanlı hükümetinin karma idadi mekteplerinin kurulmasındaki en önemli amaçlarından biri “*sunuf-u tebaa etfâlinin tahsil-i maârif tarîkine sevki ve o cihetle beynlerinde itilâf ve muhadenetin tahkîmi kazıyyesi istihsal*” olunmasıydı.¹⁹⁰ Devlet, Türkçe’nin yaygınlaştırılmasını, eğitim yoluyla farklı milletlere mensup çocukların birbirleriyle kaynaşmalarını ve böylece Osmanlılık idealini pekiştirmeyi hedefliyordu. Ancak, Maarif istatistikleri Osmanlı Devleti genelinde olduğu gibi Çanakkale’de de Gayrimüslim tebaanın idadilere pek rağbet etmediklerini göstermektedir. Şehirdeki Rum, Ermeni ve Yahudi nüfus sayısı ile Gayrimüslim ve Ecnebi mekteplerinde okuyan öğrencilerin miktarı göz önüne alındığında bu durum daha net anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, Korkmaz’ın da vurguladığı gibi,¹⁹¹ Osmanlılık idealinin Çanakkale Gayrimüslimleri arasında revaç bulduğunu söylemek güçtür. Bu durum, Çanakkale Sultanisine devam eden öğrencilerin kökenine bakıldığında daha bariz olarak ortaya çıkmaktadır. Yukarıda belirtildiği üzere Sultanî mektepleri ancak II. Meşrutiyet döneminde açılabilmiştir. Çanakkale Sultanîsi de İdadi Mektebi’nin Sultanî’ye dönüştürülmesiyle 1911 yılında açılmıştır.¹⁹² Maarif istatistiklerine göre 1913-1914 öğretim yılında 396 öğrencinin eğitim gördüğü Sultanî Mektebi’nde 390 Müslüman, 4 Ermeni ve 2 Musevi öğrenci tahsil görüyordu.¹⁹³ Okulda hiç Rum öğrencinin olmaması dikkat çekicidir. Bu durum, Rumlar arasında yükselen milliyetçiliğin, Girit bunalımının ve Balkan Savaşları’nın bir yansıması olmalıdır. Öte yandan, I. Dünya Savaşı esnasında Çanakkale’nin tahliyesi ve şehrin bombardımanlar sonucunda büyük bölümünün tahrip edilmesi sebebiyle Çanakkale’de eğitim hayatı kesintiye uğramış ve ancak Cumhuriyet döneminde yeniden toparlanma sürecine girmiştir. Bu dönemde göç, tehcir ve mübadele sebebiyle Çanakkale şehrinin demografik yapısı değişmiştir.

189 Korkmaz, “Kal’a-i Sultaniye’de...”, s. 176; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1316, s. 1252; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1317, s. 1490; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1318, s. 1668; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1319, s. 980; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye*, 1321, s. 737.

190 Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 115.

191 Korkmaz, “Kal’a-i Sultaniye’de...”, s. 176, 177.

192 Korkmaz, “Kal’a-i Sultaniye’de...”, s. 177; Uygun, *Çanakkale’de Eğitim...*, s. 45.

193 Alkan, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e...*, s. 226; Uygun, *Çanakkale’de Eğitim...*, s. 48.

Sonuç

Tanzimat’tan önce Ermeniler dışında Çanakkale Gayrimüslimlerinin okullarına dair elimizde somut veriler olmamakla birlikte, her cemaatin kendi mahallelerinde ibadethaneleri dâhilinde çocuklarına dini eğitim verdikleri söylenebilir. Tanzimat döneminde yapılan reformlarla Osmanlı Devleti’nde Müslim ve Gayrimüslim tebaanın eşitliği yönünde önemli adımlar atıldı. Islahat Fermanı ile kilise ve mektep hukukuna yönelik şer’î hukuktan kaynaklanan kısıtlamalar kaldırıldı ve devlet denetiminde olması koşuluyla Gayrimüslim cemaatlere kendi okullarını açma izni verildi. Çanakkale’de 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi’nin ilanına kadar Rum, Ermeni ve Yahudilerin erkek çocukları için sıbyan mektebi seviyesinde okulları vardı. Ayrıca, Rum cemaatine mahsus kız mektebi olduğunu düşündüğümüz ikinci bir mektebe dair bazı deliller mevcuttur.

1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi, Müslim-Gayrimüslim bütün çocuklara sıbyan mekteplerini zorunlu hale getirmiştir. Gayrimüslim mektepleri, Maarif Nizamnâmesi’nin 129. maddesi doğrultusunda ecnebi mektepleriyle beraber Husûsi Mektepler kategorisinde değerlendirilmiştir. Buna göre masraf ve tahsisatları kendilerine ait olmak üzere cemaatlere ve Osmanlı veya ecnebi tebaası şahıslara okul açma yetkisi verilmiştir. Ancak, bu tür okulların açılabilmesi için öğretmenlerin devlet tarafından tasdik edilmesi, Osmanlı karşıtı ders verilmemesi için müfredatın ve kitapların onaylanması ve resmî ruhsat alınması şart koşulmuştur.

Maarif Nizamnâmesi’nin ilanından sonra Çanakkale’deki Rum cemaati, erkek mektebinin yanı sıra 1870 yılında kendi imkanlarıyla bir kız mektebi inşa etmiştir. Rum kız ve erkek mekteplerinde iptidai ve rüşdiye seviyesinde eğitim veriliyordu. Ayrıca, Rum okulları, İstanbul Rum Patrikhanesi’ne bağlı idi ve okulların yönetiminden metropolit vekili ve karma Kilise İdare Heyeti sorumlu idi. Maarif Nizamnâmesi’nin 129. maddesine rağmen, bu okullar 1894 yılına kadar faaliyetlerini ruhsatsız olarak sürdürdüler. Yine nizamnâmeyle aykırı olarak 1894 yılında Babiâli, Rum Patrikhanesi ile varılan uzlaşma doğrultusunda Rum okullarının ders programlarının Patrikhane ve metropolitler tarafından düzenlemesini ve öğretmenlerin diplomalarının onlar tarafından tasdik edilmesini kabul etti. Vital Cuinet’in 1891’de 240 erkek-200 kız öğrencinin devam ettiğini belirttiği bu okullarda Maarif Salmâmelerine göre 1895-1901 yılları arasında ortalama 150 erkek ve 100 kız öğrenci okuyordu. Rum cemaati, kilise ve ticaret burjuvazisinin katkılarıyla 1900-1904 yılında eskisinin olduğu yerde, Kilise Caddesi üzerinde (günümüzdeki Asaf Paşa Caddesi), yeni bir kız mektebi inşa ettikten sonra, 1907-1910 yılları arasında Fatih Sultan Mehmed Vakfı’na ait bir arazi üzerinde Yeni Mahalle Caddesi’nde (günümüzde Hasan Mevsuf Sokağı) bir de erkek mektebi kurdu. Bu tarihe kadar Rum Erkek Mektebi, Panaya Kilisesi’nin avlusunda

bulunuyordu. Rum mektepleri, I. Dünya Savaşı'na kadar eğitimine kesintisiz devam etmiştir.

Maarif Nizamnâmesi'nin ilanından sonra Çanakkale Ermenileri, erkek mektebinden ayrı olarak cemaat imkanlarıyla 1875'de bir kız mektebi açtılar. Bu okullarda iptidai ve rüşdiye seviyesinde eğitim veriliyordu. 1891'de Ermeni Erkek Mektebi'nde 105, Kız Mektebi'nde ise 72 öğrenci okuyordu. Maarif Salnâmelerine göre ise Ermeni okullarına 1895-1901 yılları arasında ortalama 79 erkek, 86 kız öğrenci gidiyordu. Ayrıca, 1895-1896 yılı hariç Ermeni okullarına giden kız öğrencilerin sayısı erkek öğrencilerden fazlaydı. Ermeni okulları da 1893 yılına kadar faaliyetlerini ruhsatsız olarak sürdürdüler. Ermeni okulları İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne bağlıydı, yönetimleri ise Ermeni marhasa (piskopos) vekili ve Kilise İdare Heyetinin uhdesindeydi. Ermeni cemaati, 1903 yılından sonra Surp Kevork Kilisesi'nin yanında yeni bir okul inşa etmiştir. Ermeni okulları da I. Dünya Savaşı'na kadar aralıksız eğitim vermiştir.

Çanakkale Yahudi cemaati ise geleneksel Talmud Torah mektebine (sıbyan mektebi) bağlı kalmıştır. 1891 yılında Yahudi cemaatine ait üç mektep vardı ve bu okullara 170 öğrenci devam ediyordu. Buna karşılık, Maarif Salnâmelerinde Yahudi sıbyan mekteplerinin varlığından söz edilmemektedir.

Yahudi cemaatine modern eğitim, Alliance Israélite Universelle teşkilatı tarafından açılan okullar sayesinde nüfuz etmiştir. Çanakkale'de 1878'de erkek, 1888'de ise kız çocukları için rüşdiye seviyesinde Fransızca eğitim veren Alyans Mektepleri kurulmuştur. Ancak, Alyans Mektebi açılışından 22 yıl sonra ruhsat almıştır. Osmanlı Devleti, 1900 yılına kadar Alyans Mekteplerine “tebaa muamelesi” yaptıktan sonra, 1900 yılından sonra bu okulları ecnebi mektep kategorisinde değerlendirmiştir. 1891 yılında Erkek Mektebi'ne 112, Kız Mektebi'ne ise 85 öğrenci kayıtlı idi. 1895-1901 yılları arasında ise Alyans mekteplerine ortalama 230-250 öğrenci devam ediyordu ve bu mekteplere giden Yahudi kız öğrenci sayısı erkek öğrencilerin sayısından fazlaydı. 1911 yılında Alyans Mektebi'nin kız-erkek 343 öğrencisi vardı.

Tanzimat öncesinde Çanakkale'de az sayıda Katolik cemaati teşekkül etmişti. Katolik Mektebi, 1883 yılında Fransa himayesinde Çanakçılar Caddesi'ndeki Katolik kilisesinin yanında kurulmuştur. Ecnebi mektebi statüsündeki bu okulda Katolik rahipleri tarafından eğitim veriliyordu ve ayrıca kız ve erkek öğrenciler birlikte eğitim görüyorlardı. 1891 yılında okula kız-erkek 30 öğrenci devam ediyordu. Ruhsatsız olarak faaliyet gösterdiği anlaşılan bu okul hakkında Maarif Salnâmelerinde bilgi yoktur. I. Dünya Savaşı'na kadar faaliyetini sürdüren bu okulda Çanakkale'deki Katolik nüfusun az sayıda olmasından hareketle öğrenci sayısının 30-40 dolayında kaldığı tahmininde bulunabiliriz.

Çanakkale'deki üçüncü ecnebi mektebi, Amerikan misyoner faaliyetleri sonucunda Protestan mezhebine geçen Ermeniler için İstanbul'daki Amerikan Board

Misyoner teşkilatı tarafından kurulmuştur. 1880’lerin sonunda kurulduğunu tahmin ettiğimiz bu okulda 1891 yılında 50 öğrenci okuyordu. Ruhsatsız olarak açılan bu okul da I. Dünya Savaşı’na kadar faaliyetini sürdürmüştür. Ancak, Maarif Salnâmelerinde ve eğitim istatistiklerinde Protestan Mektebi hakkında da bilgi yoktur.

Görüldüğü üzere Çanakkale’deki Gayrimüslim mektepleri cemaatler tarafından, Alyans Mektebi Evrensel İsrail Birliği tarafından, Katolik Mektebi Fransa desteğiyle, Protestan Mektebi ise Amerikan Board Misyoner teşkilatı sayesinde kurulmuştur. Bu okullar, kilise-havra gelirleri, piyango, kermes, bağış vs. şekilde yaşatılmaya çalışılmıştır. Öte yandan, Osmanlı Devleti’nin ülke genelinde olduğu gibi Çanakkale’de de Gayrimüslim ve Ecnebi mekteplerini sağlıklı bir şekilde denetleyebildiğini söylemek güçtür. Gayrimüslim mekteplerinde ruhban sınıfı, Alyans Mektebi’nde Evrensel Yahudi Teşkilatı, ecnebi mekteplerinde misyoner papazlar etkindi. Tabiatıyla bu okullarda Osmanlı okullarından farklı olarak kendi din, dil, kültür ve medeniyetleri doğrultusunda milliyetçi bir eğitim veriliyordu.

1869 Maarif Nizamnâmesi, İdadi, Sultani ve Mekteb-i Âli’lerde karma eğitim verilmesini öngörüyordu. Müslim-Gayrimüslim öğrencilerin kaynaşması ve Osmanlıcılık ideolojisinin pekiştirilmesi karma eğitimin en önemli amaçları arasındaydı. Çanakkale İdadi Mektebi, 1888 yılında açıldı. Maarif Salnâmelerine göre İdadi Mektebi’ne 1895-1901 yılları arasında ortalama 133 Müslüman, 23 Gayrimüslim öğrenci devam etmiştir. Çanakkale’deki Rum, Ermeni ve Yahudi nüfusu göz önüne alındığında bu cemaatlerin karma eğitime sıcak bakmadıkları ve çocuklarını idadiye göndermemeyi tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Çanakkale Sultani Mektebi, İdadi Mektebi’nin Sultani seviyesine çıkarılmasıyla 1911 yılında kurulmuştur. Sultani Mektebi’nde 1913-1914’de 390 Müslüman öğrenciye karşılık, yalnızca 4 Ermeni ve 2 Yahudi öğrenci eğitim görüyordu. Okula devam eden Rum öğrenci ise yoktu. Gayrimüslim unsurların Türkçe eğitim verilen karma okullara rağbet etmeme sebepleri arasında milliyetçilik, din taassubu, geleneksel toplum yapısı ve önyargılar, eğitimin cazip hale getirilememesi vs. pek çok faktörün etkili olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti’nin dağılma sürecinde Osmanlıcılık amacıyla girilen reformlar ve karma eğitim teşebbüsünden beklenen hedefler Osmanlı genelinde olduğu gibi Çanakkale’de de gerçekleştirilememiştir. Bunun en somut göstergelerinden birisi Milli Mücadele döneminde Rum Kilisesi ve Rum Mektebi’ne Yunan bayrağı çekilmesidir.

Çanakkale’de Rum nüfus Balkan Savaşlarından itibaren azalmaya başlamıştır. I. Dünya Savaşı’nın başlarında ise Çanakkale ve kıyı bölgelerdeki Müslim-Gayrimüslim ahalî güvenlik nedeniyle iç bölgelere göç ettirilmiştir. Ardından, Ermeniler tehcire tabi tutulmuştur. Mondros Ateşkes Antlaşması’ndan sonra savaş sırasında göç ettiri-

len özellikle Rum ve Musevi nüfusun önemli bir kısmı şehre geri dönmüş ise de 1923 yılında başlayan mübadele neticesinde Rum nüfus Çanakkale'den ayrılmıştır. Sonuç olarak, savaşlar, göç, tehcir ve mübadele gibi etkenler Çanakkale'nin demografik yapısını değiştirmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra Rum Erkek Mektebi *Cumhuriyet İlk Mektebi'ne*, Rum Kız Mektebi ise *İstiklal İlk Mektebi'ne* dönüştürülmüştür. Her iki okul günümüzde eğitim fonksiyonuna devam etmektedir. Keza, Ermeni Mektebi de uzun yıllar tekel deposu olarak kullanılmıştır. Bu bina restore edilerek 2007'den bu yana Korfman Kütüphanesi olarak hizmet vermektedir. Ecnebi mekteplerinden ise günümüzde eser yoktur.

Kaynakça

I. Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet, Adliye (C.ADL)

Cevdet, Belediye (C.BLD)

Cevdet, Saray (C.SM)

Dâhiliye Nezâreti, Mektubî Kalemi (DH.MKT)

Dâhiliye Nezâreti, Siyasi Kısım (DH.SYS)

Dâhiliye Nezâreti, Şifre Kalemi (DH.ŞFR)

Hâriciye Nezâreti, Mektubî Kalemi (HR.MKT)

Hatt-ı Hümayûn (HAT)

Îrâde, Adliye ve Mezâhib (İ.AZN)

Îrâde, Dâhiliye (İ.DH)

Îrâde, Şurâ-yı Devlet (İ.ŞD)

Maarif Nezâreti, Mektubî Kalemi (MF.MKT)

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.)

Sadâret, Mektubî Kalemi Evrakı (A.MKT)

Sadâret Mektubî, Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM)

Şurâ-yı Devlet (ŞD)

II. Süreli Yayınlar

Düstur, 1. Tertip, c. 2, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1289.

Karesi Vilâyeti’ne Mahsus Salnâme, 1. Defa, Vilâyet Matbaası, Balıkesir, 1305.

Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye, Birinci Sene, H. 1316, Matbaa-i Amire, Dârü’l-Hilâfeti’l-Aliyye, 1316.

Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye, İkinci Defa, H. 1317, Matbaa-i Amire, Dârü’l-Hilâfeti’l-Aliyye, 1317.

Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye, Üçüncü Sene, H. 1318, Matbaa-i Amire, Dârü’l-Hilâfeti’l-Aliyye, 1318.

Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye, Dördüncü Sene, H. 1319, Matbaa-i Amire, Dârü’l-Hilâfeti’l-Aliyye, 1319.

Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye, Altıncı Sene, H. 1321, Asır Matbaası, Dârü’l-Hilâfeti’l-Aliyye, 1321.

Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid, Defa 1, Sene 1287, Cezâir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti Matbaası, [y.y.], 1287.

Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid, Defa 3, Sene 1289, Cezâir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti Matbaası, [y.y.], 1289.

Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid, Defa 5, Sene 1291, Cezâir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti Matbaası, [y.y.], 1291.

Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid, Defa 6, Sene 1292, Cezâir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti Matbaası, [y.y.], 1292.

Salnâme-i Vilâyet-i Cezâir-i Bahr-i Sefid, Defa 7, Sene 1293, Cezâir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti Matbaası, [y.y.], 1293.

III. Araştırma ve İnceleme Eserler

Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform, (1839-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993.

Alkan, Mehmet Ö., *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, 1839-1924*, DİE, Ankara 2000.

Anagnostopulu, Athanasia, "Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi: Patrikhane, Cemaat Kurumları, Eğitim", *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, (Ed. Pinelopi Stathis), (Çev. Foti ve Stefo Benlisoy), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, ss. 1-35.

Atabay, Mithat, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çanakkale'de Nüfusun Niteliği (1831-1835)", *Çanakkale Merkezi Değerleri Sempozyumu (25-26 Ağustos 2008)*, (Editörler: Ali Akdemir vd.), Aynalı Pazar Matbaası, Çanakkale 2008, ss. 824-845.

Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.

Cuinet, Vital, *La Turquie D'Asie: Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'Asie Mineure*, Tome troisième, Ernest Leroux, éditeur, Paris 1894.

Darkot, Besim, "Çanakkale", *İslam Ansiklopedisi*, 3. Cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1978, ss. 331-340.

Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 1-2, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, 2. bsk. Risale Basın-Yayın Ltd, İstanbul 1996.

Erten, İsmail, *Çanakkale: Kent Yazıları*, Aynalı Pazar Yayınları, Çanakkale 2006.

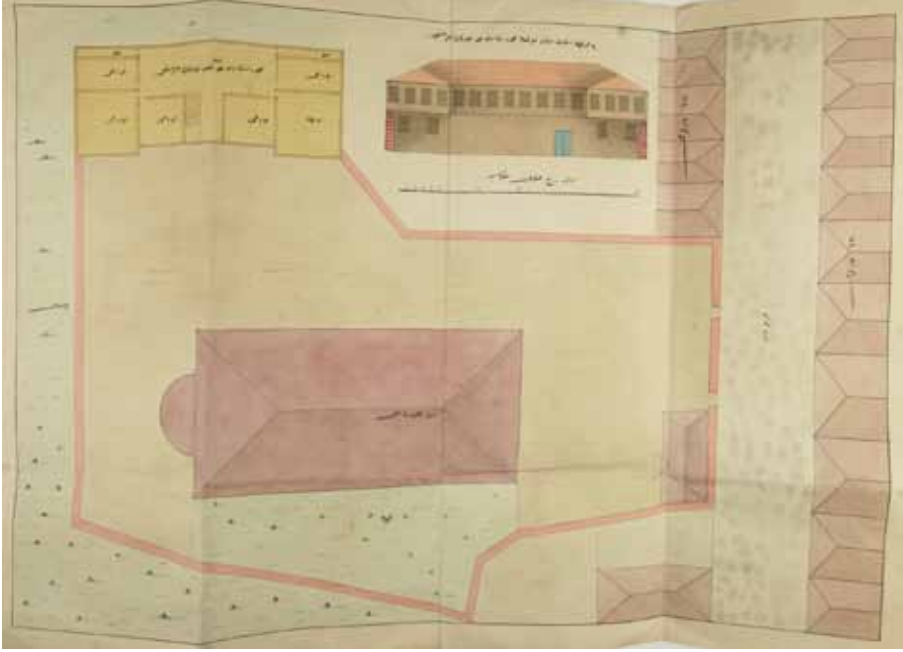
Kalfa, Şehabettin, "Çanakkalede Yerleşim ve 19.yy. da Mahalleler", <http://www.gezikolik.com/tr/tarih_kultur/genel_bilgiler/turkiye/canakkale/canakkalede_yerlesim_ve_19_yy_da_mahalleler/_e_4021.aspx>, Son güncelleme: 13 Ekim 2008.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (Çev. Bahar Tırnıkcı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

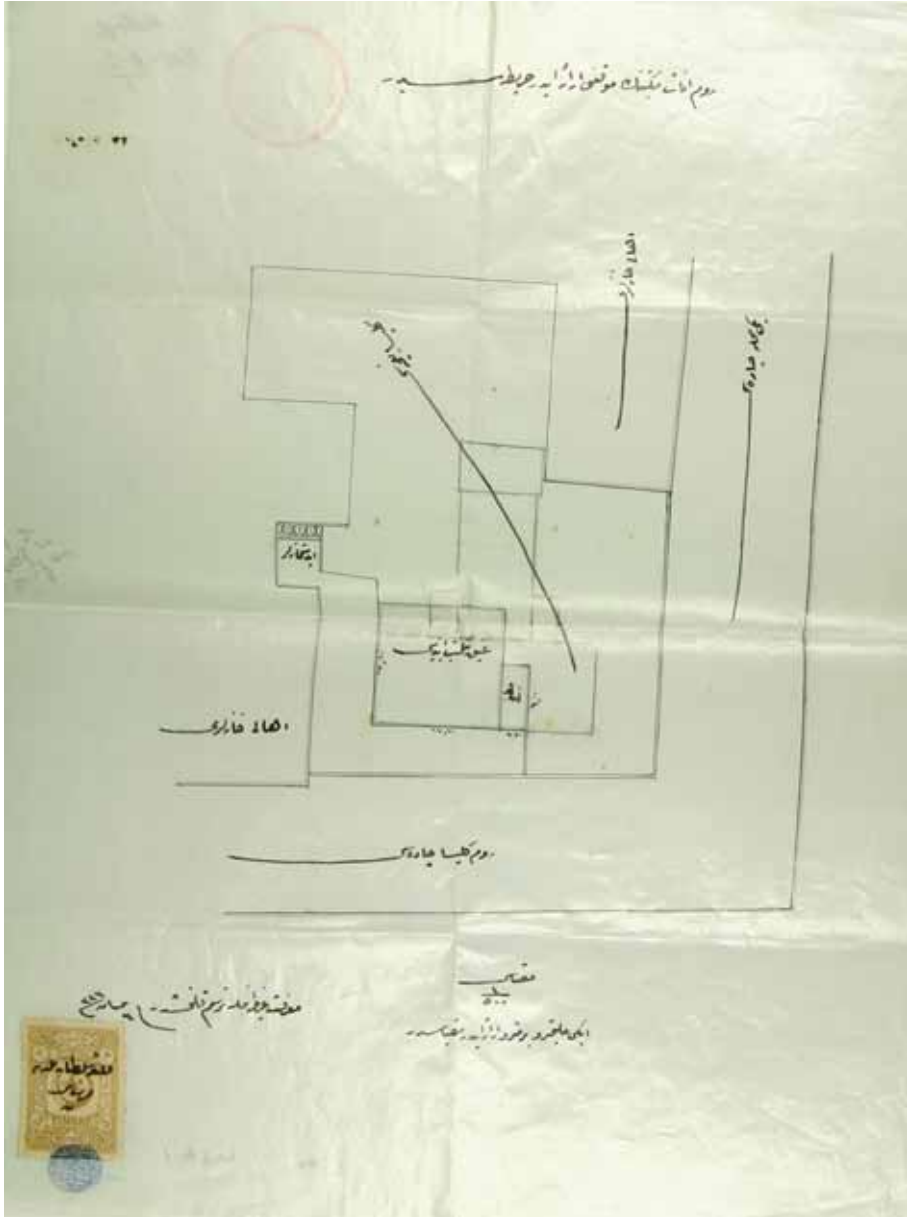
Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

- Korkmaz, Şerif, “Çanakkale’de Yangınlar (1836–1866)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXIX, S. 48, Eylül 2010, ss. 51-69.
- Korkmaz, Şerif, “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin İdari ve Nüfus Yapısı”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S.3, 2005, ss. 108-136.
- Korkmaz, Şerif, “Kal’a-i Sultaniye’de (Çanakkale) Eğitim Kurumları (1839-1914)”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S. 2, 2004, ss. 163-196.
- Kulu, Mustafa, “Çanakkale Yerel Tarihi ile İlgili Bir Kaynak: Vilâyet Salnameleri”, *Çanakkale Savaşları Tarihi*, c. III, (Ed. Mustafa Demir), Değişim Yayınları, İstanbul 2008, ss. 1303-1390.
- Kulu, Mustafa, “Kale-i Sultaniye’de Yahudi Yerleşimi ve Nüfusu”, *Çanakkale Savaşları Tarihi*, c. II, (Ed. Mustafa Demir), Değişim Yayınları, İstanbul 2008, ss. 805-823.
- Kulu, Mustafa, “Tanzimat Fermanı’nın Çanakkale’ye Yansıması: 1840 Tarihli Çanakkale Temettüat Defteri ve Temettü Vergisi”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S. 4, 2006, ss. 97-116.
- Kulu, Mustafa, *A Brief History of the Dardanelles Jews during Early Tanzimat Years (1839-1845)*, Unpublished MA Thesis, Department of History, Middle East Technical University, Ankara 2005.
- Kulu, Mustafa, “1530’larda Çanakkale Yöresinde Yerleşim ve Nüfus”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S. 2, 2004, ss. 197-240.
- Loklar, Behçet, *Tanzimat Dönemi’nde Biga Sancağı’nda Cizye Rejimi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana-bilim Dalı, Çanakkale 2012.
- Özlü, Zeynel, “1870-1876 Yılları Arasında Biga Sancağı”, *Çanakkale Savaşları Tarihi*, c. II, (Ed. Mustafa Demir), Değişim Yayınları, İstanbul 2008, ss. 1177-1216.
- Öztürk, Yücel, “XIX Asrın Ortalarında Sultaniye Kazası”, *Çanakkale Savaşları Tarihi*, c. II, (Ed. Mustafa Demir), Değişim Yayınları, İstanbul 2008, ss. 899-1052.
- Selvi, Haluk, “II. Meşrutiyet Döneminde Kal’a-i Sultaniye Mutasarrıflığı (1908-1918)”, *Çanakkale Savaşları Tarihi*, c. III, (Ed. Mustafa Demir), Değişim Yayınları, İstanbul 2008, ss. 1267-1302.
- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, (Çev. Osman Yener), İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Tuncel, Metin, “Çanakkale”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 8, İstanbul 1993, ss. 197-199.
- Uygun, Selçuk, *Çanakkale’de Eğitim ve Okullar Tarihi (1839-2009)*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2009.
- Uygun, Selçuk, “Osmanlı’dan Günümüze Çanakkale’deki Azınlık Okulları”, *Prof. Dr. Yahya Akyüze Armağan: Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları Eğitim ve Kültür Yazıları*, (Editörler: Cemil Öztürk, İlhami Fındıkcı), Pegem Akademi Yayını, Ankara 2011, ss. 1305-1330.

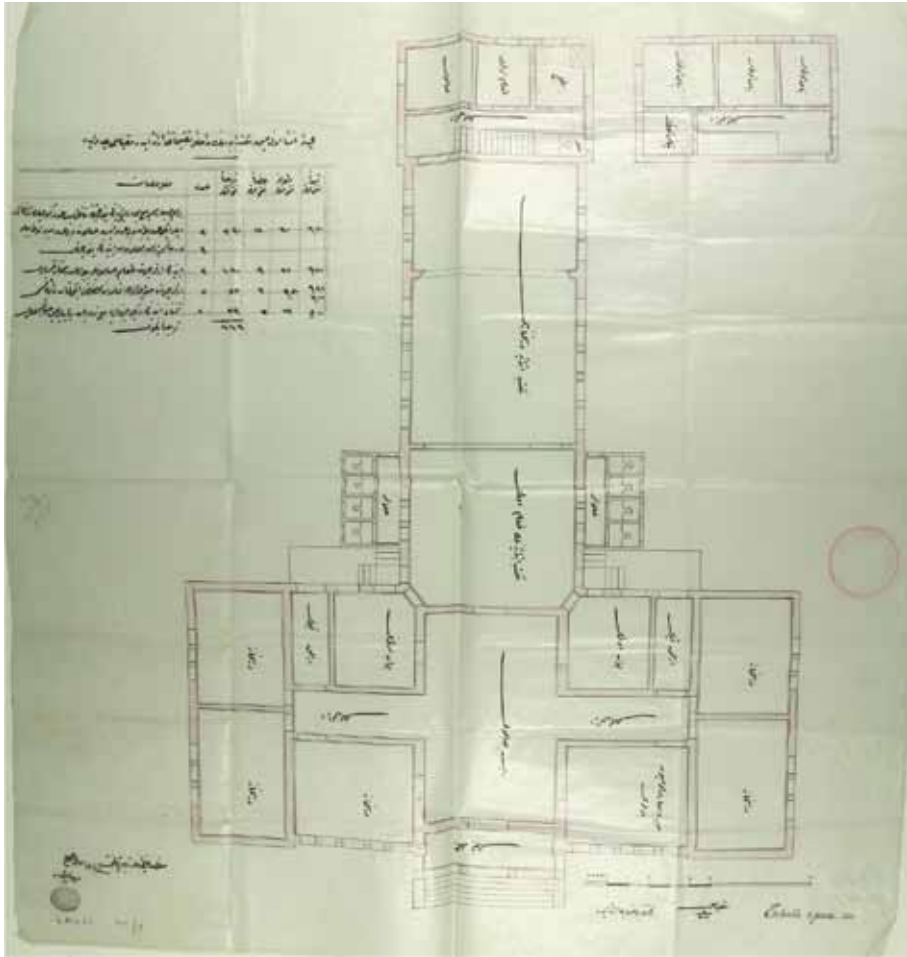
EKLER

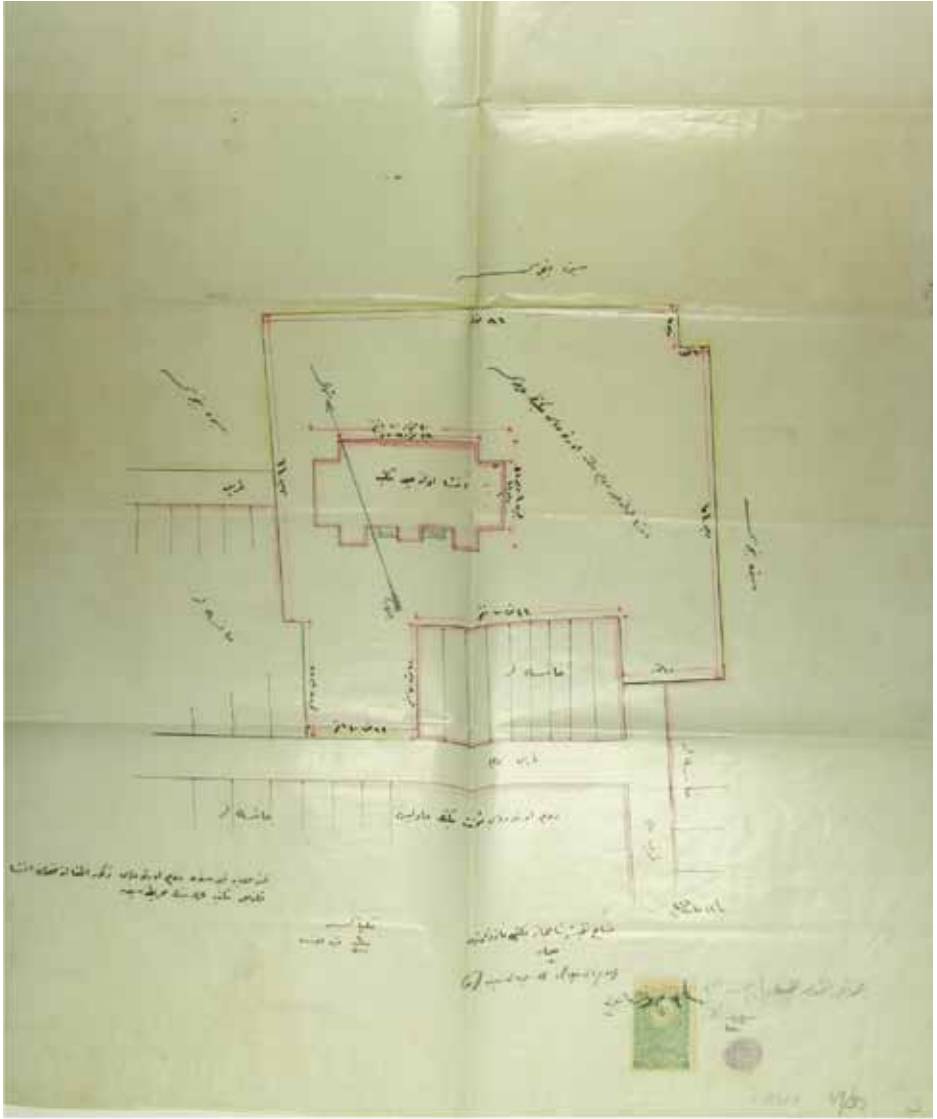
Ek 1. Panaya Kilisesi avlusunda bulunan ve 1845 yangınında yanan papaz odaları ile mektebin yerine yeniden inşa edilecek olan papaz odaları ve mektebe ait kroki (1846). BOA, A.MKT, No. 59/31, 23 Zilkade 1262 (12 Kasım 1846).

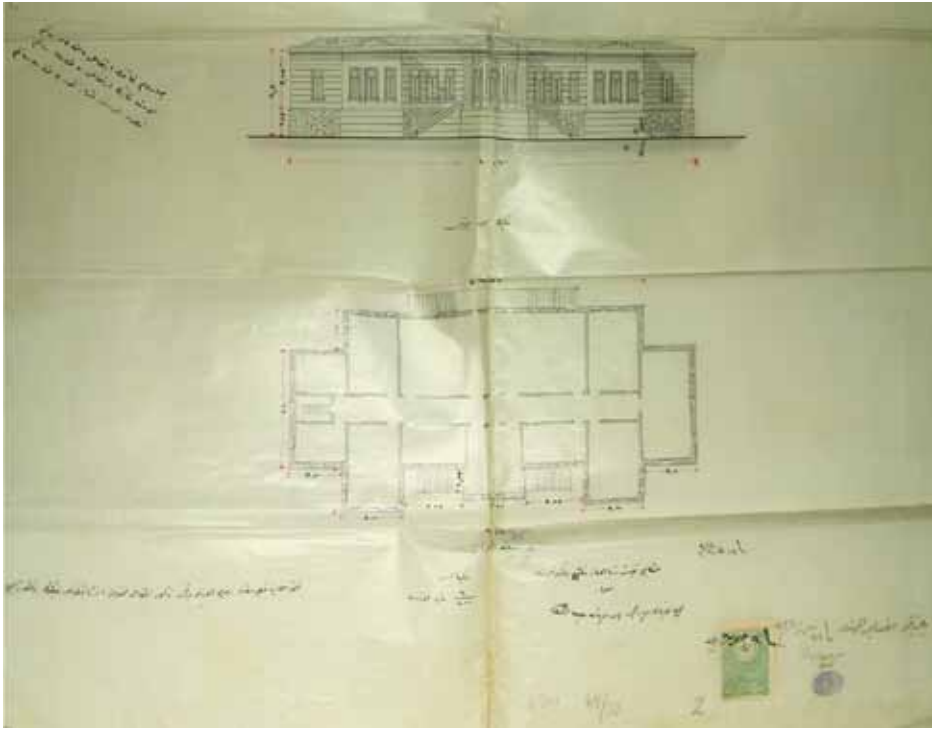
Ek 2. Kale-i Sultaniye Belediye mühendisi Osman Lutfi Bey tarafından çizilen eski Rum Kız Mektebi'ne ait harita. BOA, İ.AZN, No. 40/1, Lef 2, 6 Nisan 1316 (19 Nisan 1900).

Ek 3. Kale-i Sultaniye Belediye mühendisi Osman Lutfi Bey tarafından çizilen yeni Rum Kız Mektebi Projesi. BOA, İ.AZN, No. 40/1, Lef 1, 14 Şubat 1315 (26 Şubat 1900).

Ek 4. Sanayi-i Nefise-i Şâhâne mezunlarından mimar Dimitrios Loipirus tarafından 25 Mart 1906'da çizilen ve 3 Nisan 1906'da Biga Sancağı başmühendisi İlyas Bey tarafından tasdik edilen Rum Erkek Mektebi haritası ve vaziyet planı. BOA, İ.AZN, No. 69/33, Lef 3, 21 Mart 1322/9 Safer 1324 (3 Nisan 1906).

Ek 5. Sanayi-i Nefise-i Şâhâne mezunlarından mimar Dimitrios Loipirus tarafından 25 Mart 1906'da çizilen ve 3 Nisan 1906'da Biga Sancağı başmühendisi İlyas Bey tarafından tasdik edilen Rum Erkek Mektebi projesi. BOA, İ.AZN, No. 69/33, Lef 2, 21 Mart 1322/9 Safer 1324 (3 Nisan 1906).

Ek 6. Havra Meydanı'nda bulunan üç havra ile Yahudi Mektebi'nin (en solda) krokisi (1894). BOA, ŞD, No. 2640/4, Lef 8.

1917 Yılında Kafkas Cephesi'nde III. Ordu'ya Mensup 1869-1898 Doğumlu Askerler Üzerinde Yapılan Ankete Göre Askerlerin Aile Yapısı ile İlgili Bazı Bilgiler

Burhan SAYILIR*

Özet

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle açılan ilk cephe olma özelliğine sahip olan Kafkas (Doğu) Cephesi oldukça yıpratıcı muharebeler sahne olmuştur. 1914 yılı Aralık ayı içinde başlayan çarpışmalar sonucunda binlerce Türk askeri ya çarpışmalarda ya aşırı soğuklar nedeniyle donarak şehit olmuş ya da yaralı veya hasta olarak savaş dışı kalmıştır. 1917 yılında 3. Ordu'ya mensup askerlerden 1869-1898 yılları arasında doğan yani 19-48 yaş aralığındaki askerlere, aile yapılarını içeren bir anket uygulanmıştır. Bu anketler bir çizelge halinde hazırlanmıştır. Çizelgenin sol sütununda otuz üç adet soru bulunmaktadır. Ankette yer alan soruları genel olarak dokuz ana başlıkta, ancak özel olarak ise daha fazla alt başlıkta tasniflendirebilmek mümkündür. Buna göre, söz konusu anketteki soruların birinci ana başlığı, askerlerin medeni durumları ile ilgilidir. Bu ana başlığın altında, askerlerin evli olup olmadıkları, evli olanların kaç evli oldukları, eşlerinin vefat edip etmedikleri ve boşanmış olup olmadıkları sorularına cevap aranmıştır. İkinci ana başlık, 15-35 yaş aralığında çocukları olan askerlerin belirlenmesine çalışılan bir başlıktır. Bu ana başlığın alt başlıklarında ise yukarıda belirtilen yaş aralığındaki çocuklara sahip askerlerin oranları ayrı ayrı tespit edilmeye çalışılmıştır. Üçüncü ana başlık altında hayatta olan çocuk sahibi askerler tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu ana başlığın altında çocuk sahibi askerlerin birden dörde ve daha fazlasına sahip olup olmadıkları ve bunların oranının ayrı ayrı tespiti yapılmaya çalışılmıştır. Ankete dahil edilen askerlere ait formlarda geçen vilayetlerin bazıları şunlardır: Sivas, Ankara, Erzurum, Samsun, Trabzon, Konya, Adana, Kayseri, İzmir, Giresun, Ordu, Tokat, Amasya, Van, Diyarbakır, Halep, Kastamonu, Bursa, Harput (Elazığ), İstanbul, Musul, Edirne, Bitlis, Kayseri, Adana vd. Anketler-

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, burhansayilir@yahoo.com

de vilayet adı verilmeden direk geçen kazaların çoğu Karadeniz bölgesindendir. Kazaların bazıları şunlardır: Fatsa, Ünye, Çarşamba, Tirebolu, Of, Hopa, Erbaa, Vakfikebir, Alucra, İskilip, Develi, Zile, İspir, Akçaabat vd.

Anahtar Kelimeler: Kafkas (Doğu) Cephesi, Türk Ordusu, Türk Aile Yapısı, Türk Askeri, Anket

Some Information on the Family Structure of the Soldiers of the 3rd Army on the Caucasian Front in 1917 in Consideration of the Survey Administered to the Soldiers Born between 1869 and 1898

Abstract

Caucasian (Eastern) Front, the first front opened upon the Ottoman Empire's entering the First World War, witnessed severe battles. In the battles that began in December 1914, thousands of Turkish soldiers were lost in the action or by freezing because of the extremely cold weather or were put out of action as wounded or sick. In 1917, a survey on their family structure was implemented to the soldiers of the 3rd Army, who were born between 1869 and 1898 - in other words, between 19 and 48 years old. The survey consisted of thirty-three questions in the left column. Those questions can be classified roughly under 9 general topics, or more specific sub-domains. The first main topic was about the marital status of the soldiers and the sub-domains were "whether soldiers were married or not", "if yes, how many times they got married", "whether their wives were dead or alive" or "whether they were divorced or not". The second main topic aims to identify soldiers between 15 and 35 years who had children. The sub-domains are intended to describe the ratio of the soldiers who had children in the abovementioned age range. The third main domain is about the number of the soldiers whose children were alive and aims to identify the number of their children; 1 to 4 or more than 4. Some of the provinces which were recorded in the forms of the soldiers included in the survey are Sivas, Ankara, Erzurum, Samsun, Trabzon, Konya, Adana, Kayseri, İzmir, Giresun, Ordu, Tokat, Amasya, Van, Diyarbakır, Halep, Kastamonu, Bursa, Harput (Elazığ), İstanbul, Musul, Edirne, Bitlis, Kayseri, Adana, etc. Most of the subdistricts which were put in the forms without mentioning the province are from Black Sea Region. Some of the subdistricts are Fatsa, Ünye, Çarşamba, Tirebolu, Of, Hopa, Erbaa, Vakfikebir, Alucra, İskilip, Develi, Zile, İspir, Akçaabat, etc.

Keywords: Carcassian (Eastern) Front Line, Turkish Army, Turkish Family Structure, Turkish Soldier, Survey

Giriş

1917 yılında Kafkas Cephesi'nde 3. Ordu'ya mensup doğum tarihleri 1869-1898 yılları arasında olan yani 19-48 yaş aralığındaki askerlere yönelik bir anket çalışması yapılmıştır. Arşiv belgelerinde anketin 2. Kolordu Komutanlığı'na bağlı 5. Şube tarafından hazırlandığı anlaşılmaktadır. Genelkurmay ATASE Arşivi'nde bir dosya içinde bulunan anketler, perakende olarak 172 ayrı belgeden oluşmaktadır.

Anketler, bir çizelge halinde hazırlanmıştır. Çizelgenin sol sütununda 33 adet soru bulunmaktadır. Çalışmanın devamında bu çizelge ve sorular verilecektir. Ankette yer alan sorular genel olarak dokuz ana başlıkta, ancak özel olarak ise daha fazla alt başlıkta tasniflendirilebilmektedir. Buna göre, söz konusu anketteki soruların birinci ana başlığı, askerlerin medeni durumları ile ilgilidir. Bu ana başlığın altında, askerlerin evli olup olmadıkları, evli olanların kaç evlilik yaptıkları, eşlerinin vefat edip etmedikleri ve boşanmış olup olmadıkları sorularına cevap aranmıştır. İkinci ana başlık, 15-35 yaş aralığında çocukları olan askerlerin belirlenmesine çalışılan bir başlıktır. Bu ana başlığın alt başlıklarında ise yukarıda belirtilen yaş aralığındaki çocuklara sahip askerlerin oranları ayrı ayrı tespit edilmeye çalışılmıştır. Üçüncü ana başlık altında hayatta olan çocuk sahibi askerler tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu ana başlığın altında çocuk sahibi askerlerin birden dörde ve daha fazlasına sahip olup olmadıkları ve bunların oranının ayrı ayrı tespiti yapılmaya çalışılmıştır. Dördüncü ana başlıkta askerlerin kaçının hayatta olan çocuklarının erkek veya kız olduğunun cevabı aranmıştır. Beşinci ana başlıkta askerlerin kaçının çocuğunun öldüğü tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu ana başlık altında ölen çocukların erkek ve kız olmaları göz önüne alınarak erkek ve kız çocuğu ölen askerlerin sayısı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Altıncı ana başlıkta kaç askerin kaç çocuğunun öldüğü sorusuna cevap aranmıştır. Bu ana başlık altında birden üçe kadar çocuğu ölen askerlerin sayısı ayrı ayrı belirlenmeye çalışılmıştır. Yedinci ana başlıkta erkek ve kız çocukları ölen askerlerin ayrı ayrı tespiti yapılmaya çalışılmıştır. Sekizinci ana başlıkta çocuğu ölen askerlerin sayısı ölen çocukların ilk üç yıl içinde ölüp ölmedikleri sorusu sorularak cevap aranmaya çalışılmıştır. Dokuzuncu ve son ana başlıkta askerlerin düşük yapan eşleri ile ilgili soru sorulmuştur. Buna göre eşleri birden üçe kadar ve daha fazla düşük yapan askerlerin sayıları tespit edilmeye çalışılmıştır.

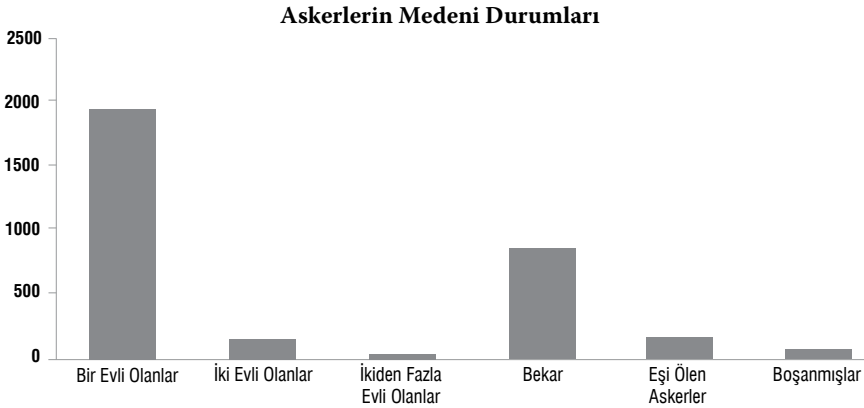
Anket çalışması, askerlerin memleketleri üzerine kurulmuştur. Genel itibariyle askerlerin tasniflenmesi vilayet bazında alınmasına karşın bazı anketlerde askerlerin memleketleri kaza olarak da alınmıştır. Anket formlarındaki askerlerin memleketleri bazen de bölgesel olarak değerlendirilmiştir. Ankete dahil edilen askerlere ait formlarda geçen vilayetlerin bazıları şunlardır: Sivas, Ankara, Erzurum, Samsun, Trabzon, Konya, Adana, Kayseri, İzmir, Giresun, Ordu, Tokat, Amasya, Van, Diyarbakır,

Halep, Kastamonu, Bursa, Harput (Elazığ), İstanbul, Musul, Edirne, Bitlis, Kayseri, Adana vd. Anketlerde vilayet adı verilmeden direk geçen kazaların çoğu Karadeniz bölgesindedir. Kazaların bazıları şunlardır: Fatsa, Ünye, Çarşamba, Tirebolu, Of, Hopa, Erbaa, Vakfikebir, Alucra, İskilip, Develi, Zile, İspir, Akçaabat vd.

Anketlerin Analiz ve Değerlendirmesi

I. Genel Değerlendirme

Çalışmamızda değişik anket formlarından birleştirilmek suretiyle bir araya getirilmiş olan 3110 askerin üzerinden yapılan anketin sonuçları değerlendirilecektir. Bu değerlendirme memleketleri Trabzon, Erzurum, Samsun, Konya, İzmir, Kayseri, Adana, Halep, Ankara, Sivas, Kastamonu, Bursa, Harput, İstanbul, Diyarbakır, Musul, Van ve Edirne olan 3110 askeri kapsayacaktır. Önce genel bir değerlendirme olacak, ardından bazı vilayetlerden örnekler alınarak değerlendirme yapılacaktır.

a) Askerlerin Evlilik Durumu

Ankete katılan 3110 askerin %71,3'ü evlidir. Evli olanların %88,3'ü bir evli, %9'u iki evli, %2,6'sı üç ve daha fazla evli olduğu görülmüştür. Ancak evlilik sayıları ile ilgili olarak, askerlerin aynı anda mı iki veya üç evli oldukları, yoksa boşanma ve eşlerinin ölümü üzerine mi tekrar evlendikleri konusu ankette açık değildir. Genel toplum yapısının söz konusu dönemdeki durumu göz önüne alınırsa, bu durumu aynı anda evli olmak şeklinde almak daha doğrudur. Yapılan bilimsel çalışmalarda 1885-1907 yılları

arasında Osmanlı kırsal bölgelerinde çok eşlilik oranı %2,5'tir ve evliliklerinin yalnız bir döneminde çok ešli oldukları görülmüştür.¹

Boşanma ve eşlerinin ölümü ile ilgili de ankette şu durum ortaya çıkmaktadır: Ankete katılan askerlerin %8,7'sinin eşleri vefat etmiştir. Boşanma oranı ise %4 olarak ortaya çıkmaktadır. Aşağıdaki grafikte ankette yanıt veren askerlerin medeni durumları görülmektedir.

b) Askerlerin Sahip Oldukları Çocukların Yaşları

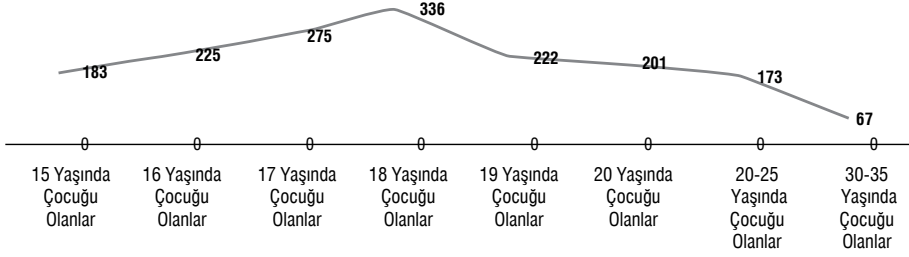
1885-1907 yılları arasında Osmanlı kırsal nüfusunda yaşayan kadınların ortalama 7 çocuk doğurdıkları dikkatten kaçmamalıdır². Ankette askerlere 15-35 yaş aralığında çocukları olup olmadığı sorulmuş ve anket sonucunda evli askerlerin % 88,4'ünün bu yaş aralığını kapsayan çocukları olduğu görülmüştür. Ancak burada anketin değerlendirilmesinde bir sorun ortaya çıkmaktadır. Ankette sorulan 15-35 yaş aralığında çocuğu olan askerlerin sayısına alınan cevapta, bir askerinin hem 15 hem 20 hem de diğer yaşlarda çocuğu olabilir. Bu durum evliler içinde çocuğu olanların oranını aşağılara çekecektir.

Ankette çocuğu olan askerlerin tespitine çalışılırken, yaş konusunda özellikle 15, 16, 17, 18, 19, 20 yaşındaki çocukların tek tek sorulması oldukça dikkat çekicidir. 20-25 yaş aralığının beş yılı kapsaması, 25-30 yaş aralığının ankette yer almaması ve ardından 30-35 yaş aralığındaki çocukları olanların sorulması da oldukça dikkat çekicidir. Bunları ayrı ayrı değerlendirmekte fayda vardır. Anket sonucunda 15-20 yaş aralığında çocuğu olan askerlerin oranı % 64, 8'dir. Bu yaş aralığının ayrıntılı olarak sorulmasının en önemli nedeni silâhındaki ve ankete katılan askerlerin askerlik çağına gelmiş veya yakın zamanda gelecek olan çocuklarının tespitidir. 20-35 yaş aralığındakilerin zaten silâhında olması gerekir. Bu yaş aralığının sorulması ise muhtemelen ailelerdeki tek erkek çocuğun belirlenmesi veya asker kaçağı olup olmadıklarının tespiti olabilir.

1 Alan Duben, "Geçmişte Türk Ailesi: Mitos ve 'Gerçekler'", *Kadın Araştırmaları Dergisi*, S. 1, İstanbul 1993, s. 37.

2 Duben, "Geçmişte Türk Ailesi", s. 38.

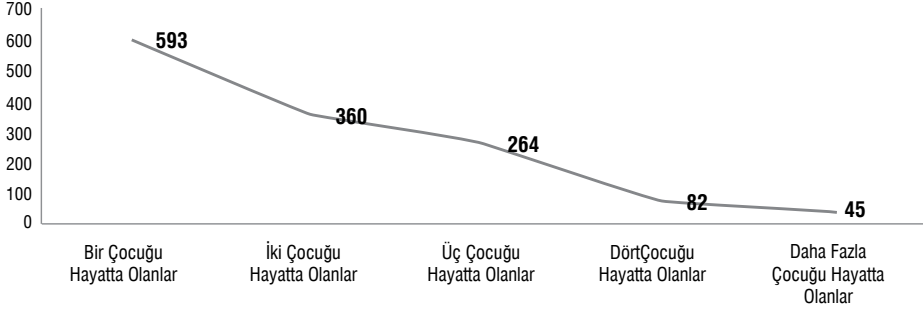
Çocukların Yaşlarına Göre Askerlerin Dağılımı

c) Çocukları Hayatta Olan Askerler

Askerlere ankette sorulan sorulardan birisi de hayatta olan çocukları ile ilgiliydi. Bir çocuktan itibaren dört ve daha fazla çocuğu olan askerlerin oranı tespit edilmiştir. Buna göre anket sonucunda, 1344 askerin çocuklarının hayatta oldukları görülmüştür. Çocuk sayısında, üç çocuklu olan askerlerin daha fazla olduğu görülmektedir. Askerin %44'ünün bir çocuk sahibi, %26'sının ise iki çocuk sahibi olduğu anlaşılmıştır.

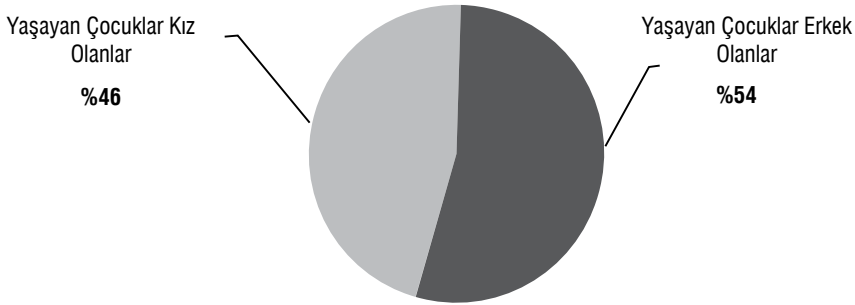
Hayatta Olan Çocukların Sayısına Göre Askerlerin Dağılımı

d) Yaşayan Çocukların Cinsiyetleri

Askerlerin sahip oldukları çocukların cinsiyetleri de ankette sorulan sorulardan birisidir. Buna göre çocuk sahibi olan askerlerin sahip oldukları çocuklarının hayatta olanlarının % 54'ü erkek, %46'sı kızdır. Buna göre erkek çocuk sahibinin kız çocuk sahibinden daha fazla olduğu görülmektedir. Buradaki rakamların denek sayısının üzerine çıktığı görülmektedir. Bu normal bir durumdur. Çünkü bir askerin sadece erkek ve kız çocuğu olabileceği gibi hem erkek hem de kız çocuk sahibi olabilir.

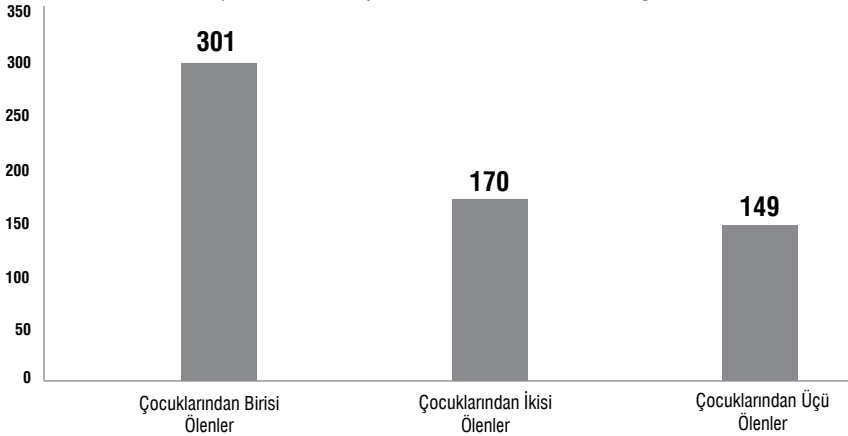
Askerlerin Yaşayan Çocuklarının Cinsiyet Dağılımı

e) Çocuğu Ölen Askerlerin Durumu

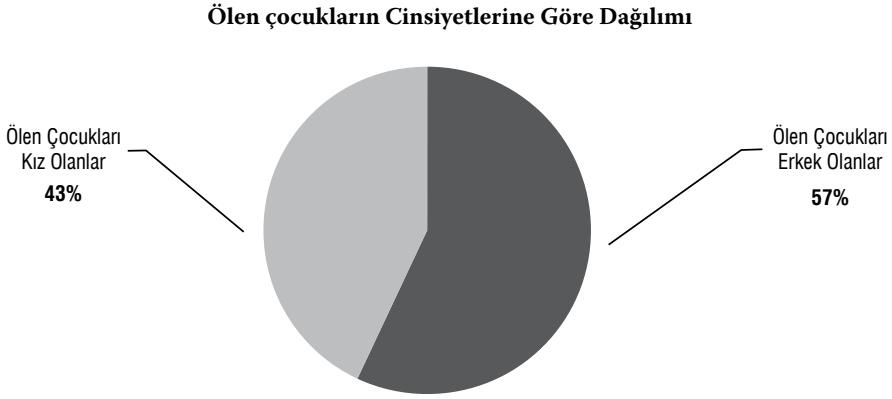
Ankette askerlerin ölen çocukları ile ilgili de sorular mevcuttur. Askerlere çocuklarından kaçının vefat ettiği sorulduğunda bir çocuğu ölen evli asker oranı %13'tür. İki çocuğu ölen askerler, %7,65, üç çocuğu ölen askerler ise %6,7'dir. Toplamda ise evli askerlerin oranı %28'dir.

Ölen Çocukların Sayısına Göre Askerlerin Dağılımı

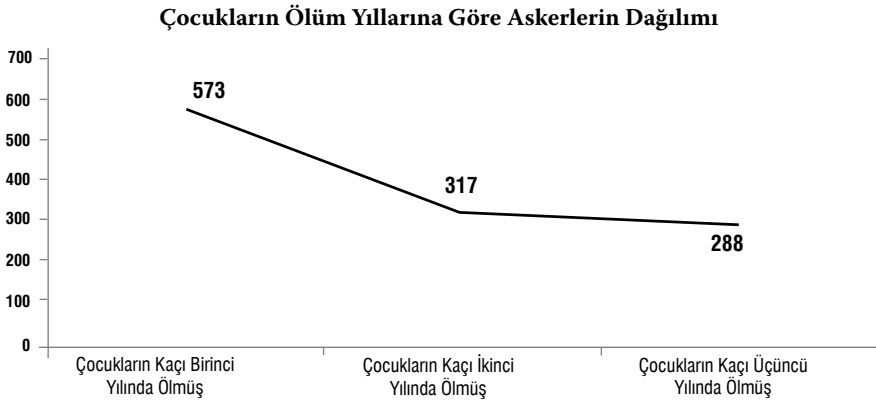
f) Ölen Çocukların Cinsiyeti

Askerlerin ölen çocuklarıyla ilgili sorulara verdikleri cevapların ankete yansımaları şu şekildedir. Ankete katılan askerlerin ölen çocuklarından erkek olanlarının oranı %57, kız olanlarının oranı ise %43'tür.

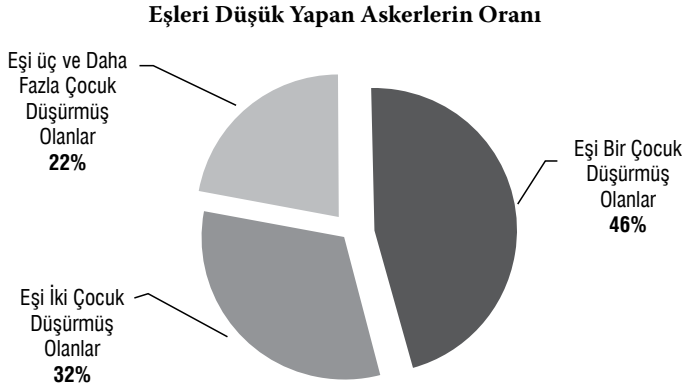
g) Ölen Çocukların Yaşları

Askerlere sorulan sorulardan birisi de yine ölen çocukları ile ilgili olan sorulardı. Ankette askerlere ölen çocuklarının doğduktan sonra kaç yıl içinde öldükleri sorulmuştur. Buna göre askerlerin %49'nun çocuğu birinci yılında hayatını kaybetmiş, %27'sinin çocukları ikinci yılında, %24'nün çocukları ise üçüncü yılında ölmüşlerdir.

h) Eşleri Düşük Yapan Askerler

Askerler üzerinde aile yapılarıyla ilgili yapılan ankette askerlere eşleriyle ilgili de sorular sorulmuştur. Askerlere eşlerinin kaç çocuk düşürdükleri sorusu yöneltildiğinde, askerlerin %46'sının eşinin bir düşük yaptığı, %32'sinin iki düşük yaptığı ve %22'sinin ise üç veya daha fazla düşük yaptığı ortaya çıkmıştır.

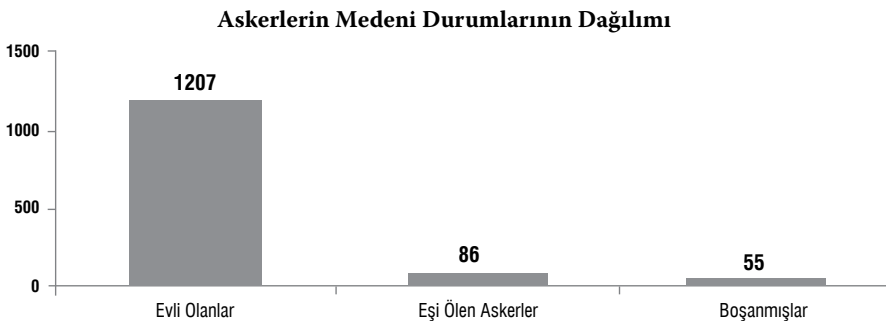
II. İl Bazında Örnekleme Değerlendirmesi

1) Sivas

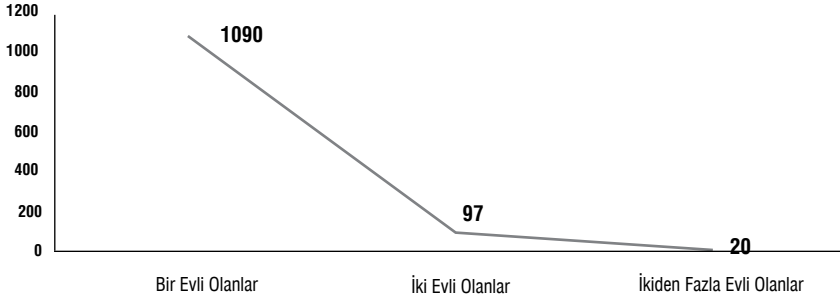
Sivas'ın örnek olarak alınmasının en önemli nedeni Doğu Cephesi'nde en fazla şehit veren illerden birisi olmasıdır. Söz konusu ankette memleketi Sivas olan 1713 askere soru sorulmuş ve bu askerlerden sorulan sorulara cevap alınmıştır. Askerlerden alınan cevaplara göre Sivash askerlerin aileleri ile ilgili aşağıdaki bilgiler ortaya çıkmıştır.

a) Evlilik Durumu

Ankette sorulan sorulara alınan cevaplar sonucunda memleketi Sivas olan askerlerin %90'ının evli, %6'sının eşinin ölmüş, %4'nün ise boşanmış olduğu ortaya çıkmıştır. Evli askerlerin ise yüksek bir oranının tek evli ki bu oran %90'dır, %8'i iki evli, %2'si ise ikiden fazla evlidir.

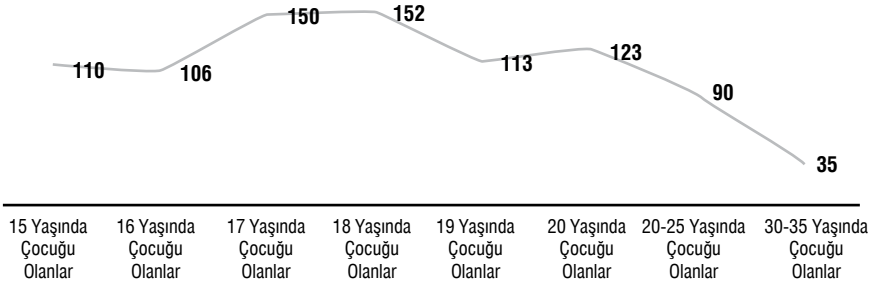
Eş Sayılarına Göre Askerlerin Dağılım Durumu

b) Askerlerin Sahip Oldukları Çocukların Yaşları

Ankette yer alan Sivaslı askerlerin hayattaki çocuklarının yaşlarıyla ilgili olarak da sorulan sorular sonucunda elde edilen cevaplara göre askerlerin 15 yaşından 35 yaş ve üzeri yaşlarda olan çocuklarıyla ilgili şöyle bir netice ortaya çıkmıştır. Askerlerin %13'ünün çocuğu 15 yaşında, %12'sinin çocuğu 16 yaşında, %17'sinin çocuğu 17 yaşında, %17'sinin çocuğu 18 yaşında, %13'ünün çocuğu 19 yaşında, %14'ünün çocuğu 20 yaşında, %10'unun çocuğu 20-25 yaş aralığında, %4'ünün çocuğu 30-35 yaş aralığındadır. Kesin bir kanı çıkaramamakla birlikte bu verilere göre, evlenme yaşını en alt seviyeden 16 olarak alırsak, ankete katılan askerlerin 31 yaş ile 46 yaş aralığında olabileceği değerlendirilebilir.

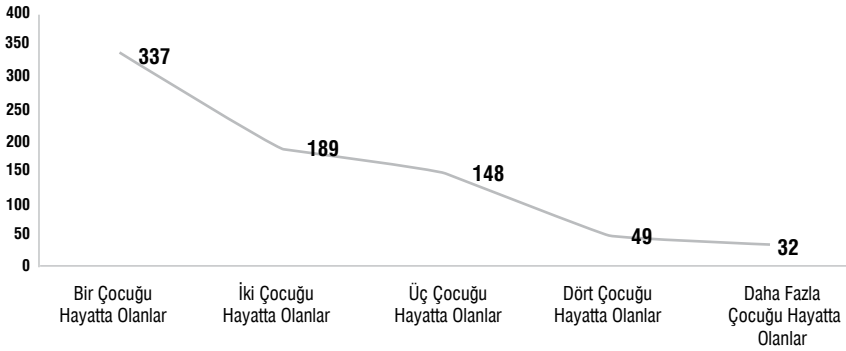
Sivaslı Askerlerin Çocuklarının Yaşlarının Dağılım Durumu

c) Askerlerin Hayatta Olan Çocuklarının Durumu

Sivaslı askerlerin sahip oldukları ve hayatta olan çocuklarının tespitine yönelik olarak sorulan sorulara alınan cevaplara göre, askerlerin %45'inin bir çocuğu, %25'inin iki çocuğu, %20'sinin üç çocuğu, %6'sının dört çocuğu, %4'ünün dörtten fazla çocuğunun hayatta olduğu anlaşılmaktadır.

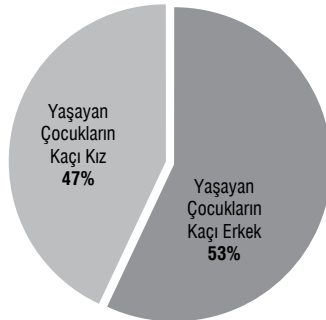
Sivaslı Askerlerin Hayatta Olan Çocuklarının Dağılım Durumu

d) Askerlerin Yaşayan Çocuklarının Cinsiyet Durumu

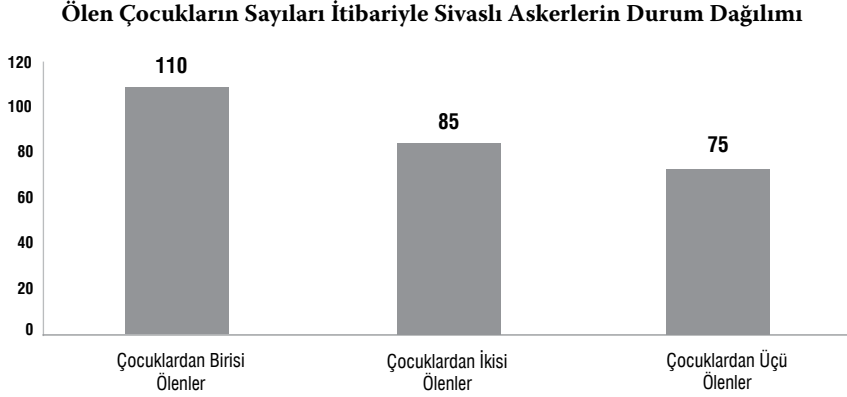
Sivaslı askerlerin ankette verdikleri cevaplara göre hayatta olan çocuklarının %53'ünün erkek, %47'sinin ise kız olduğu belirlenmiştir.

Sivaslı Askerlerin Hayatta Olan Çocuklarının Cinsiyet Dağılım Durumu

e) Askerlerin Ölen Çocuklarının Durumu

Sivaslı askerlerin ankette verdikleri cevaplara göre askerlerin, %41'inin bir çocuğu, %31'inin iki çocuğu, %28'inin üç çocuğu hayatını kaybetmiştir. Bu oran Sivaslı askerlerin genel oranı içinde %14'lük bir orana tekabül etmektedir.

f) Ölen Çocukların Cinsiyeti

Sivaslı askerlerin ankete verdikleri cevaplar, ölen çocuklarının cinsiyetine göre askerlerin oranını da ortaya koymuştur. Buna göre askerlerin %60'nın ölen çocukları erkek, %40'nın ölen çocuklarının ise kız olduğu ortaya çıkmaktadır.

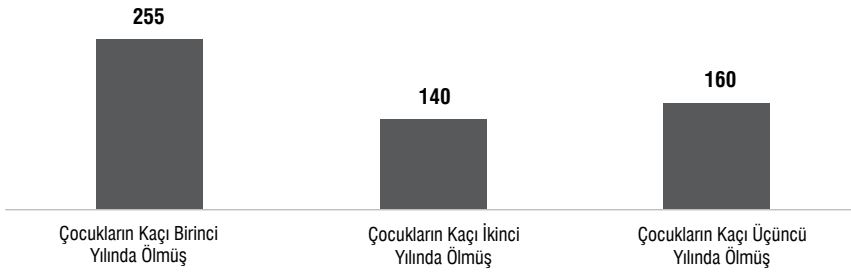
Sivaslı Askerlerin Ölen Çocuklarının Cinsiyet Dağılım Durumu

g) Ölen Çocukların Yaşları

Askerlerin ölen çocuklarıyla ilgili alınan cevaplar ışığında şu şekilde bir tablo ortaya çıkmıştır: Askerlerin çocuklarının birinci yılında ölenlerinin oranı %46, ikinci yılında ölenlerin oranı %25, üçüncü yılında ölenlerinin oranı ise %29'dur.

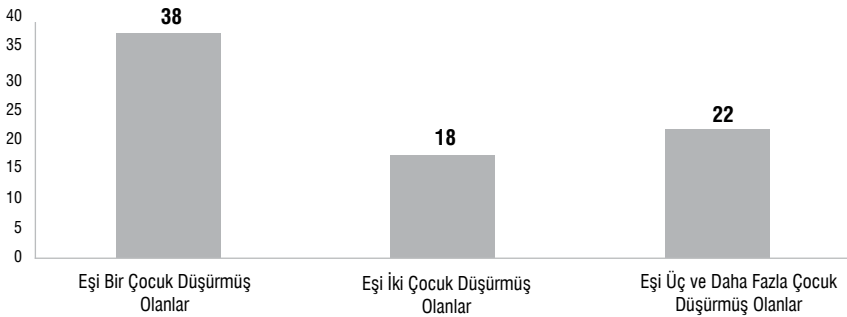
Sivaslı Askerlerin Ölen Çocuklarının Ölüm Yılı Dağılım Durumu

h) Eşleri Düşük Yapan Askerler

Askerlere çocuklarının yaşları, hayatta olup olmadıkları gibi sorular yanında eşlerinin düşük yapip yapmadıkları ve yaptıysa kaç kez yaptı gibi sorular da sorulmuştur. Sorulara alınan cevaplara göre, eşi düşük yapan askerlerin arasında, eşi bir çocuk düşürmüş olanların oranı %49, eşi iki düşürmüş olanların oranı %23, eşi üç çocuk düşürmüş olanların oranı ise %22'dir.

Sivaslı Askerlerin Eşlerinin Düşük Yapma Dağılımı

Sonuç

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bu anketin Doğu cephesinde Almanlar tarafından yapıldığı görülmektedir. Böyle bir anketin neden yapıldığı konusunda belgelerde herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Diğer cephelerde aynı türden anket yapıldığına dair de herhangi bir belgeye ulaşılmamıştır. Ankete askerlerin ne kadar sağlıklı cevap verdikleri konusunda bir ölçüt elimizde mevcut değildir. Bu daha sonraki yıllarda yapılacak araştırmalarla ortaya çıkacaktır. Ayrıca yine amaçlanan hedefe ulaşıp ulaşılmadığına yönelik bir bilgi veya belgeye de ulaşılamamıştır. Dolayısıyla yeni bir bilgi olması ve bu tür bir çalışma yapıldığının bilinmesi açısından bu makalenin önemli olduğu kanaatindeyiz.

Anketteki sorulara verilen cevapların bazıları rakamsal olarak yüksek gibi görünebilir. Örneğin askerlerin ölen çocuklarının yıllarının sorulduğu soruda verilen cevaplarda oranlar ayrı ayrı algılanmaktadır. Oysa çocuğu hem birinci yılında hem ikinci yılında hem de üçüncü yılında ölen askerlerin oranı birbirinden ayrılmayarak toplam rakam çıkarılmıştır. Bu sorunun cevabı da 1178 asker çocuğunun ilk üç yılında öldüğünü söylemiştir. Ancak birinci yılında ölen çocuğum var diye cevap veren askerin ikinci yılında veya üçüncü yılında ölen çocuğunun da olabileceği gözden kaçmamalıdır. Aynı durumu eşleri düşük yapan askerlerle ilgili soruya verilen cevaplardaki rakamlarda da görmek mümkündür.

Anketteki sorulara verilen cevaplara bakıldığında evlilik yaşının en erken 13-18 yaş aralığında olduğu görülmektedir. Ancak bu oran çok yüksek değildir. Bu yıllardaki Osmanlı coğrafyasının genel ortalamasına denk gelmektedir. Aynı şekilde tek çok evlilik oranları da dönemin ortalamalarının ankete yansıdığını göstermektedir. Askerlerin büyük çoğunluğu tek evli olmakla birlikte iki hatta üç evli olanlar da mevcuttur. Ancak bu evliliklerin aynı anda mı yoksa ayrı zamanlarda gerçekleştiği açık değildir. Çocuk ölümlerinin çoğunun doğumdan sonraki ilk yıl içinde olduğu görülmektedir. Bu da yaşam standartlarının düşük, koşulların ise ağırlığı noktasından açıklanabilir. Özellikle ana çocuk sağlığı noktasında oldukça sıkıntı içinde olan Anadolu halkının, kimi zaman da bulaşıcı hastalıklarla da mücadele ettiği bilinen bir gerçektir. Yine beslenme de bunda önemli rol oynamış olabilir. Hayatta olan çocuklarda kızlara oranla erkeklerin daha fazla olduğu, çocuk ölümlerinde ise oranların birbirine yakın olduğu görülmektedir. Asker eşlerinin çok sayıda düşük yapmalarının nedenini de Anadolu'nun zorlu şartları, kadınların da ağır işlerde çalışmaları, sağlıklı beslenmeme gibi unsurlarla açıklamak mümkündür.

Anketteki sorulara askerlerin doğru cevap verip vermedikleri, yapılacak ayrıntılı ve derin araştırmalardan sonra ortaya çıkacağı kesin olmakla birlikte, Birinci Dünya Savaşı'nın zorlu şartları içinde böyle bir anketin düşünülmesi ve yapılması oldukça önemlidir.

Kaynakça

Duben, Alan, “Geçmişte Türk Ailesi: Mitos ve ‘Gerçekler’”, *Kadın Araştırmaları Dergisi*, S. 1, İstanbul 1993, s. 35-42.

Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls:3995, Dos: 17, Fih: 1 (ve ekleri)

Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls:3995, Dos: 17, Fih: 2 (ve ekleri)

Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls:3995, Dos: 17, Fih: 3(ve ekleri)

Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls:3995, Dos: 17, Fih: 4 (ve ekleri)

Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls:3995, Dos: 17, Fih: 5 (ve ekleri)

Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls:3995, Dos: 17, Fih: 6 (ve ekleri)

Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls:3995, Dos: 17, Fih: 7 (ve ekleri)

Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls:3995, Dos: 17, Fih: 8 (ve ekleri)

Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls:3995, Dos: 17, Fih: 9 (ve ekleri)

Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls:3995, Dos: 17, Fih: 10 (ve ekleri)

Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls:3995, Dos: 17, Fih: 11 (ve ekleri)

Genelkurmay ATASE Arşivi, Kls:3995, Dos: 17, Fih: 12 (ve ekleri)

Proje Tanıtımı/Project Promotion

“Düşmanlıktan Kalıcı Dostluğa: Türk ve Anzak Askerlerinin Günlüklerinden Kültürel Yansımalar”

Azer Banu KEMALOĞLU*

Yüzüncü yıl dönümü olan 2015 senesine yaklaştığımız şu günlerde Çanakkale Savaşları'nın önemi, gerek yurtiçinde gerekse yurtdışında artmaktadır. Türk ve dünya tarihi açısından bir dönüm noktası sayılabilecek olan Çanakkale Savaşları, günümüzde hâlâ ortaya çıkarılmamış birçok yönüyle bu savaşa katılan devletlerin ve akademisyenlerin nezdinde önemini korumaktadır. Üniversitemizin Türkiye’de üstlendiği tarihi ve coğrafi misyonu gereği, 1915’te aynı cephede savaşmış ANZAK ve Türk askerlerini yeniden hatırlamak ve hatırlatmak bizim görevimizdir. Farklı kültürlerden gelmiş, karşılıklı savaşmış ancak dost olabilmeyi de başarabilmiş askerlerin bu aşamaya nasıl geldiklerini araştırmaya yönelik çalışma sayısı yok denecek kadar azdır. TÜBİTAK-SOBAG’ın desteği ile 15.10.2013 tarihinde başlayan “*Düşmanlıktan Kalıcı Dostluğa: Türk ve Anzak Askerlerinin Günlüklerinden Kültürel Yansımalar*” başlıklı proje ile Mehmetçik’in yanında dünyanın öbür ucundan gelerek Gelibolu’da savaşan ve burada sonsuz istirahatlarına çekilen Avustralyalı ve Yeni Zelandalı (ANZAK) askerlerin de anılması ve savaşın gizli kalmış yönlerinin irdelenmesi amaçlanmaktadır. Bu amaca ulaşabilmek için üç ülkenin askerlerinin günlükleri ve anıları üzerinde çalışılacak ve bugüne kadar komutan ve generallerin anılarıyla elde edilen standart tarih söylemlerinden ziyade, askerlerin birbirileri ile ilgili gözlem ve deneyimleri, kültür araştırmaları bağlamında incelenecektir. Farklı ırk, kültür ve geçmişe sahip iki düşman tarafın savaşın acımasız koşullarında ve geçen zaman sürecinde birbirlerine yaklaşımlarındaki köklü değişiklikler araştırılacaktır. Yürütülecek bu çalışma ile ayrıca, Çanakkale Savaşları sonrası gerek Avustralya, gerek Yeni Zelanda’da oluşan ulusal kimlik farkındalığına daha güçlü ışık tutan verilere ulaşılabilecektir.

Bugüne kadar yazılmış tarih kitapları, temelde standart bir tarih söyleminden yola çıkmaktadır ve özellikle askeri bilgilerle sınırlıdır. Bu proje ile Çanakkale Onse-

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, İngiliz Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, azerbanu@gmail.com.

kız Mart Üniversitesi'nin Avustralya ve Yeni Zelanda üniversitelerinde görev yapan akademisyenlerin desteği ve katkılarını da alarak Çanakkale Savaşının bilinmeyen yönlerinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Buna ek olarak Çanakkale'de savaşan askerleri farklı bir açıdan - özellikle askeri zafer kazanmak için odaklanmış bir figürden ziyâde, düşmanına daha farklı gözle bakabilen ve onu anlamaya çalışan bir insan olarak- görebilmek ve bunu aktarabilmek hedeflenmiştir. Daha taslak aşamasında bile önemli dünya televizyonlarının (BBC, ABC televizyonları) ilgisini çekmeyi başaran Çanakkale merkezli bu proje, Avustralya ve Yeni Zelanda ayağı ile uluslararası bir boyut kazanmıştır.

Proje süresince elde edilen bulgu ve verilerin uluslararası kongrelerde paylaşılması planlanmaktadır. Mayıs 2015'te Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi ve Avustralya'nın Monash Üniversitesi'nin ortaklaşa düzenledikleri "ANZAK ve Mehmetçigi Hatırlamak" temalı kongreye proje araştırmacıları katılarak projeyi tanıttıklarıdır. Ayrıca proje sırasında elde edilen veri, belge ve bulgular kongre esnasında yapılacak bir sergi ile de kamuoyuna sunulacaktır. Sergi, broşür olarak da basılacak ve Türkiye ile yurtdışındaki ilgili kurumlara dağıtımı yapılacaktır. Sergi ve sunulan bildiriler proje sonunda basılacak İngilizce ve Türkçe kitapların tanıtımı açısından da çok önemlidir. Proje sonunda yayınlanacak kitaplar vasıtasıyla araştırma veri ve bulguları Gelibolu Savaşına katılan tüm halkların okuyucularına ulaştırılacaktır. Proje öncesi yapılan arşiv çalışmalarında Avustralya'nın çeşitli araştırma merkezleri ve kütüphanelerinde bulunan Türk tarafına ait günlük, Kur'an-ı Kerim ve dua kitaplarının da ülkemize getirilmesi en önemli hedeflerimiz arasındadır. Bu değerlerin ülkemize kazandırılması projenin hem kapsamını hem de amacını oluşturmaktadır.

Proje bugüne kadar basılmamış el yazması günlükleri, gerektiğinde de şehit ve gazi yakınlarının atalarından duydukları ve bizlere aktaracakları savaş anılarını kapsamaktadır. Bu günlüklerde ve anlatılarda düşman kimliğinden sıyrılıp dost kalmayı başarabilmiş üç toplumun insanların savaş sırasında hangi aşamalardan geçtikleri, karşılıklı olarak neler yaşadıkları, özellikle ateşkes sırasında yemek ve içecekler dâhil olmak üzere yapılan paylaşımlar ve yaşanan diyaloglar bu projenin konusunu teşkil edecektir. Bu bilgiler savaş arkeolojisi çalışmalarıyla da teyit edilecektir. Aynı zamanda 'kimlik', 'ötekilik', 'önyargılık', 'ırk ve kültür solipsizmi', 'emperyalist ve sömürgeci anlayış' ve 'hegemonya' kavramlarına örnek teşkil eden bütün kişisel detaylar proje kapsamındadır. Projenin konusu disiplinler arası ve uluslararası bir çalışmayı gerekli kıldığından projede farklı disiplinlerde görev yapan akademisyenler yer alacaktır.

Projede görev alacak araştırmacıların ve bursiyerlerin isimleri ve görev yerleri şöyledir:

Proje yürütücüsü:

- Yrd. Doç. Dr. Azer Banu KEMALOĞLU (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü İngiliz Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı)

Araştırmacılar:

- Prof. Dr. Prof. Dr. Himmet UMUNÇ (Başkent Üniversitesi Amerikan Kültürü ve Edebiyatı Bölümü)
- Doç. Dr. Ömer ÇAKIR (Çankırı Karatekin Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü)
- Doç. Dr. Reyhan KÖRPE (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Tarih Bölümü)
- Doç. Dr. Muhammet ERAT (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Tarih Bölümü)
- Doç. Dr. Mehmet Ali ÇELİKEL (Pamukkale Üniversitesi Batı Dilleri Bölümü)
- Yrd. Doç. Dr. Dilek KANTAR (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü)
- Yrd. Doç. Dr. Lokman ERDEMİR (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Tarih Bölümü)
- Yrd. Doç. Dr. Alev KARADUMAN (Hacettepe Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü)

Bursiyerler:

- Nurcan ŞEN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avustralya ve Pasifik Araştırmaları Yüksek Lisans Programı)
- Pınar ANDAÇ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı)

Yurtdışı Danışmanlar:

- Prof. Bruce Scates (Monash Üniversitesi, Tarih Bölümü)
- Prof. Raelene Frances (Monash Üniversitesi, Tarih Bölümü)
- Prof. Claire Woods (UniSA, Yabancı Diller ve Edebiyatlar Bölümü)
- Dr. Sharon Mascall-Dare (UniSA, Gazetecilik Bölümü)
- Dr. Nathan Wise (New England Üniversitesi, Sosyal Bilimler)